

JÁHÁN TARIYXÍ

10

*Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniň 10-klası
ushın sabaqlıq*

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriliw ministrligi
baspaǵa usınıs etken*

Jańa basılım

Tashkent - 2022

UOK 94(100)(075.3)
KBK 63.3(0)ya72
J 60

AVTORLAR:

Shuhrat Ergashev, Begzod Xodjayev, Jamshid Abdullayev, Nurhayot Hakimov

PIKIR BILDIRIWSHILER:

- S. Shodmonova** – Tashkent mámlekетlik shıǵıstanıw universiteti shıǵıs mámlekетleri tariyxı hám antropologiya kafedrası professorı, tariyx ilimleri doktorı.
- B. Pasilov** – TMPU jáhán tariyxı kafedrası docenti.
- Sh. Abdullayeva** – Jähán ekonomika hám diplomatiya universiteti akademiyalıq liceyiniń tariyx pánı oqıtıwshısı.
- M. Axrolov** – Tashkent qalası Sergeli rayonı 266-sanlı ulıwma orta bilim beriwy mektebinin tariyx pánı oqıtıwshısı.

SHÁRTLI BELGILER:

– belsendilikti asırıwshı soraw hám tapsırmalar.

– atamalar mazmuni.

– este saqlanı.

– eske túsiriń.

– bilip alınıń.

– dóretiwshilik jumıs tapsırmazı.

– oylap kóriń hám logikalıq sheshim qabillań.

– tariyxıı pikirlew.

– internet penen islew.

– soraw hám tapsırmalar.

– ádebiy shıǵarma menen islewge tiyisli tapsırma.

– óz betinshe jumıs.

– baǵdarlawshı sorawlar.

Respublikalıq maqsetli kitap fondı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

Original maket hám dizayn koncepciyası Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen islendi.

ISBN 978-9943-8457-0-1

© Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022

KIRISIW

Angliyadaǵı sanaat revolyuciysi, basqa da Evropa hám Arqa Amerika mámlekelerindegi sanaat óndirisiniń rawajlaniwı Aziya hám Afrika xalıqları turmısında da salmaqlı ózgerislerge alıp keldi. Koloniya hám górezli mámlekетler sanaat ónimleri bazarı hám shiyki zat bazasına aylandırıldı. Evropa mámlekетleri Turkiya, Iran hám Qıtay sıyaqlı rásmiy mámlekетler rawajlaniwına da kúshlı tásirin tiygizdi. XX ásirdiń aqırlarında baslanǵan tariixiy dáwir ilimde imperializm dep ataldi. XX ásir basına kelip Afrika mate- riginiń 90 payız aymağı jetekshi Evropa mámlekетleriniń koloniyalara aylandırılǵan edi. Biraq koloniyalar ushin gúres dawam etti, qurallanıw báygisi hawij aldi. Bul waqıyalar tikkeley 1914–1918-jıllardaǵı birinshi jáhán urısına alıp keldi. Urıs adamzat tariixındaǵı ullı geografiyalıq ashılıwlardan baslanǵan jańa dawirge juwmaq jasadi.

Birinshi jáhán urısınan keyingi dáwir “**En jańa tariyx**” dep ataladı. Ol birinshi jáhán urısınıń juwmaǵı 1918-jıldan baslanıp, házirgi kúnge shekemgi bolǵan dawirde óz ishi- ne qamtıp aladı. En jańa tariyxqa adamzat jámiyeti rawajlaniwınıń industrial civilizaciya basqıshınan postindustrial civilizaciyaǵa ótiw dawirde sıpatında qaraladı.

En jańa dawir tariixında salıstırmalı górezsiz bolǵan úsh basqıshı ajıratıp kórsetiw mümkin. Birinshi basqısh – 1918–1945-jıllar aralıǵındaǵı industrial jámiyettiń jámiyetlik -siyasiy sistemasi krizisiniń baslanıw dawiri. Bul krizis eki jáhán urıslarında da, socia- listlik revolyuciyalar hám milliy-azatlıq háreketlerde hám Germaniya, İtaliya, Yaponiya, SSSRda totalitarlıq dúzimlerdiń payda bolıwında, jámiyetlik qarama-qarsılıqlardıń kes- kinlesiwinde kórindi. Bul basqıshıń mazmunın jámiyet rawajlaniwınıń eki tiykarǵı mo- delleri – liberal-demokratiyalıq hám totalitarlıq dúzimler arasındaǵı gúres qurayıdı.

Ekinshi basqısh 1945–1991-jılları óz ishine aladı. Bul basqısh mazmunın koloni- allıq sistemaniń qulawı hám kóplegen górezsiz mámlekетlerdiń payda bolıwı, “salqın urıs”, dýnyanı yadrolıq qáwipke alıp kelgen qurallanıw báygisi qurayıdı. Bul dawir sovet totalitarlıq dúzimi menen liberal demokratiya arasındaǵı global qarama-qarsılıq penen xarakterlenedi.

1991-jıldan baslanǵan úshinshi basqısh xalıqaralıq qatnasiqlarda qáliplesken eki pol- yuslı dýnya sistemasınıń krizi, socialistlik dúzimniń joq bolıwı, SSSRdıń bóliniп ketiwi hám burıńı sovet respublikalarınıń górezsiz rawajlaniw jolına ótiwi menen baslanadı. Bul dawir globallasıw, “Úshinshi dýnya” mámlekетleri rawajlaniwınıń tezlesiwi, civilizaci- yalar arasındaǵı qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi menen xarakterlenedi.

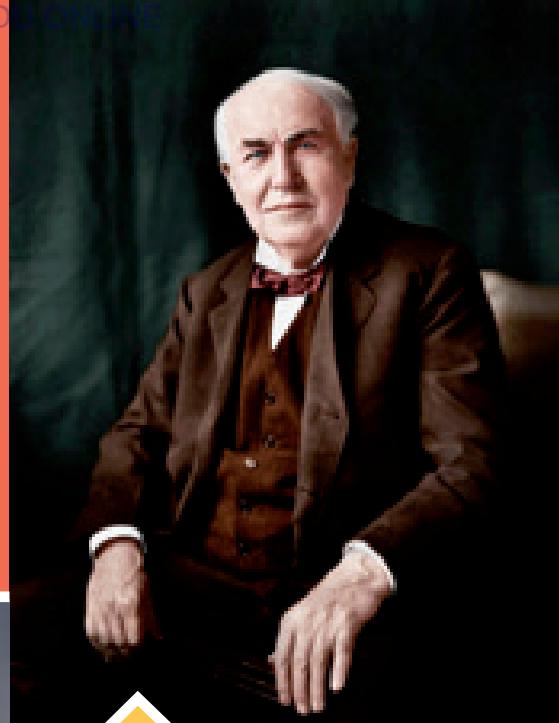
Bul sabaqlıqta jańa dawirde sońğı basqıshı hám eń jańa dawirde bolıp ótken áh- miyetli waqıyalar bayan etiliwi menen birge, jámiyet rawajlaniwınıń házirgi basqıshı, sonday-aq, házirgi waqitta dýnya júzinde bolıp atırǵan ayırm waqıyalardıń kelip shıǵıw sebeplerin analizlew imkaniyatın beriwshi hámde oqıwshıldı óz betinshe pikirlewge jetelewshi, olardıń kózqarasların keńeytiwge qaratılǵan tariixiy maǵlıwmatlar berilgen. Usı maǵlıwmatlar dýnya xalıqları mádeniyatınıń hárbiriniń ózine tán hám siyrek ushi- rasatuǵınlıǵı, adamgershilik hám watansúyiwshilik principleri, puqaralıq jámiyet hám huqıqıy mámlekет ideyalarına tiykarlanǵan ulıwma insanlılıq qádiriyatların ańlawda járdemlesedi. Dýnya hám jámiyet rawajlaniwınıń áhmiyetli nızamlılıqları hám ózine tán jolların bilip alıw hám keleshek haqqında pikirlerge iye bolıw imkaniyatın beredi. Son- day-aq, rawajlanǵan mámlekетlerdiń tariixiy tájiriybesin Ózbekstanda dóretiwshilik pe- nen qollanıw múmkinshiligin beriwshi bilimlerdi qáliplestiredi.

Radionıń oylap tabılıwı

1896-jılı 24-martta rus ilimpazı Aleksandr Popov Rossiya fizika-ximiya jámiyeti jıynalısında dúnýada birinshi ret radio-telegrammanı jiberedi.

1897-jılı 2-iyulda italiyalı ilimpaz Guglielmo Markoni radio signalların uzaq aralıqlarǵa jiberi w mümkinshiliǵı bolǵan qurılmaǵa patent aladı.

Jarıtqış lampanıń oylap tabılıwı

Túrli materiallarda mínan aslam sınav ótkerген amerikalı oylap tabıwshı Tomas Edison 1879-jılı 40 saat janıp turıwshı uglerod talşıqlı lampochkanı jaratıwǵa erisedi.

Parovozdıń oylap tabılıwı

1804-jılı ingleş injeneri Richard Trevitik tariyxta birinshi parovozdı kons-trukciyaladı hám ámeliyatta islep kórdı. Trevitik joybar-laǵan usı parovoz kóriniśi eki oqta teń salmaqlılıqta orna-tılgan cilindr puw qazanınan ibarat bolǵan. Óz awırılıǵı 5 tonna átirapında bolıwına qaramastan, usı parovozdıń hárbiři 25 tonnadan jükke iye bolǵan 5 vagondı 8 km/saat tezlik penen tartıp mánzilge jete algan.

XIX ÁSIR AQÍRÍ – XX ÁSIRDIŃ BASLARÍNDÁ JÁHÁN MÁMLEKETLERİ: INDUSTRIAL CIVILIZACIYANÍŃ PAYDA BOLÍWÍ

1-
tema

Industrial civilizaciyanıń payda bolıwı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Jańa dáwirdiń eń tiykarǵı ózgeshelikleri nelerden ibarat?
- Industrial civilizaciya qáliplesiwi qarsańında shıǵıs hám batis mám-leketleri arasındaǵı qarama-qarsılıqlar nelerde kórndi?

1895-jılda injener V. I. Lopushinskiy tárepinen islep shıǵılǵan júk tasıw lokomotivi

XVIII ásirdiń aqırlarında baslanǵan **sanaat awdarıspaǵı** tek ǵana sa-naattıń emes, awıl xojalıǵınıńda rawajlanıwin belgilep berip, pútkil XIX ásir dawamında kóplegen mámlekетler rawajlanıwınıń tiykarǵı mazmunına aylanıp qaladı. Dáslep Angliya, onıń izinen Franciya, biraz keyinirek AQSH, Germaniya, Avstriya-Vengriya, Italiya, Rossiya hár túrli tezlik penen bolsada, sol joldan baradı. Solay etip, ilimpazlar **industrial civilizaciya** dep ataǵan, baslı qádiriyatları texnikalıq rawajlanıw hám insan erkinligi bolǵan civilizaciya XIX ásırde Evropa hám AQSHta úzil-kesil qáliplesti hám derlik eki ásir dawamında dúnnya xalıqları rawajlanıwınıń mazmunına aylanıp qaldı.

Ilim hám texnika tarawında erisilgen jetiskenlikler xojalıq turmısınıń rawajlanıwınada úlken tásir kórsetti. Ásirler dawamında teńiz hám okeanlarda júzip júretuǵın jelqomlı kemeler menen bir qatarda **paroxodlar** payda boldı. Evropa hám Arqa Amerika mámlekетleriniń qalaları **temir yol** bayanısı menen bayanıstırıldı hám bul sanaat, sawdanıń rawajlanıwınada túrtki boldı. 1870-jılları **elektrodvigatel**, **elektrolampa**, **telefon**, sál keyinirek **radio** oylap tabıldı. 1880–1890-jıllardıń basla-rında **elektr energiyasın** sımlar arqalı uzaq aralıqqa jetkizip beriw imkaniyatı payda boldı, benzin menen isleytuǵın dáslepki **ishki janıwshı dvigateł** jaratılıp, sonnan keyin, dáslepki **avtomobiller**, keyin bolsa **samolyotlar** payda boldı.

Sol dáwir ekonomikasınıń jetekshi tarawları – **metallurgiya**, **mashinasazlıq**, **transport** tezlik penen rawajlandı. **Elektrotexnika**, **ximiya** sanaatı sıyaqlı jańa tarawlar payda bolıp, adamlardıń kúndelikli turmısın ózgerte basladı.

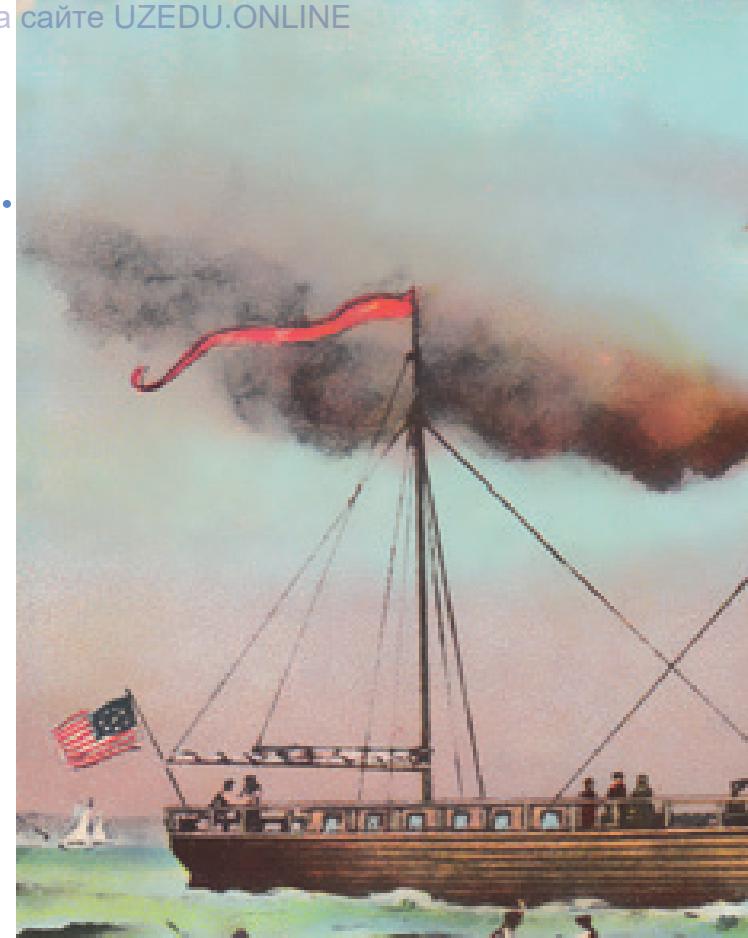

ESKE TÚSIRIŃ

Kapitalizm bul – ...

Sanaat óndirisi pátleriniń ósiwinde, ásirese, jedel rawajlanıp atırǵan metallurgiyańıń úlesi kóp boldı. Francuz **Pyer Marten** hám inglis **Henri Bessemer**ler tárepinen jaratılǵan polat eritiwdiń jańa usılları onı islep shıǵarıwdı keskin asırıp, ózine túser bahanı arzanlastırdı. Inglis metallurgı **Sidney Tomas** tárepinen jaratılǵan suyıq shoyındı tazalaw usılı bolsa, fosfatlılarǵa bay temir rudalarınan paydalanoň imkaniyatın jarattı hám ónimniń sapasın keskin asırdı. Nátiyjede 1870-jıldan 1900-jılǵa shekem dўnyada polat óndirisiniń tezligi 56 esege arttı. Sanaatta “**temir dáwiri**” ornına “**polat dáwiri**” baslandı.

XIX ásirdiń sońǵı otız jılı iri sanaat óndirisiniń tez rawajlanıw dáwiri boldı. Rawajlanıwdıń jańa basqıshı sanaatti

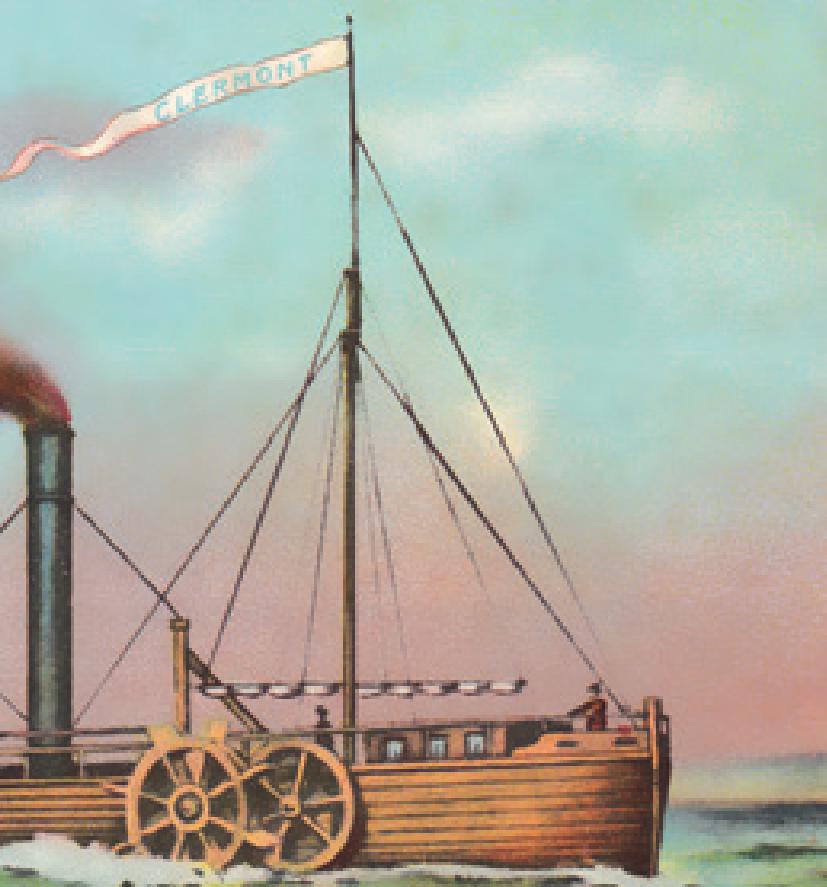
Birinshi telefon apparati

shólkemlestiriwdıń jańa formaların talap etti. Bul iri óndiristiń keskin rawajlanǵan dáwiri bolıp, ol úlken finanslıq qárejetlerdi talap etetuǵın edi. Bunday kóp qarjılardı bir jerge toplaw ushın **akcionerlik kompaniyaları** shólkemlestirildi. Bul kompaniyalar iri bankler hám sanaatshıldıń óz qarjılarıń bir jerge jámlew imkaniyatın berdi. Biraq usılayınsha payda bolǵan **finans oligarxiyası** tez pát penen jámiyettiń tar **elitalıq qatlamina** aylanıp, industrial civilizaciya payda bolǵan rawajlanǵan mámlekelerde XX ásır baslarına kelip ekonomikalıq hám siyasiy jetekshilikti qolǵa aldı. Bunday procesler keyin ala kapitalistik rawajlanıw jolına ótken birqatar burıngı socialistlik mámlekelerde XX ásır aqırı – XXI ásır baslarında da kózge taslandı.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALIQ SHESHIM QABILLAŃ

Evropada qanday tiykarlarǵa súyenip, ilimiý-texnika revolyuciyası nátiyjeleri sanaat óndirisi pátleriniń ósiwi menen birlestirildi?

Bul ózgerisler jámiyet turmísinda, adamlardıń kúndelikli turmísında qalay óz sáwleleniwin taptı?

Aldı menen, jańa dáwir adamı qáliplesti. XVIII ásirde payda bolǵan adamnıń tábiyyiy hám ajıralmas huqıqları haqqındaǵı táliymat jámiyet turmísında jáne de keńirek kórine basladı. Siyasiy dúzimler ózgerdi, absolyutlik monarxiyalar ótmishte qalıp ketti hám óz ornın sheklengen (konstituciyalıq) monarxiyalarǵa hám respublikalarǵa bosatıp berdi.

*Birinshi
paroxod*

ESTE SAQLAN

XIX ásirdiń 70-jıllarında elektrodvigatel, elektrolampa, telefon, sál keyinirek radio oylap tabıldı.

P. Marten hám H. Bessemerler tárepinen polat eritiwińi jańa usılları oylap tabıldı.

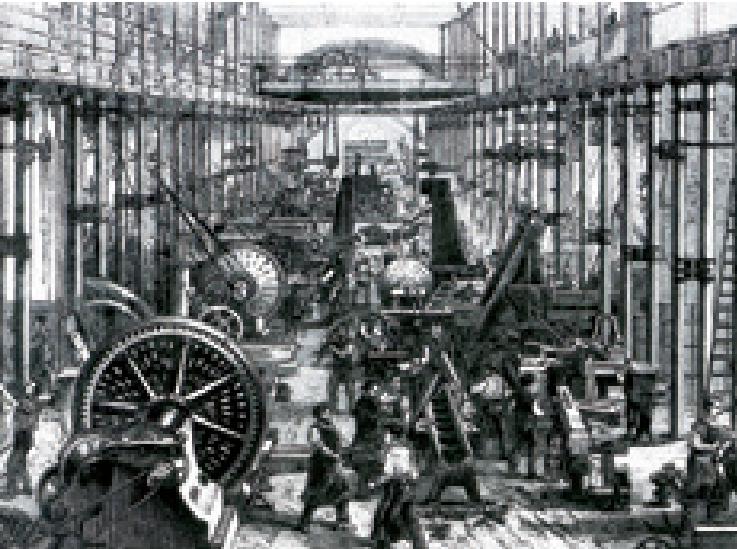
Parlament iskerligi nızamshılıq, atqarıwshılıq hám sud hákimiyatları bir-birinen ajiralıp turatuǵın huqıqıy mámlekettiń qáliplesiwine járdemlesti. Bunday mámlekетlerde shaxs huqıqı kepillendi, puqaralardıń nızam alındına teńlik principi ornatıldı.

Huqıqıy mámlekет puqaralıq jámiyettiń rawajlanıwin támiyinledi. Ol adamlar turmısına tómendegi ózgerislerdi alıp keldi: a) jeke erkinlikler keńeydi; b) feudal górezlilikten azat bolıw procesi dawam etti; c) jergilikli basqarıw organları qáliplesti; d) awqamlar hám siyasiy partiyalar shólkemlestirildi; f) hayallardıń er adamlar menen teń huqıqlılığıń támiyinlew ushın gúres alıp barıldı; hújdan erkinligi járiyalandı hám kepillendi.

Ilim-pán tarawında úlken ózgerisler júz berdi. Onı óndiriwshi kúshke aylandırıwdıń uzaq dawam etken procesi XX ásirde ilimiý-texnikalıq revolyuciyaǵa alıp keldi. Solay etip, ilim-pán jámiyetti alǵıga háreketlendirıwshi qúdiretli kúshke aylandı.

Ilimdegi oylap tabılıwlар sanaat hám awıl xojalıǵına eńgizildi. Temir jollar, paroxodlar, avtomobiller, samolyotlar, elektr jaritqışhlar, telegraf hám basqa kóplegen oylap tabılıwlار adamlar turmısın túpten ózgertip jiberdi.

Ilim-pán jetiskenliklerinen ruwxlanǵan bul dáwir adamları tábiyattı boysındırıwǵa, adamnıń sheksiz imkaniyatların iske qosıwǵa, adam tábiyatınıń ózin jetilistiriwge um-

Kárhanadaǵı jumis procesi

Bul dáwirde Batıs jámiyetiniń quramı ózgerdi, xalıqtıń jańa qatlamları payda boldı. Adamnıń ózi, ishki dúnyası hám turmıs tárizi de ózgerdi. Onıń tiykarǵı qádiriyatları azatlıq hám jeke erkinlik bolıp qaldı.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Industrial civilizaciya – jámiyetlik turmıs ushın áhmiyetli rol oynaytuǵın jámiyet. Jańa dáwirde qáliplesken bazar qatnasiqları, siyasiy hám sociallıq teńlik, huqıqıly mámleket, diniy bawrikeńlik, insan huqıqları, ulıwma insanıy qádiriyatlar sıyaqlı túsinkler industrial civilizaciyanıń tiykarǵı belgileri bolıp esaplanadı.

Sekulyarlıq – húkimet hám basqa huqıq derekleri dinniń hárqanday túrinen óz aldına bolıwı kerekligi haqqındaǵı túsink.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. XIX ásır aqırı – XX ásır başlarında kapitalizm rawajlanıwında júz bergen túpkilikli ózgerisler nelerden ibarat?
2. XIX ásır aqırı – XX ásır dawamında ilimiy-texnikalıq revolyuciyaǵa alıp kelgen oylap tabılıwlardıń qatar sanı, mámleketi, jılı, oylap tabılıw túri kórinisinde keste dúziń.
3. Qanday faktorlar XX ásırde ilimiy-texnikalıq revolyuciyaǵa alıp keldi?

2- tema

“Jáne de Ullı Britaniya” ushın: jańa ekonomikalıq hám ideologiyalıq sistemanıń payda bolıwı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Dúnya tariyxında birinshi parlament qalayınsha payda bolğan?
2. “Materik qamalı” siyasatı Ullı Britaniya ushın qanday aqıbetlerdi alıp keldi?
3. Ullı Britaniyada turaqlı puqaralıq jámiyetti qáliplestirgen faktorlarǵa misallar keltiriń.

Napoleon urıslarınıň juwmaqlanıwı Evropada rawajlanıwdıń jaňa basqıshın baslap berdi. Angliya uzaq jıllar jáhán siyasetində jetekshi orındı iyelep keldi, "jáhán ustaxanası" degen at aldı, birinshi mámlekетke, dúnyanıň finanslıq orayı hám liberal jámiyettiň úlgisine aylandı.

XIX ásirdiń ortalarına kelip Angliyada turaqlı puqaralıq jámiyeti qáliplesti. Revolyuciya tárepdarları bolǵan radikal kúshler siyasiy proceslerden shetletildi – Angliya rawajlanıwdıń **evolyuciya-lıq jolıñ** tańladı.

Bul dáwirdegi ekonomikalıq rawajlanıw jumısshılarǵa óz awhalın jaqsılaw ushın gúresiw imkanın berdi. Kásiplik shólkemlerdiń jumıs waqtın qısqartıw hám óz iskerliklerin legallastırıw ushın gúresi olardıń qatarınıń sezilerli dáre-jede keňeyiwine alıp keldi. Usı dáwirde kóplegen jumısshı shólkemler mashqalardı sheshiw jolların revolyuciyalıq háraketten emes, reformashılıqtan izlew lazım, dep esaplaytuǵın edi.

Xalıqaralıq socialistlik jumısshılar hám kásiplik shólkemleri kongresi, London, 1896-jıl

ESKE TÚSIRÍN

Puqaralıq jámiyeti – bul ...

Ianiwiniň tiykarǵı sebebi onıň texnikalıq qalaqlığı edi. Germaniya hám AQSHta sanaat kárxanaları óz dáwiriniń eń rawajlanǵan texikası tiykarında qurılıp atırǵan, Angliyada bolsa sanaat ádewir aldın payda bolǵanlıǵı sebepli kóplegen zavod hám fabrikalardıń úskeneleleri gónerip qalǵan edi.

XX ásır baslarına kelip AQSH dúnyanıň birinshi sanaat mámleketi statusın joǵaltadı hám birinshi jáhán urısı qarsańında "**Pax Britanica**" (Paks Britanika "Britaniya dúnyası") dáwiri óz juwmaǵına jetedi.

Solay etip, Angliya dúnyanıň birinshi sanaat mámleketi statusın joǵaltadı hám birinshi jáhán urısı qarsańında "**Pax Britanica**" (Paks Britanika "Britaniya dúnyası") dáwiri óz juwmaǵına jetedi.

Biraq XIX ásirdiń 70-jıllarına kelip, Angliya sanaattıń rawajlanıw pátleri boyınsha Germaniya hám AQSH sıyaqlı jas sanaat mámleketerinen izde qala basladı. Sanaattıń jaňa tarawları bolǵan ximiyalıq óndiris hám elektrotexnikada da Germaniya hám AQSH Angliyadan ozıp ketken edi.

Angliya sanaatı salıstırmalı áste rawajlanıwiniň tiykarǵı sebebi onıň texnikalıq qalaqlığı edi. Jas kapitalistik mámleketerler – Germaniya sanaatıda bir qatar áhmiyetli tarawlar, misali, metallurgiya boyınsha tez pát penen Angliyanı izde qaldırdı. Germaniya sawda tarawında da úlken básekini júzege keltirdi. XIX ásır aqırlarında-aq nemislerdiń arzan tovarları Angliya hám onıň koloniyalarınıň bazarlarına kirip keldi.

Solay etip, Angliya dúnyanıň birinshi sanaat mámleketi statusın joǵaltadı hám birinshi jáhán urısı qarsańında "**Pax Britanica**" (Paks Britanika "Britaniya dúnyası") dáwiri óz juwmaǵına jetedi.

Biraq, XX ásir baslarında da Angliya dúnyanıń eń bay mámleketi edi. Bul dáwirde basqa sanaati rawajlanǵan mámlekетler Angliya sıyaqlı iri kapitalǵa iye emes edi.

Birinshi jáhán urısı qarsańında bes iri bank finans bazارında jetekshi bolıp, olar Londonniń oraylıq bólimi – Sitida toplanǵan hám filialları pútkil dúnya boyınsha tarqalǵan edi. Bul bankler óz kapitalların pútkil dúnya boyınsha paydalı tarawlarǵa jaylastırdı hám bul process ***kapital eksportı*** dep ataldi. Angliya sanaat óndırısında artta qalǵan sayın kapital eksportı úlken áhmiyetke iye bolıp, payda alıwdıń áhmiyetli dereklerinen birine aylanıp bardı.

Bul dáwirde de Ulli Britaniya ekonomikası koloniallıq xarakterge iye bolıp qala berdi. Britaniya imperiyasınıń aymaǵı 1884-jıldan 1900-jılغا shekem 30% ǵa keńeydi, xalqı bir yarım ese kó-beydi. Birinshi jáhán urısı qarsańında ingleş koloniyalarında 400 million adam jasaytuǵın edi.

Koloniylar ushın bolǵan urıslardıń eń irisi 1899–1902-jillardaǵı ingleş-bur urısı boldı. Burlar gollandiyalı koloniyashıllardıń áwladları bolıp, olar Qubla Afrikada Transvaal hám Oranj atlı eki respublika düzgen hám ol jerlerde tiykarınan sharwashılıq penen shuǵillanǵan. Angliya uzaq dawam etken urıstan soń, 1902-jılı bul eki respub-

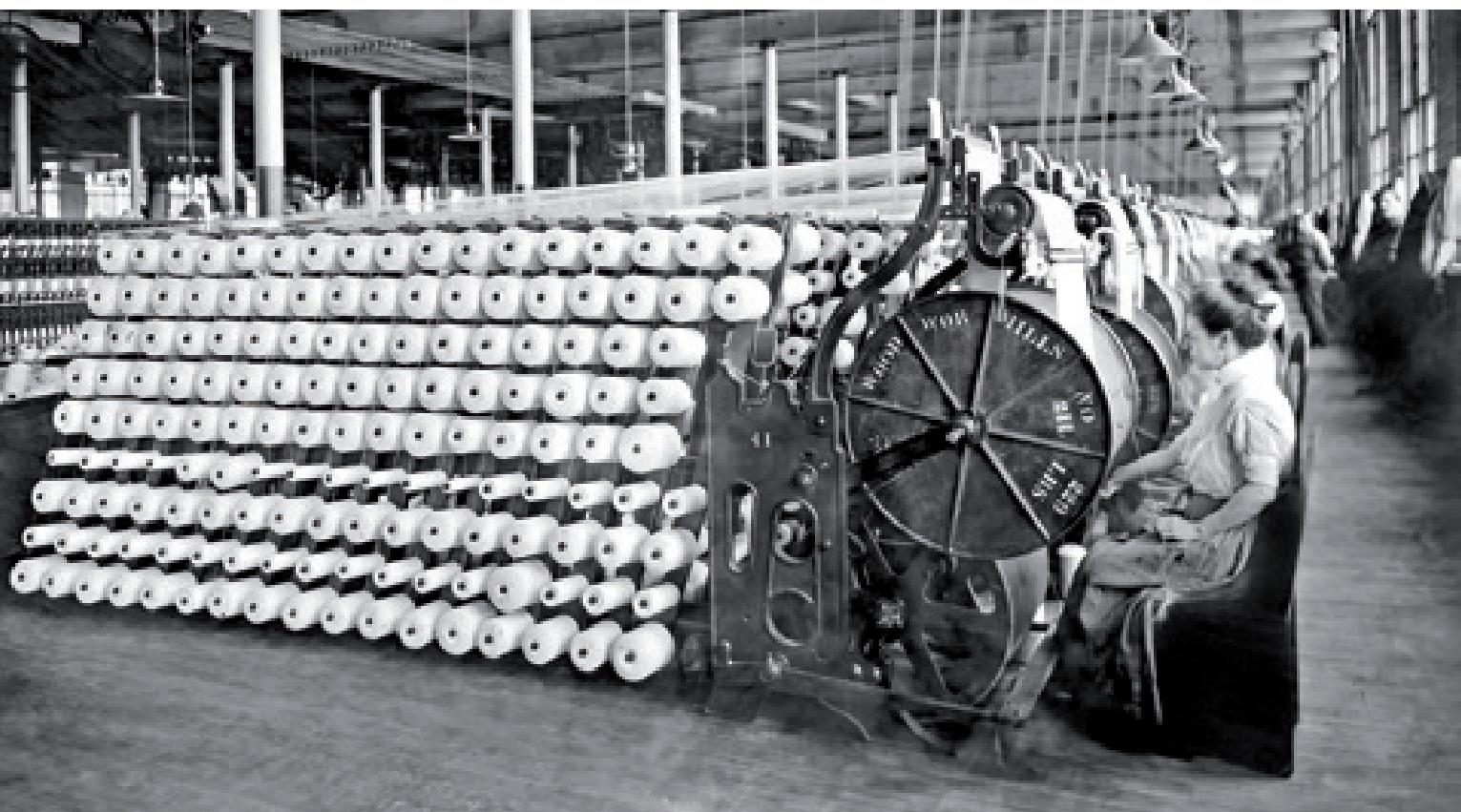

BILIP ALÍN

XIX ásırdań 70-jıllarında ...

Birinshi sanaat mámleketi statusı bul ...

XX ásir baslarında ...

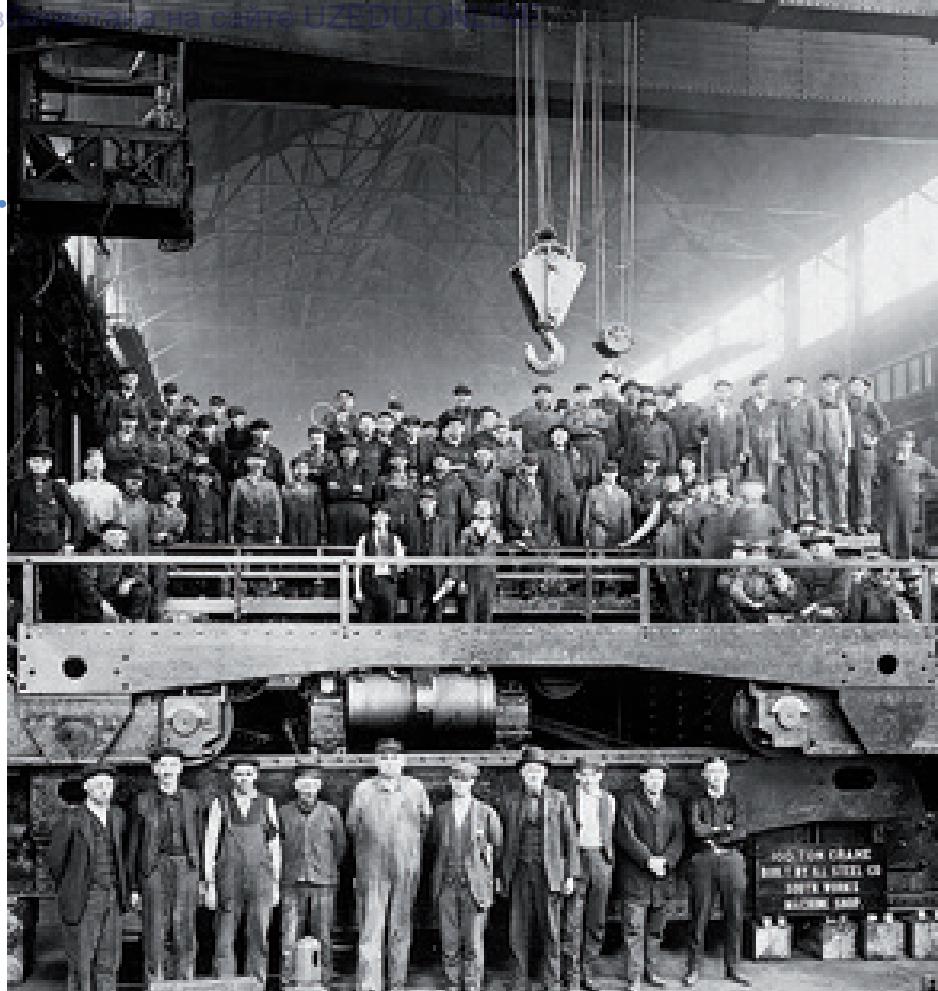
Jip iyiriw kárxanası

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABİLLÁN

*Qanday sebepler
menen Ulli Britaniya
dúnyanıń birinshi
sanaat mámleketi
statusın joǵaltı?*

*Sanaat awdarıspaǵı
dáwirinde kárxana
jumisshiları*

Ilikanda boysındırdı. Angliyanıń koloniyalardı iyelewge umtılıwı dúnya jámiyetshiligi tárepinen qaralandı. Bul bolsa, onıń xalıqaralıq maydanda abırayınıń túsip ketiwine alıp keldi.

Koloniyalarda jergilikli xalıq ayawsız ekspluataciya qılınar edi, olardıń jerleri tartıp alınıp, ózleri koloniyashılar paydasına islewge májbür etiler edi. Awır salıqlar, júdá tómen is haqı xalıqtıń jarlılanıwına hám pútkil başlı xalıqlardıń qırılıp ketiwine alıp keldi. Kóplegen inglés koloniyalarında jergilikli xalıq pútkilley qırılıp ketti, olardıń xalqınıń quramın endi evropalılar, tiykarınan inglésler quradı. Bunday koloniyalar XIX ásirdıń aqırı – XX ásirdıń baslarında avtonomiyalarǵa iye boldı. Olar endi **dominion**lar dep atala basladı. Kanada, Jańa Zelandiya, Avstraliya áne usınday dominionlar edi.

Angliya rawajlanıwdıń evolyuciyalıq jolın tańlaǵanı ushın parlament hám saylaw reformaları dawam ettirildi. 1868-jılı qalalarda jumisshılardıń bir bólegi saylaw huqıqına iye boldı. Tez arada bul barlıq graflıqlarǵa eńgizildi. XX ásır basına kelip jámáát palatasınıń ústemligi anıq belgilep qoyıldı, lordlar palatasınıń huqıqları bolsa sheklenip bardı.

Imperiyaǵa 64 jıl húkimdarlıq etken xanzada Viktoriya 1901-jılı qaytıs boladı hám taxtqa onıń úlken balası Eduard VII otırıdı. Eduard VII inglés diplomatiyasında húkimdarlıq etken “ájayıp izolyaciya” siyasatın juwmaqladı. Korol siyasatınıń jetiskenligi dep Angliya menen Franciya arasında qatnasiqlardıń jaqsılanıwin aytıw mümkin. Rossiya menen kelisimge qol qoyıladı. Eduard VII niń dáwiri Angliya tariyxında “**ájayıp dáwir**” dep ataldi.

Viktoriya dáwiriniń “umıtılǵan ataqlı” jazıwshısı **Jozef Redyard Kipling** “jáne de Ulli Britaniyanı jarlıw” baslamashıllarınan biri boldı. “Mádeniyattan artta qalǵan” xalıqlarǵa tek aq deneliler járdem beriwi mümkinligine Kipling shin kewilden isendi. Jazıwshınıń bul kózqarasları “Aq deneliler júgi” dep mánili atalǵan qosığında óz sáwleleniwin tabadı. Kipling óziniń bul qosığı, turmıslıq filosofiyası hám ingléslerdiń

TARIYXÍY PIKIRLEW

Ulli Britaniyanıň koloniallıq júrisleri hám onıň nátiyjeleri qanday aqibetlerge alıp keldi?

civilizaciyashılıq missiyasına qatań isenimi menen Charlz Dilk, Jon Sili hám Sesil Rods siyaqlı imperiya úgit-násiyat taratiwshıları qatarınan orın aladi.

Olar imperiya haqqındaǵı mifti jarattı. Bul miftiń orayında britaniyalılar basqarıwı eń jaqsı basqarıw usılı ekenligi haqqındaǵı pikir jatadı. Usı dáwir inglisleriniň pikirinshe, aziyalı hám afrikalılar óz mámleketlerin górezsiz basqarıw hám rawajlandırıwǵa uqıplı emes. Aziya hám Afrika mámleketleriň ishki islerine inglislerdiń aralasıwı, hákimiyatlardı awdarıwı, kóbinese, bul mámleketlerdegi siyasiy sistemaniň kemshiliklerin jónge salıw usılı sıpatında qaraldı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, bul dáwirde Angliya dúnyanıň jetekshi imperiyalarınan biri bolıp qalǵan bolsada, imperiyanıň aldınıǵı qúdireti joǵalıp baratırǵanlığı, jańa dáwir baslanıp atırǵanlıǵın inglés jámiyetshiligi sezinip atırǵan edi.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Pax Britanica (latınsha, Paks Britanika “Britaniya dúnýası”) - Ulli Britaniyanıň 1815-jılğı Vaterloo sawashınan baslap birinshi jáhán urısına shekem teńizde hám xalıqaralıq qatnasiqlardaǵı ústemlik dáwiri.

Dominion (górezli jer) - inglés korolı (xanzadası) n mámleket basshısı dep tán alıp kelgen hám Britaniya imperiyası quramında bolǵan mámleket.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. XX ásır baslarında Ulli Britaniya sanaatınıň rawajlanıw pátleri ne sebepten páseńledi?
2. Kapital eksportı túsiniginiň mánisi nelerden ibarat edi?
3. Xanzada Viktoriya hám onıň úlken balası Eduard VII húkimdarlığı jıllarında Ulli Britaniya sırtqı siyasatında qanday ózgerisler júz berdi?
4. Jozef Redyard Kipling óz shıgarmaları menen Ulli Britaniya tariyxınıň qaysı ózgesheliklerin sáwlelendirdi?

3- tema

Franciya hám Germaniya: Evropada jetekshilik ushın gúres

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. General shtatlar qashan payda bolǵan?
2. Germaniya ushın Vena kongresi qanday aqıbetlerdi alıp keldi?
3. “Franciya tariyxında Napoleon Bonapart” temasında esse jazıń.

Parij xalqınıń qozǵalań kóteriwi

FRANSIYA

Fransiyada ekinshi imperiya 1870-jılǵa shekem jasadı. Sol jılı baslanǵan Fransiya-Prissiya urısı dáslepki sawashlardan-aq Fransiya armiyasınıń urısqa jaramsızlıǵın kórsetti. Birneshe awır sawashlardan keyin fransuzlar baǵındı, imperator Napoleon III tutqıńǵa alındı.

Bul apatshılıq pútkıl Parijdi ayaqqa turǵızdı. Hákimiyat ózlerin “milliy qorǵanıw” húkimeti dep ataǵan bir topar siyasatshılar hám áskerler qolına ótti. Jańa húkimet óziniń barlıq itibarin Prussiya menen kelisiwge qarattı, sebebi, ekonomikalıq oyranshılıq, pútkıl puqaralardıń jarlılıǵı nátiyесinde júzege kelgen revolyuciyalıq jaǵdaydan qorqıp, húkimet hárqanday joǵaltıwlар esesine bolsada kelisimge tayar edi.

Altı aydan beri pruslar armiyası tárepinen qamalǵa alıńǵan Parij qalasınıń jumısızlıq hám ashlıqtan azaplanıp atırǵan xalqı 1871-jılı martta qozǵalańǵa shıqtı. Milliý gvardiyaǵa birlesken proletariat **Kommunanı** shólkemlestirdi hám onda ózleriniń ázeliy arzıwları – jámiyetlik respublika principelerin ornatpaqshı boldı.

ESKE TÚSIRIŃ

*Jańa dáwirde
Batis Evropada
Fransiya hám
Germaniya
qatnasiqları kes-
kinlesiwine ne
sebep bolǵan?*

Kommuna turaqlı armiyani biykarladı. Burjuaziyalıq sud ta biykar etildi. Shirkew mámlekettən ajıratıldı. Bassı organlardıń saylap qoyılıwı haqqındaǵı dekret qabillandı. Kommunani tán almaǵan eski hámeldarlardıń barlıǵı lawazımlarınan azat etildi.

Kommuna Franciyaniń mámleketlik dúzilisin qayta quriw rejesin islep shıqtı hám járiyaladı. Rejege góre, Franciya Parij kommunası tipindegi erkin kommunalardı birlestirgen respublika bolıwı kerek, qalalar hám eń kishi awıllar da ózin-ózi basqarıwdıń tolıq huqıqına iye bolıwı hám bul huqıqlar qońsı communalardıń sonday huqıqları hám mámlekет mápleri menen óana shegaralaniwı mümkin edi.

Barlıq urınınlarǵa qaramastan, francuz hám pruss armiyaları tárepinen qorshap alıngan Parij Kommunası 72 kúnlik qızgın iskerliginen keyin, 28-may kúni quladı. On miňlap adamlar óltırıldı, qamaldı, súrginge jiberildi. Ulıwma esapta, Parij óziniń 100 miň ul-qızlarınınan ayırdı.

*Franciya imperatori
Napoleon III*

Parij Kommunasınan keyin Franciyada respublikalıq dúzim úzil-kesil ornatıldı. Monarxiyaǵa qayıtw endi mümkin emes edi: xalıq hám burjuaziyaniń úlken bólegi qandayda bir formadaǵı monarxiyanıń bolıwin qálemeytuǵın edi. Sol sebepli Franciyada 1870-jılı 4-sentyabrde járiyalanǵan Úshinshi Respublika ekinshi jáhán urısına shekem turǵan.

1875-jılıǵı Franciya konstituciyasınıń xarakteri aqır-aqibette mámlekettiń ekonomikalıq hám jámiyetlik turmısında júz bergen ózgerisler menen belgilendi. Bul ózgerisler arasında iri mashina sanaatına ótiwdıń juwmaqlanǵanlıǵı ayraqsha áhmiyetke iye bolıp, ol jańa tariyxı dawirdiń baslanıp atırǵanlıǵıń bildirer edi.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

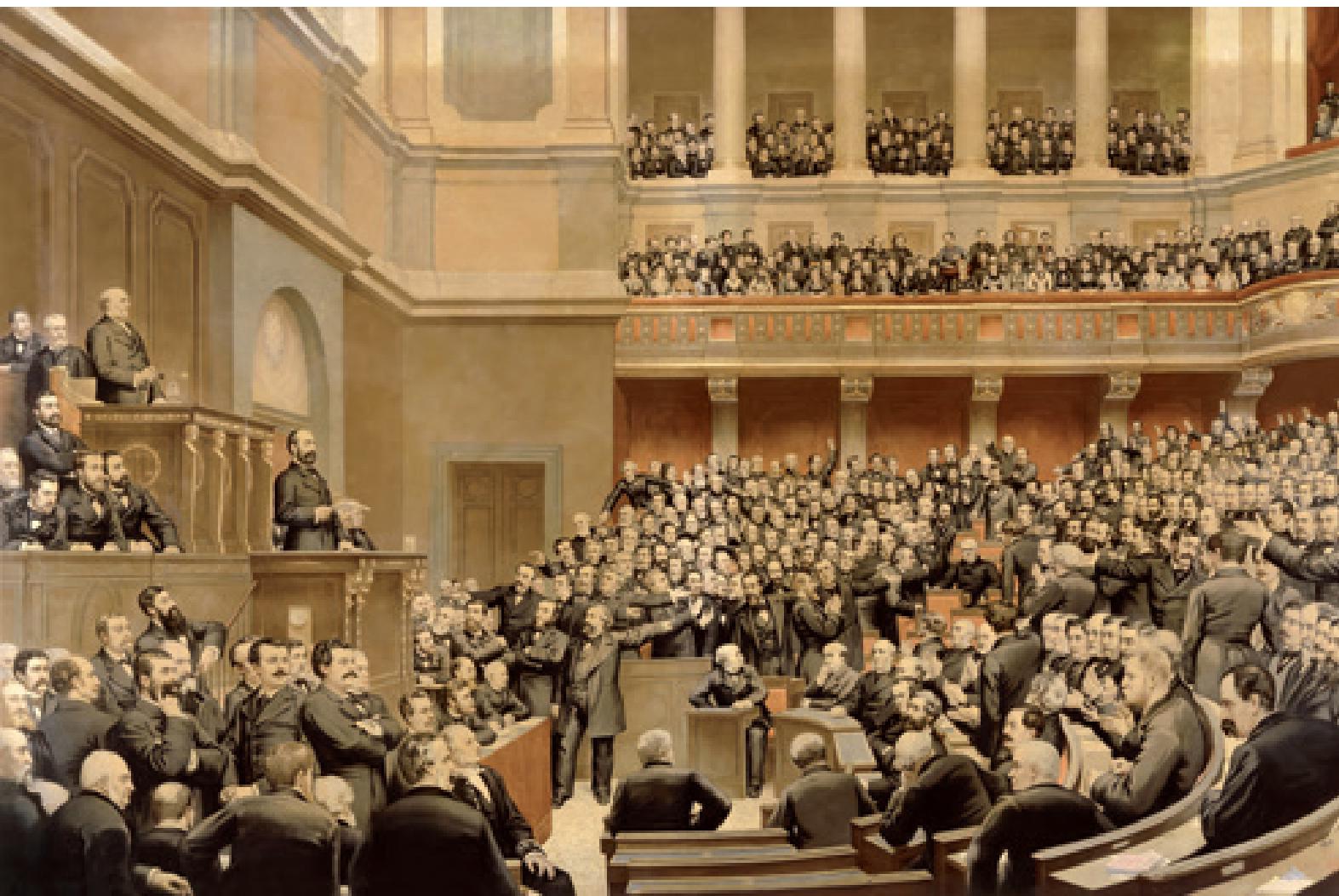
Franciya-Prussiya urısı hám Parij Kommunasınıń 72 kúnlik iskerligi Evropa tariyxında qanday orıńǵa iye?

Pútkil XIX ásir dawamında Franciya sanaat óndirisiniň dárejesi boyinsha Angliyadan keyin – ekinshi orındı iyelep kelgen. Ásir aqırına kelgende, jas kapitalistik mámlekетler bolǵan AQSH hám Germaniyadan da artta qalıp ketedi. Rawajlanıw dárejesiniň tómenlewi Franciya ekonomikasınıň belgilerinen birine aylandı. Soğan qaramay, Franciya bankleri ásir aqırında júdá úlken finans kapitalına iyelik eter edi. Bul banklerdiň *koncentrasiyalasıwi*, olardıň sanaat penen qosılıp ketiwi finans kapitalınıň qáliplesiwine alıp keldi. Finans oligarxiyası mámlekettiň ekonomikalıq hám siyasiy turmısında tiykarǵı kúshke aylandı.

ESTE SAQLAŃ

Parij Kommunası 72 kúnlik qızǵın iskerlik alıp bardi. 1870-jılı 4-sentyabrde Franciyada Úshinshi Respublika járiyalandi.

Parij Kommunası jiyinalısı

XX ásir baslarına kelip Franciya dýnyanıň eń qúdiretli mámlekетleri qatarına kirsede, revolyuciylar hám urıslardaǵı júdá úlken joǵaltıwlар sebepli rawajlanıw pátleri barǵan sayın tómenlep baratırǵan edi.

GERMANIYA

Franciya-Prussiya urısı prussiyalılardıń jeńisi menen juwmaqlanǵannan keyin, 1871-jılı yanvarda Prussiya imperatori Vilgelm I Versal sarayınıń dábdebeli aynalı zalında Germaniya imperatori etip járiyalandı. Mámleketti birlestiriw ushın alıp barılǵan uzaq jıllıq gúres juwmaqlandı.

Nemisler bayram qıldı. Bismark mámleketti birlestirdi. Qubla german mámlekетleri menen shártnamalar düzildi. 1871-jıldırıń báhárinde birinshi imperiya reyxstagı konstituciya qabilladı. Konstituciya Prussiyanıń imperiyadaǵı jetekshilik rolín bekkemedi. Germaniya tez pát penen rawajlanıp, onıń sanaat tovarları barlıq materiklerdegi bazarlarǵa kirip bardı. Al, bunday jetiskenlik sırı nede edi?

Eń aldı menen, bul mámlekettiń birlestiriliwi hám nátiyede birden-bir ishki bazardiń qáliplesiwi menen baylanışlı edi. Bajıxana shegaraları joq etildi, birden-bir pul birligi, awırlıq hám uzınlıqtıń birden-bir ólshew dizimi járiyalandı. 1871-jıldan 1875-jılǵa shekem mámlekette júdá kóplegen sanaat kompaniyaları hám bankler payda boldı.

XIX ásirdıń 90-jıllarında Germaniya úlken ekonomikalıq sekiriwdi ámelge asırdı. Sanaat óndirisiniń ulıwma kólemi boyınsha 1870-jılı dúnýada tórtinshi orında turǵan bolsa, 1880-jılı úshinshi, 1913-jılı AQSHtan keyingi ekinshi orıńga shıgıp aldı. Iri sanaat bankleri hám korporaciyaların shólkemlestiriw procesi dawam etti. Olardan ayırmaları monopoliyalarǵa aylandı. Iri korporaciyalar eń aldı menen awır sanaatta shólkemlestirildi. Sanaattıń bir yamasa birneshe tarawın qadaǵalawshı sanaat magnatları hám istiń kózin bliwshi bankirler payda boldı.

Awıllarda qatlamlasıw procesi jedel dawam etti. Kóplegen adamlar qalaǵa ketiwge májbür boldı. 1871-jılı Germaniya xalqınıń 1/3 bólegi qalalarda jasaǵan bolsa, 1910-jılǵa kelip 2/3 bólegi qalalarda jasaytuǵın edi.

Germaniya industrial mámleketke aylandı.

XIX ásır aqırı – XX ásır baslarında Germaniya aktiv koloniallıq siyasat alıp bardı. Imperator Vilgelm II “jańa kurs”tı járiyaladı, Evropada húkimdarlıqqa umtılıw, Afrika, Aziya hám Okeaniyada tásır sheńberlerin qayta bólıw bul kurstıń tiykarın quradı. Germaniya koloniyalar “ádalatsız” bólingen dep esaplar edi. Ol eń rawajlanǵan mámleketer qatarınan orın iyeledi hám koloniyalardan óz ekonomikalıq qúdireti hám siyasiy abırayına say úles talap ete basladı. Bunı bolsa úlken urıssız sheshiwdiń ilajı joq edi.

Solay etip, Germaniya úlken urısqa tayarlana basladı.

Napoleon III tiń baǵınıwi

TARIYXÍY PIKIRLEW

XIX ásirdıń 70-jıllarında Germaniyanıń tez pát penen rawajlanıwi qanday faktorlar sebepli júz berdi?

Germaniya imperatori Vilgelm I

ATAMALAR MAZMUNÍ

Parij Kommunası – 1871-jıldın 18-martından – 28-mayına shekem Franciyani basqarǵan waqıtsha húkimet.

Dekret – joqarı hákimiyat yamasa basqarıw organı shıgarǵan hám nızam kú-shine iye bolǵan áhmiyetli qarar.

Koncentraciya (latınsha, con - “birge” hám centrum – “oray”) - qandayda bir zattıń belgili orında toplaniwi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Franciya-Prussiya urısı hár eki mámlekет ushın qalay juwmaqlındı?
2. Parij Kommunası ámelge asırǵan reformalar Franciyaniń keyingi rawaj-lanıwi ushın qanday áhmiyetke iye boldı?
3. Qaysı tariyxıw waqıya menen Germaniyani birlestiriw ushın alıp barılǵan uzaq jıllıq gúres juwmaqlındı?
4. Imperator Vilgelm II járiyalaǵan “jańa kurs”tíń mazmun-mánisi nelerden ibarat edi?

4-
tema

Shıǵıs Evropa hám Rossiya: jámiyetti reformalaw mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Shıǵıs Evropa mámlekelerine qaysı mámlekeler kireti?
2. Avstriya-Vengriya imperiyasınıń hásirewine sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat?
3. Jańa dáwirde Rossiya imperiyasınıń ishki hám sırtqı siyasatı haqqında nelerdi bilesiz?

Avstriya-Vengriya imperatori Franc Iosif hám onıń shańaraǵı

SHÍGÍS EVROPA MÁMLEKETLERİ

XIX ásir aqırında Shígís Evropaǵa Balkan mámlekетleri, sonday-aq, Avstriya-Vengriya hám Rossiya imperiyalarınıń bir bólimi kiretuǵın edi.

XIV–XV ásirlerde Balkan mámlekетlerinde ornatıǵan Turkiya ústemligi XIX ásirge shekem, ayırm aymaqlarda XX ásirge shekem saqlanıp qaldı. 1878-jılı Rossiya járdemine súyengen **Serbiya** óz górez-sizligin járiyalaydı. Sonnan keyin Serbiya tez pát penen rawajlandı hám Rossiyaǵa jáne de jaqınlasıp bardı. Biraq, xalqı serblerden quralǵan hám Serbiya menen birlesiw ázeliy arzıwı bolǵan eki iri wálayatlar – **Bosniya hám Gercegovina** 1908-jılı Avstriya tárepinen anneksiya etildi.

Avstriya-Vengriya imperiyası 1867-jılı eki mámlekет – Avstriya hám Vengriya ústem toparlarınıń kelisiwi tiykarında payda bolǵan edi. Oǵan shekem **Chexiya, Moraviya, Galiciya** hám **Bukovina** Avstriya quramına, **Slovakiya, Xorvatiya** hám **Transilvaniya** Vengriya mámleketi quramında edi.

Sol jılı imperiya konstituciyası qabillanıp, oǵan góre Avstriya imperatori birlesken imperiya húkimdarı boldı. Gabsburglar dinastiyası 1918-jılǵa shekem taxtta otırdı.

XIX ásirdiń aqırǵı shereginde Avstriya-Vengriya imperiyası Evropanıń eń artta qalǵan mámleketerinen biri bolıp, saqlanıp qalǵan feodal qatnasiqlar sanaat rawajlanıwına tosıq bolıp kiyatırǵan edi. Ásir aqırına kelip xalqınıń tek úshten bir bólegi qalalarda jasaytuǵın edi.

ESKE TÚSIRIŃ

Rossiya imperiyası
qashan payda bolǵan?

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Avstriya-Vengriya impeiyası Evropanıń eń artta qalǵan mámleketterinen biri bolıp qalıwına sebep bolǵan faktorlardı tabıń. Pikirińizdi logikalıq izbe-izlikte infografika kórinisinde keltiriń.

Bul dáwirde Shıǵıs Evropanıń imperiya quramına kirgen xalıqlar arasında milliy-azatlıq háreketleride hágwıj aldı. 1912-jılı baslanıp ketken ekonomikalıq krizis imperiyanıń awhalın jáne de awırlastırıldı. Sonday jaǵdayda **Avstriya-Vengriya** birinshi jáhán urısına kirip keldi.

ROSSIYA

Rossiyada XIX ásirdiń 60–70-jıl-larında ótkerilgen reformalar – krepostnoylıq huqıqıtınıň biykarlanıwı, jer reforması, finans, universitet, mektep, baspasóz reformaları hám basqalar mámlekettiń jańa – burjuaziyalıq rawajlanıw kursın belgilep berdi.

XIX ásirdiń 80–90-jıllarında Rossiya sanaat óndirisinde bir qatar jetiskenliklerge eristi. XIX ásirdiń 90-jıllarına kelip Rossiyada sanaat awdarıspaǵı juwmaqlandı hám mámlekет óndirisiniń ulıwma kólemi boyınsha dýnyanıń bes eń iri industrial mámlekетleri qatarına qosıldı.

Rus imperatori Aleksandr II

1905–1907-jıllardaǵı birinshi rus revolyuciyası

1905 –1907-jıllardaǵı birinshi rus revolyuciyası Rossiyada rawajlanıp atırǵan kapitalistik jámiyet penen avtoritarlıq patsha düzimi arasında úlken qarama-qarsılıq bar ekenligin, xalıq endi eskishe jasawdı qálemeytuǵınlığın kórsetti.

Revolyuciya óz aldına qoyǵan wazıypalarına góre burjuaziyalıq revolyuciya bolıp, aldı menen krepostnoylıq qaldıqlardı joq qılıwǵa qaratılǵan edi. Bul wazıypalar júdá áhmiyetli bolıp, olar Rossiya xalqınıń barlıq qatlamları máplerine tolıq sáykes keletüǵın edi. Sol sebepli revolyuciya procesinde xalıqtıń júdá kóp qatlama wákilleri qatnasti.

1905–1907-JÍLLARDAĞI REVOLYUCIYANÍ NÁTIYJELERI

Dúzim hám sociallıq awhal	Revolyuciyaǵa shekem	Revolyuciyadan keyin
Samoderjaviye	Heshkim hám hesh nárse menen sheklenbegen edi	Mámlekет Keńesi hám Mámlekет Duması menen sheklendi
Xalıqtıń tiykarǵı qatlamları	Siyasiy erkinliklerden ayırlıǵan edi	Siyasiy erkinliklerge, sonıń menen birge, shaxsqa qol qatılmaw huqıqına iye boldı
Miynet sharayatları	Jumisshılardı ekspluataciyalaw joqarı dárejede edi	Is haqı asırılıp, jumıs waqtı 9–10 saatqa shekem qısqardı

Sırtqı siyasat

1905 –1907-jíllardaǵı revolyuciya juwmaqlanbay qaldı. Ol óz aldına qoyǵan áhmiyetli wazıypalardı sheshe almadı: patsha hákimiyattı saqlap qaldı, ústem topar ózgermedi, byurokratiya joq bolmadı, korrupciya jáne de kúsheydi, adamlardıń jasaw jaǵdayı tómenlep ketti hám taǵı basqalar. Biraq, bul revolyuciya Rossiyadaǵı ekinshi – 1917-jılǵı fevral revolyuciyası ushın baslama boldı, sebebi, ekinshi revolyuciyanıń nátiyjeleri birinshi revolyuciyanıń dawamı edi.

BILIP ALÍN

Gabsburgler dinastiyası ...

Rossiyada XIX ásirdiń 60–70-jıllarında reformalar bul ...

Evropa jolın tákirarlaw ...

Mádeniyat

Rossiya turmısında XIX ásirdiń aqırı – XX ásir baslarında júz bergen barlıq ózgerisler: reformalawǵa urınıw, mámleketti industriyalastırıw ushın háraket, krepostnoylıq huqıqqa qarsı gúres hám onıń biykarlanıw, sociallıq qarama-qarsılıqlar hám revolyuciyalıq háraketler - bulardıń barlıǵı ádebiyat hám kórkem ónerde óz kórinisin taptı. Eger qalǵan barlıq tarawlarda Rossiya Evropanıń izinen baratırǵan bolsa, XIX ásirde rus ádebiyatı hám kórkem-óneri pútkil dúnayaǵa óz tásirin ótkize basladı. Bul dáwirde ádebiyatta **F. M. Dostoevskiy, L. N. Tolstoy** hám **A. P. Chexov** sıyaqlı ullı tulǵalar dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Sol dáwirdegi rus kompozitorları – **M. P. Musorgskiy, P. I. Chaykovskiy** hám **N. A. Rimskiy-Korsakovlardıń** shıǵarmaları dúnaya muzıka óneriniń dúrdana shıǵarmalarınan esaplanadı.

Ulwımalastırıp aytqanda, bul dáwirde Rossiya jámiyetshiliginde sheshilmegen aktual mashqalalar onı birinshi jáhán urısında qatnasiwǵa iytremeledi. Bul bolsa, Rossiyanıń demokratiyalıq rawajlanıw jolınan barıw imkaniyatın joqqa shıǵardı hám jetpis jıl dawam etken communistlik rejimge jol ashıp berdi.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Annekciya – basqa bir mámlekет aymaǵın pútkilley yaki bir bólimin iyelep alıw yamasa óz mámleketine qosıp alıw siyasatı.

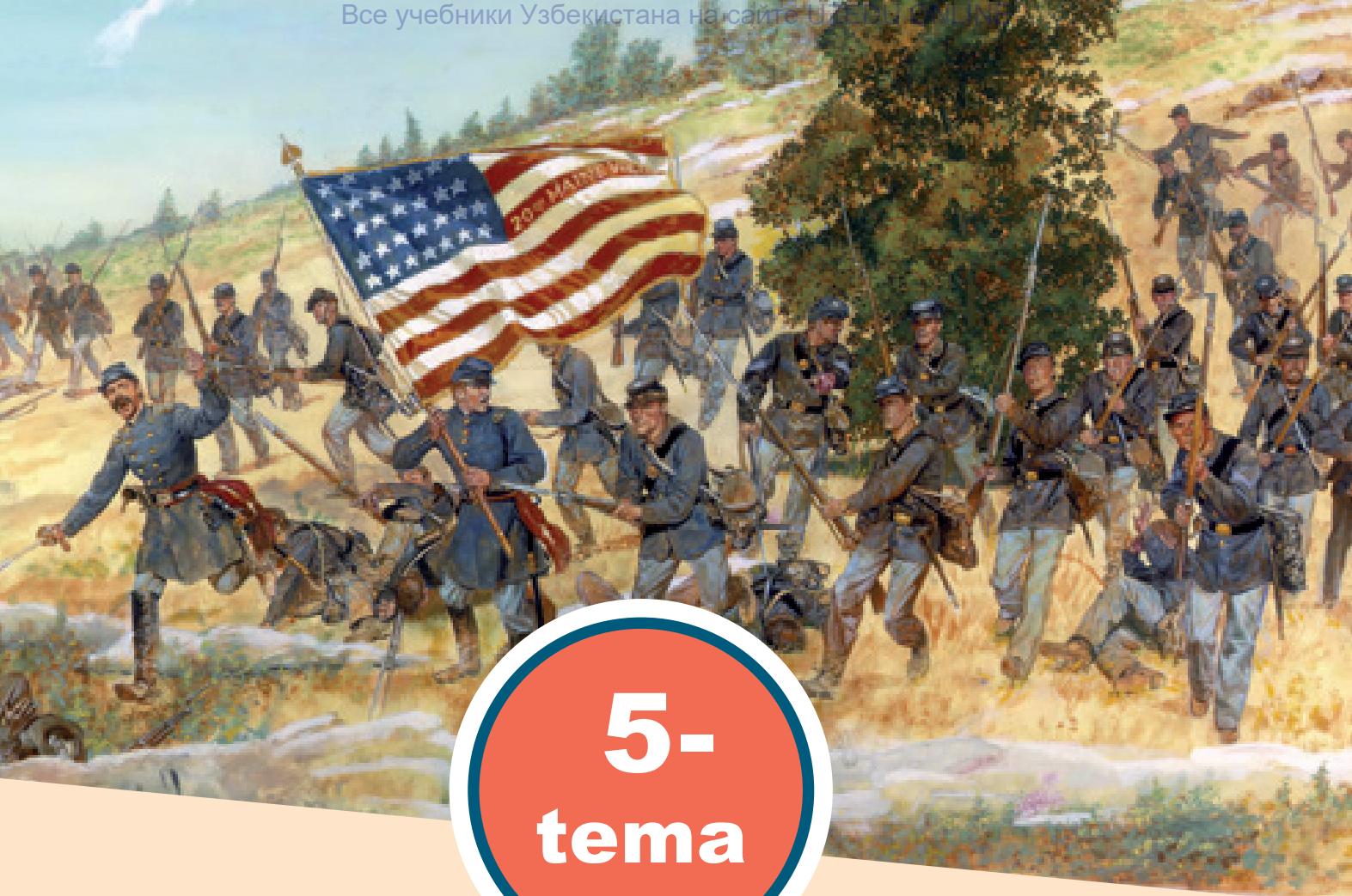
Byurokratiya – dáslep húkimet kárxanalarınıń bassıhları hám hámeldarları hákimiyatın, keyinirek jámiyettiń hár túrlı tarawlarda payda bolǵan iri shólkemlerdegi xızmetshiler qatlamında bildirgen.

Samoderjaviye – Rossiyada patshanıń sheklenbegen avtoritarlıq hákimiyatı hám sonday hákimiyat tiykarında qurılǵan mámlekетlik dúzim.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Serbiya qashan hám qaysı mámlekет járdemine súyenip óz górezsizligin járiyaladı?
2. Avstriya-Vengriya imperiyasında ekonomikanıń qaysı tarawlari tez pát penen rawajlandı?
3. 1905–1907-jıllardaǵı rus revolyuciyasına sebep bolǵan tiykarǵı faktorlar nelerden ibarat?
4. XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında Rossiya mádeniy turmısında júz bergen tiykarǵı ózgerisler haqqında aytıp beriń?

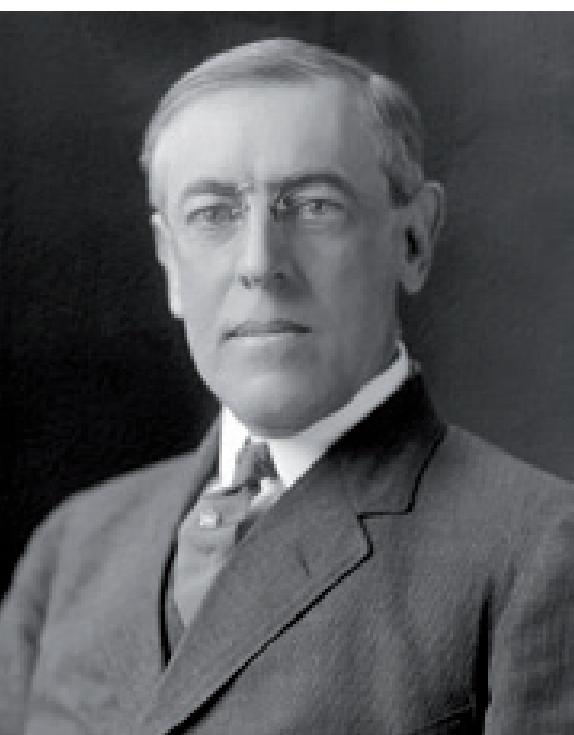
5-
tema

Eki túrli Amerika: Arqa hám Qubla Amerikada rawajlanıw baǵdarları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. AQSH qashan óz górezsizligin járiyalagań?
2. Qubla Amerika mámlekетleri qaysı Evropa mámlekетleriniń koloniyları bolǵan?
3. Ne dep oylaysız: nege Arqa hám Qubla Amerikada rawajlanıw baǵdarları bir-birinen keskin ajiralıp turǵan?

AQSH prezidenti
Vudro Vilson

AMERIKA QURAMA SHTATLARI

AQSHta 1861–1865-jillarda bolıp ótken puqaralar urısı óz mánisine góre burjuaziyalıq-demokratiyalıq revolyuciya edi. OI AQSHtiń jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıw máselelerin, olardıń ishinde eń áhmiyetlilerinen biri bolǵan qulshılıqtıń táǵdirin burjuaziyalıq ruwxta sheshti. Nátiyjede sanaat tez pát penen rawajlandı, awıl xojalığında bolsa, kapitalistik rawajlanıwdıń erkin fermerlikke tiykarlanǵan “amerikansha” joli payda boldı.

Puqaralar urısınan keyin Batıstaǵı keń aymaqlardı ózlestiriw hám bul process penen baylanıslı temir jol hám shosse jollar, kanallar hám portlar qurılıwi sanaattıń ósiwine, keń ishki bazardıń qáliplesiwine alıp keldi. Amerika burjuaziyası Evropa kapitalı hám rawajlanǵan mámleketterdiň texnikalıq jetiskenliklerinen jaqsı paydalandi. Evropa hám Aziyadan kelip atırǵan millionlaǵan immigrantlar sanaattı kerekli jumıssı kúshi menen támiyinlep turdı. Sanaat ónimleriniń ulıwma kólemi boyınsha Amerika Qurama Shtatlari 1894-jılı barlıq kapitalistik mámleketterdi izde qaldırdı hám dúnyada birinshi orıńga shıǵıp aldı.

ESKE TÚSIRIN

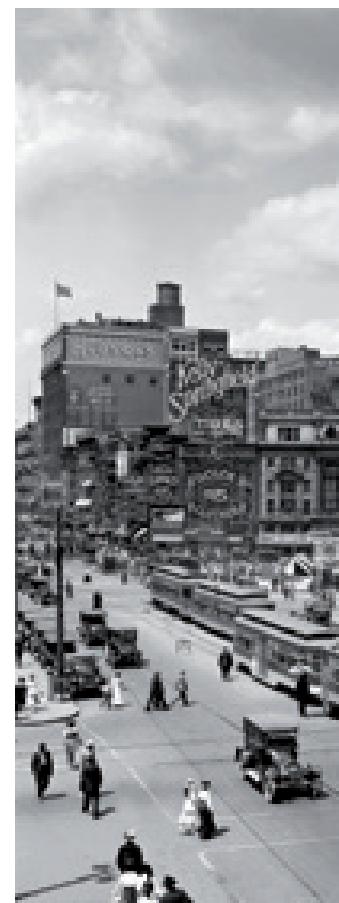
AQSHtiń “Gárezsizlik deklaraciyası”nıń avtorı ...

AQSH “progressiv era” jıllarında

Jańa ásirge AQSH ekonomikanıń kóplegen tarawlarında birinshilikke umtilip atırǵan, tez pát penen rawajlanıp atırǵan mámleketsıpatında kirip keldi. 1901-jılı AQSHta prezidentlik lawazımın Teodor Ruzvelt iyeleydi. Kóp waqittan beri mámleketti bunday dáwjúrek, záberdes adam basqarmaǵan edi. OI óz iskerligin mámlekette reformalar ótkeriw zárúrligine xalıqtı isendiriwden basladı.

1912-jılıgы saylawlarda demokratlar wákili, ataqlı tariyxsı, mámleketsılık hám xalıqaralıq qatnasiqlar boyınsha qánige **Vudro Vilson** jeńip shıǵadi. OI qatań reformalar tárepdarı sıpatında júdá tez tanıldı; jámiyetke óziniń **“jańa erkinlik”** dep atalǵan siyasiy baǵdarlamasın usındı.

V. Vilson baǵdarlamasınıń dodalanıwı Evropada birinshi jáhán urısı baslanıwına tuvrı keldi. AQSH ele urısqa tikkeley qatnaspaǵan bolsada, urıs faktori ishki siyasatqa da sezilerli tásir kórsetti.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAÑ

AQSHtín rawajlanıwına sebep bolǵan tiykarǵı faktorlardi tabín. Pikirińizdi logikalıq izbe-izlikte sızılma kórinisinde keltiriń.

Sırtqı siyasat

Ó ziniń úlken ishki imkaniyatları hám Ros-siyadan satıp alınǵan Alyaska yarım atawın ózlestiriw menen bánt bolǵan AQSH koloniyalardı iyelew hám óz tásir sheńberin keńeytiwge Evropa mámlekетlerinen keyinirek kiristi. Bunda AQSH óz itibarın Latin Amerikası, Karib teńizi hám Tíniш okeanı jaǵalawlarında jaylasqan mámlekетlerge qaratti.

1889-jılı AQSH baslaması menen Vashingtonda I Panamerika konferenciyası shaqırıldı. Konferenciya juwmaǵında Amerika respublikaları jiyını xalıqaralıq associaciyası shólkemlestirildi. Solay etip, AQSHtín Ba-tıs yarım shardaǵı mámlekетler ústinen jeke ústemilkke qaratılǵan panamerika siyasatı qáliplesti

Sonnan keyin, AQSH Tíniш okeandaǵı Aziyaǵa alıp shıǵıwshı jollardıń kesilispesinde jaylasqan **Gavayı atawların** basıp aldı hám XIX ásır aqırında dýnyanıń eń iri teńiz mámleketine aylandı. 1898-jılı Ispaniya menen bolǵan urısta jeńip shıǵıp, Puerto-Riko, Guam atawların qosıp aldı, sonday-aq, Filippin AQSH koloniyasına aylandı, Kuba ústinen de AQSHtín qadaǵalawı ornatıldı.

Mádeniyat

AQSHta mádeniyat mámlekettiń etni-kalıq hár túrliligine sáykes türde qáliplesti. Onda Irlandiya, Germaniya, Italiya, Pol-shadan kelgen emigrantlar, Afrikadan alıp kelingen qullardıń áwladları, sonday-aq, Amerika hinduleri hám Gavayı atawları xalqı úlken tásir kórsetti. Biraq, AQSH mádeniyatınıń tiykarın ingleś tilinde sóyletyuǵın xalq belgilep berdi. Olardıń tili, huqıq sisteması hám mádeniy jetiskenlikleri bul jerde keńnen tarqaldı hám Amerika civilizaciyası qáliplesiwinde tiykarǵı faktorǵa aylandı.

XIX ásirdiń 60-90-jılları Amerika mádeniyatı rawajlanıwınıń ekinshi basqıshı bolıp, bul dáwirde ádebi-yatta – **Uolt Uitmen** hám **Mark Tvenler**, súwretlew ónerinde – **Uinslou Xomer**, **Tomas Ikins** hám **Jeyms Uistler** sıyaqlı dóretiwshiler iskerlik alıp bardı. XX ásirden baslap Amerika mádeniyatınıń ózine tán tárepi ǵalabalıq mádeniyattıń ústemliginde kórindi.

1880-1890-jıllarda Nyu York qalasınıń kórinisi

LATÍN AMERIKASÍ MÁMLEKETLERİ

XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında Latin Amerikası ekonomikasına shet el kaptalınıń kirip keliwi keskin aktivlesedi. Bul boyinsha XIX ásirde Angliya jetekshilik etken bolsa, ásir aqırına kelip Germaniya hám ásirese AQSH investorları júdá aktivlesti.

XIX ásir aqırında Latin Amerikasınıń kóphshilik mámleketleri, sonıń ishinde, regionníń eń úlken mámleketi **Braziliyada** júdá artta qalǵan jámiyetlik dúzimge iye edi. Plantaciyalarda óndiris, tiykarińnan qullardıń miynetine tiykarlanǵan bolıp, Braziliyada qulshılıq tek 1888-jılı biykarlandı hám 1891-jılı Braziliya respublika dep járiyalandı.

Latin Amerikası jámiyetiniń rawajlanıwı hám xarakterine bul jerdegi etnikalıq procesler úlken tásir kórsetti. Hár túrli xalıqlar - hinduler, qara deneliler, evropalılar mádeniyati hám dástúrleri arasındaǵı óz ara tásir bul mámleketlerde júdá hár túrli hám ózine tán **etnopsixologiyalıq** jámáatlardıń qáliplesiwine alıp keldi. Bul bolsa, óz gezeginde, siyasiy mádeniyattıń, pútkıl siyasiy proceslerdiń xarakterin belgilеп berdi hám olar jámiyettegi siyasiy turaqsızlıqqa, tez-tez bolıp turatuǵın mámleket awdarıspaqlarına, qozǵalańlarǵá, revolyuciylarǵá, siyasiy gúrestiń naħaq usıllarınan keń paydalaniwǵa alıp keldi. Kóplegen mámleketlerde óz iskerliginde armiyaǵa súyengen **avtoritarlıq rejimler** ornatıldı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

XIX ásir baslarında Latin Amerikası mámleketleri rawajlanıwı menen baylanıslı mashqalalarǵa neler kiredi?

Meksika revolyuciyası (1910–1917)

1910-jılı baslanǵan revolyuciya Latin Amerikasınıń eń iri mámleketlerinen bolǵan Meksikanıń keyingi rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. Revolyuciya aldındıǵı dúzimnen saqlanıp kiyatırǵan arta qalǵan jámiyetlik qatnasıqlardı saplastırıp, Meksika jámiyetiniń rawajlanlanıwında, social-ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwında, regiondaǵı jetekshi mámleketke aylanıwında sheshiwshi rol oynadı.

1911-jılı Meksikada diktator Dias hákimiyatı awdarıldı. Sol jılı oktyabrde bolıp ótken prezidentlik saylawlarda Madero jeńıp shıqtı. Biraq social-ekonomikalıq mashqalardı sheshiwde húkimettiń bosańlıǵı hám oǵan qarsı kúshlerdiń tárepinen qollap-quwatlanıwı **Madero** húkimetiniń krisisine alıp keldi. 1913-jılı fevralda baslanǵan qozǵalań nátiyjesinde hákimiyatqa general **Uerta** keldi. Madero qamaqqa alınıp, atıp taslandı. Bul waqıya puqaralar urısınń qaytadan hawij alıwına sebep boldı.

1916-jılı AQSH húkimeti shegaradagi túsinbewshilikti bánelep, Meksikaǵa armiya kirkizdi. Sırtqı qáwip aldında barlıq revolyuciyalıq kúshler birlesti, húkimettiń Meksika aymaǵındası sırt elliler, aldi menen amerikalılar mulkine múnásibeti keskinlesti. Interventler menen gúres derlik bir jılǵa sozildi hám 1917-jılı fevralda AQSH áskerleriniń Meksikadan alıp shıgıp ketiliwi menen juwmaqlandi. Revolyuciya jeńiske eristi.

Mádeniyat

Region mámlekетlerinde jergilikli hinduler hám afrikalılar áwladlarıńń tolıq mifologiyalıq oylarına tiykarlanǵan mádeniy kózqarasları menen evropalılardıń racionalistlik mádeniyatı aralasıp, ózine tán Latin Amerikası mádeniyatın quradı. XX ásır baslarında ádebiyatta – **Cezar Valyexo, Gabrila Mistral, súwretlew ónerinde – Diyego Rivera, Xose Orosko, David Sikeyros** sıyaqlı dóretiwshiler iskerlik alıp bardı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, XX ásır baslarına kelip Latin Amerikasında koloniallıq dáwirde jaratılǵan xojalıq áste-áste kapitalistik xojalıqqa aylanıp bardı. Iri qalalar – sanaat hám mádeniyat orayları payda boldı. Jámiyyette industrial civilizaiciya belgileri ayqın kórine basladı.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Avtoritarlıq rejim – siyasiy hákimiyyattı jeke húkimdar shaxs yamasa bir topar shaxslardıń basqarıwi, oraylasqan hákimiyatına tiykarlanǵan mámlekет basqarıw usılı.

Intervent – Intervenciya shólkemlestiriwshi yamasa onda qatnasiwshi. Intervenciya – bir yaki bir neshe mámlekettiń basqa bir mámlekettiń ishki islerine zorlıq penen aralasıwi, onıń aymaqlıq bir pútinligi, siyasiy górezsizligine qarsi qaratılǵan háreketleri.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. 1861–1865-jillarda AQSHta bolıp ótken puqaralar urısı qanday nátiyeler menen juwmaqlandi?
2. AQSH baslaması menen shaqırılǵan Vashingtondağı I Panamerika konferenciyası Amerika xalıqları ushın qanday áhmiyetke iye boldı?
3. XIX ásirdiń aqırǵı shereginde Latin Amerikasınıń eń úlken mámleketi bolǵan Braziliyada qanday áhmiyetli waqıyalar júz berdi?

6- tema

Yaponiya, Qıtay hám Hindistan: reformalardıń aziyalıq jolı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Yaponiyaniń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat edi?
2. Qıtay tariyxındaǵı qaysı dinastiyalardı bilesiz?
3. Hindistan tariyxında Baburiylar dinastiyası qanday orınǵa iye?

XIX ásir aqırı - XX ásir basları “Aziya oyanıwi” dawiri bolıp, onda shıǵıstiń dástúriylik jámiyetlerinde industriyalastırıw belgileri kórine basladı. Bul bir tärepten shıǵıstiń dástúrlerin saqlap qalǵan, basqa tärepten - Shıǵıs mámlekетlerinde ekonomikanı modernizaciyalaw baslanǵan qarama-qarsılıqlı dawir edi.

Bul dawirdegi “batıslasıw”, yaǵníy evropa-amerikansha mámlekет basqarılwına, nızamshılıq, bilimlendırıw sisteması, kiyiniw, júris-turis mádeniyatı modeline eliklew, olardı kóshirip alıw - bulardıń barlıǵı Shıǵıs mámlekетlerin koloniyaǵa aylandırıwdıń aqıbetleri edi.

ESKE TÚSIRIŃ

Modernizaciya – bul...

Meydzi revolyuciyasınıń júz beriwi

YAPONIYA

Yaponiya eki ásir dawamında Batıs mámlekетleri ushın “jabıq” bolıp kiyatırǵan edi. Batıs mámlekетleriniń sawda baylanısların jolǵa qoyıw ushın qılǵan barlıq háreketleri syogunlik tárepinen qatań biykarlandı. 1868-jılı áskeriy-feodallıq **húkimet** – *Tokugava syogunligi* awdarıldı. **Syuogun** áskerleri sawashsız baǵındı hám óziniń atamyras mulkine ketedi. Biraq Tokugava tárepdarlarına qarsi áskeriy háreketler dawam ettiler, 1869-jılı syogunlik pútkilley saplastırılaǵı. Bul jıllardaǵı waqıyalar Yaponiya tariyxında **Meydzi revolyuciyası** dep ataldi. Bunday dep atalıwı, imperator Mucuxito húkimdarlıǵı menen baylanıslı bolıp, onıń ústemliji rásmiy túrde Meydzi dep atalıp, ol **sawatlı basqarıw** mánisin ańlatadı. Meydzi dawiri 1868-1912-jılları óz ishine aladı.

Meydzidiń burjuaziyalıq reformaları

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAÑ

Meydzi – “sawatlı basqarıw” dáwirinde Yaponiyada ámelge asırılgan barlıq reformalar yapon jámiyetshiligi ushın qalay juwmaqlанды?

1871-jılda mámlekettiń birden-bir mámlekete birlesiw processi juwmaqlанды. Feodal jer-múlkleri saplastırıldı hám tikkeley oraylıq hákimiyatqa boysınıwshı prefekturalar járiyalandı, qatlamlar sanı úshke shekem qısqartırıldı: ataqlı hasılzadalar, aqsúyekler hám ápiwayı xalıq.

“Jańa Yaponiya”nı quriw imperator hákimiyatınıń tikleniwi menen baylanıslı. Bul revolyuciyanı ámelge asırıganlar tez pát penen mámleketti qayta quriwǵa kirisedi. Yaponlar ózine tán ájayıbat jaratadı: olar xalıq bir waqtıttıń ózinde hám Batısta hám Shıǵısta jasaytuǵın eki túrli civilizaciyaǵa tiykarlanǵan mámleket quradı.

Ekonomikalıq hám áskeriy jaqtan kúsheyiwi menen Yaponiyanıń koloniallıq umtılıwları da hawij alıp ketti. 1904–1905-jıllardıı rus-yapon urısınan keyin Yaponiya Qubla Manchjuriya hám Koreya ústinen óz ústemligin ornattı, Koreyanıń sırtqı siyasatın da belgiley basıldı. 1910-jıldan Koreya rásmiy túrde Yaponiyanıń koloniyası bolıp qaldı.

*Yapon imperatori
Mucixito (Meydzi)*

Mádeniyat

Modernizaciya procesinde Batıs mádeniyatına eliklew, onnan rawajlanǵan ilim hám texnika jetiskenliklerin qabil etiw mámlekettiń ulıwma mádeniy dárejesin asırıwǵa xızmet etti. Húkimettiń mádeniyattı jáne de evopalastırıw talabı xalıqtıń bir bólegi, ásirese zıyalılar arasında narazılıqtı keltirip shıǵardı. Kórkem óner wákilleri arasında yapon milliy mádeniyatın, ózine tán kórkem ónerdi tıklew ideyası kúsheydi.

QÍTAY

Ekinshi “opium urısı” (1856–1860)dağı jeńilis-ten keyin Qitaydılń ústem toparları mámleketti Batıs mámlekетleriniń dáramat deregine aylanıp qalıw qáwpinen qutqarıwǵa jáne bir ret urınıp kórdi. Nátiyjede tariyxtanıwda “óz-ózin kúsheytıw” (czi cyan) atın alǵan rawajlanıwdıń jańa jolı islep shıgilidı. Bul jol ózgerislersiz 1895-jılǵa shekem ámelge asırıldı.

Soǵan qaramastan, xalqınıń sanı jaǵınan dúnynanıń eń úlken mámleketi onlaǵan jıllar dawamında shet mámleketterdiń yarım koloniyası bolıp qalǵan edi. XX ásir baslarında mámlekettiń 400 million xalqınan 90% i sawatsız edi.

Mine sonday quramalı tariyxıı jaǵdayda **Sun Yacen** basshılıǵında **Cinxay revolyuciyası** baslandı. OI qıtaylılar kalendarı boyınsha “cinxay” ayında baslanǵanı ushın solay atalǵan. 1911–1912-jıllar-dağı revolyuciya nátiyjesinde manchjurlar taxttan awdarılıdı, Qıtay respublika dep járiyalanadı, biraq mámlekет siyasiy pitırańqılıq jaǵdayına túsip qaladı. 1912-jılı Sun Yacen **Gomindan (“Milliy partiya”)** partiyasına tiykar saladı.

Respublikalıq dúzimge ótken Qıtayda burjuaziyalıq rawajlanıw tezlesedi. XIX ásir aqırlarında mádeniy tarawda bir-birine qarama-qarsı baǵdarlar payda boldı. Bir tá-

repten, ádebiyatta, ásirese, poeziyada klassikalıq úlgilerge eliklew gúzetylse, basqa tárepten jámiyettiń tek oqımışlı bólegine ǵana túsinikli bolǵan **venyan** eski ádebiy tildi áste-áste qısıp shıgarıp atırǵan, xalıqtıń keń qatlamańa túsinikli bolǵan **bayxua** ádebiy tiliniń barǵan sayın keń tarqalıwı júz berdi. XIX ásir-diń ekinshi ýarımında qıtay tilinde onlaǵan türdegi gazeta hám jurnallar payda boldı.

Uliwmalstırıp aytqanda, XIX ásirdiń baslarında ele ullı mámlekет dep sanalǵan Qıtay ásir ortalarına kelip Batıs mámlekетleri, keyinirek bolsa AQSH, Rossiya hám Yaponiyanıń koloniallıq mápleri soqlıqısqan eń aktual aymaqqa aylandı. Qıtaydılń ekonomikalıq hám áskeriy jaqtan artta qalǵanlıǵı, onıń ázelden saqlanıp kiyatırǵan ullı mámlekет statusına qaramastan, onı Batıs mámleketteriniń yarım koloniyasına aylandırdı.

ESTE SAQLAŃ

1889-jıldırıń baslarında qabillanǵan Yaponiya konstituciyasına muwapiq mámleket konstituciyalıq monarxiyaǵa aylandı.

Qıtay tariyxında ekinshi “opium urısı” 1856–1860-jıllarda bolıp ótti.

Sun Yacen

Filosof Svami Vivekananda

nıw ideologiyasınıń dáslepki ideologları sıpatında **Ramakrishna Paramahansa** hám onıń shákirti **Svami Vivekananda** Hindistanda hám shet ellerde de ataqlı edi. Hindistan milliy azatlıq háreketi ideyasın úgit-násiyatlawda Vivekanandanıń ornı girewli. OI házirgi zaman Hindistan milliy háreketiniń tiykarşılarańan biri edi.

1885-jili dekabrde Bombeyde mám-leket tariyxında birinshi diniy emes, ulıwma milliy, ámelde parlament shólkemi – **Hindistan milliy kongresi** (HMK) shólkemlestirildi. Hind patriotlarınıń forumında Britaniya húkimeti hám parliamentine kongresshilerdiń tiykarǵı talaplari qáliplestirildi.

1906–1907-jilları hind musılmalarınıń da partiyası – **Musılmın ligası** shólkemlestirildi. XX ásır baslarındağı Hindistannıń siyasiy statusı hám parliament reformaları máselesinde usı partiya hám HMK arasında aytarlıqtay kelispewshilikler joq edi.

HINDISTAN

XIX ásirdiń aqırlarına kelip Hindistanda Ulli Britaniyanıń kolonialıq zulimligi jáne de kúsheydi. Koloniyahılar hind ekonomikasın Angliyanıń industrial jámiyeti mútájılıkleri ushın beyimlestiriwge háreket etti. Ingilislerdiń tikkeley qatnasiwında hind awıl jámáati saplastırıldı hám Hindistanda kapitalistik qatnasiqlar jańa tiykarda rawajlana basladı.

XIX ásirdiń ekinshi yarıminan baslap Hindistanǵa inglis kapitalı kirip kele baslaydı. Birinshi iri qarji kirkizilgen taraw temir jol qurılısı boldı. Temir jol qurılısına qarji sarıplaǵan kompaniyalar júdá kóp dáramat aldı.

Kapital kirkiziwdiń keyingi tarawı plantaciya xojalığı boldı. Angliya húkimeti Hindistanda shay, kofe, kauchuk plantaciyaların kóbeytiw hám hár túrli jeńillikler arqalı qollap-quwatlawǵa úlken itibar qarattı. Ingilis kapitalistleri fabrika-zavodlar qurılısı hám taw-kán sanaatına da iri kapital kirkizedi.

Kapitalizm menen birge Hindistanda milliy ideyologiyada qáliplesip bardı. Milliy jańala-

TARIYXÍY PIKIRLEW

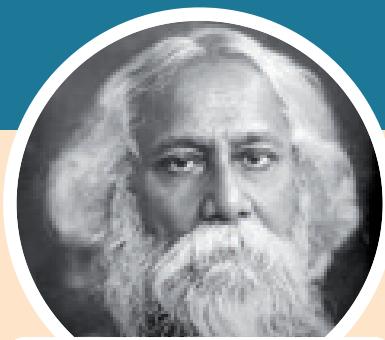
XIX ásır aqırı – XX ásır baslarında Yaponiya, Qıtay hám Hindistan ushın ulıwmalıq bolǵan reformalardıń aziyalıq jolınıń kemshilik hám jetiskenlikleri nelerden ibarat?

Reformalar Yaponiya, Qıtay hám Hindistan jámiyetshılıgi ushın nelerdi berdi?

Mádeniyat

Bul dáwirdegi Hindistan mádeniyatı óziniń kóp miń jilliq dástúrlerin dawam ettiriw menen birge inglés mádeniyatınıń tásirinde ózinde sáwlelendirdi. Hindler jaqsı kóretuǵın muzıka, qosıqshılıq, ayaq oyın ónerinde kóbirek xalıq dástúrleri saqlanıp qalǵan bolsa, ádebiyat, kórkem óner siyaqlı tarawlar tez zamanagóylesip bardı. Hind ádebiyatınıń eń iri wákillerinen biri **Rabindranath Thakur** da sol dáwirde jasap, dóretiwshilik penen shuǵıllandi. OI “Gitanjali” (“Qurbanlıq qosıqları”) qosıqlar dúrkini ushın 1913-jılı ádebiyat tarawında Nobel sıylığın aladı.

Solay etip, XIX ásır – XX ásır baslarında Hindistannıń ekonomikalıq hám siyasiy turmısında áhmiyetli ózgerisler júz berdi. Áste-aqırın bolsa-da, kapitalizm rawajlandı. Milliy-azatlıq háreketi payda boldı hám inglés koloniallıq ústemligine qarsı gúres ideyası astında birlesti.

Rabindranath Thakur

BILIP ALÍN

*“Jabıq mámlekет” bul – ...
1912-jılı Sun Yacen ...*

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Óz betinshe Rabindranath Thakur dóretiwshiligi menen tanısıń. Onıń dóretiwshiliginde Hindistandaǵı turmıstıń qaysı tárepleri qamtıp alıńǵan? Pikirińizdi esse kórinisinde jazıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Shıǵıs mámlekelerinde baslańǵan ekonomikanı modernizaciyalawdınıń qanday qarama-qarsılıqlı tárepleri bar edi?
2. Meydzi reformaları Yaponiya ushın nelerdi berdi? Bul reformalardı tarawılarǵa ajıratıp, keste dúziń.
3. Qıtayda Sun Yacen basshılıǵındaǵı revolyuciya qalay juwmaqları?
4. Hindistan milliy kongresi koloniallıq siyasatqa qarsı gúresiw ushın tiykarğı itibardı qaysı táreplege qarattı?

7-
tema

Islam civilizaciyası mámleketlerinde dástúriylik hám reformashılıq arasındaǵı gúres

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qaysı dúnyalıq dinlerdi bilesiz?
2. Islam dini qashan hám qay jerde payda bolǵan?
3. Jákán mádeniyatına Islam civilizaciyası nelerdi bergen?

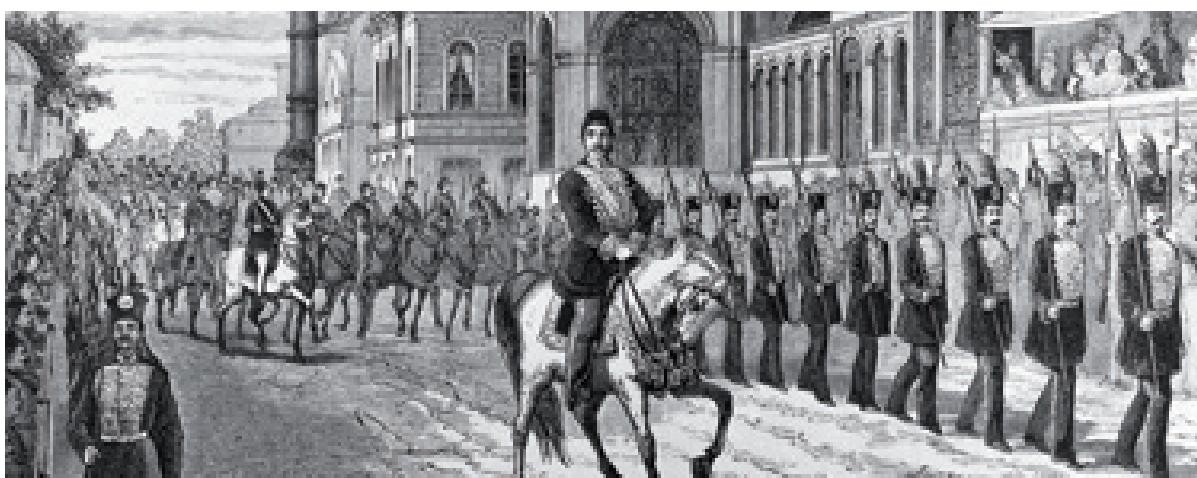

Islam civilizaciyası tariyxında XIII–XIV ásirlerden baslańgan intellektual túskinlik XVI ásirge kelip ekonomikalıq hám siyasi krizisti de baslap berdi. Bir waqtları dўnya rawajlaniwiniń eń aldı qatarlarında turǵan qúdiretli islam civilizaciyası XVII ásirge kelip, tereń intellektual krizicke bet burdı hám islam mámleketlerindegi bilimlendiriw hám mádeniyat oraylarınıń kópshılıgi tar pikirleytuǵın fanatlar hám kelisimge kele almaytuǵın nadanlar ortalığına aylanıp qaldı. XIX ásır aqırı – XX ásır baslarına kelip islam civilizaciyası mámleketleri Batıstan ádewir artta qalıp ketken edi.

ESKE TÚSIRIŃ

Tariyx pánindegi bilimlerińzge súyenip, dástúriylik hám reformashılıq túsiniklerine táriyip beriń.

Sultan Abdulxamid II

TURKIYA

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Usmaniylar imperiyasınıń óz dáwrinde islam dўnyasınıń eń qúdiretli mámleketine aylanıwına sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat edi?

Bir waqtları Usmaniylar imperiyası islam dўnyasıńıń eń qúdiretli mámleketi bolıp, ol sultannıń jeke ústemligine tiykarlanǵan monarxiya edi. Ekonomikanıń tiykarın júdá artta qalǵan awıl xojalığı quraǵanı ushin, asharshılıqlar bolıp turatuǵın edi. Báshe háreketlerge qaramastan, XIX ásirdiń aqırğı sheregine kelip Turkiya yarımkoliya, shet el kapitalına górezli mámleketke aylanıp qalǵan edi.

Mine, usınday awhalda jámiyettiń aldıńǵı qatardaǵı qatlamları arasında sol waqıttaǵı jaǵdayǵa qarsi naraǵılıq keypiyatı kúsheyə basladı. 1865-jılı Stanbulda jasırın siyasiy shólkem düzilip, onıń aǵzaları ózlerin “**jańa Usmaniylar**” dep atadı. Evropada bul shólkem “**Jas Turkiya**”, onıń qatnasiwshıları “**Jas türkler**” dep atıldı. Olardıń háreketi sebepli Turkiyada reformalar baslandı.

1876-jılı taxtqa **Abdulhamid II** keldi, **Midhat pashsha** bolsa ullı wázir lawazımın iyeledi hám bolajaq konstituciyanıň joybarın tayarlawǵa ruqsat aldı. Jas türklerdiň bunday qollap-quwatlanıwi imperiyanıň sol dáwirlerdegi awır awhalinan kelip shıqqan zárúrlik edi. Sultan Abdulhamid II te sol sebepli konstituciyanı qabıllawǵa májbür boldı.

1876-jıl dekabrde qabil etilgen "**Midhat konstituciyası**" Turkiyani **konstituciyalıq monarxiya** dep járiyaladı. Onda eki palatalı parlament düziliwi de názerde tutılǵan edi. Imperiyanıň barlıq puqaraları Usmaniylar dep atalıp, nizam алдında teń esaplanadı. Bul konstituciya óziniň bárshe kemshilikleriň qaramastan, eger turmısqa eñgizilgende, usı dáwirdegi Turkiya ushın progressivlik áhmiyetke iye bolıwı mümkin edi.

1877-jıl báhárde Rossiya-Turkiya urısı baslandı. 1878-jıl-dıń basında Turkiyaniň áskeriy jaǵdayı awır, armiya qıryatılǵan, ruslar imperiya paytaxtına jaqınlaşıp qalǵan edi. Sultan Abdulhamid bolsa bul daǵdarıslı jaǵdaydan paydalanıp, parlamenti tarqatıp jiberedi nám Midhat konstituciyasın biykarlaydı. Deputatlardıń bir bólegen qamaqqa alıp, mámleketti jeke ózi basqarıwin járiyalayıdı. 1878-jılı martta Stanbul jańındağı San-Stefano degen jerde ruslar menen kelisim düzədi. Kelisimniň tiykarǵı shártı górezsiz Bolgariya mámlekətin dúziw boldı.

Sultan Abdulaziz

ESTE SAQLAN

1871-jılı sultan Abdulazizdiň bas wáziri Maxmud Nadim pashsha quwdalanǵan "jas türkler" diň keshiriliwine eristi.

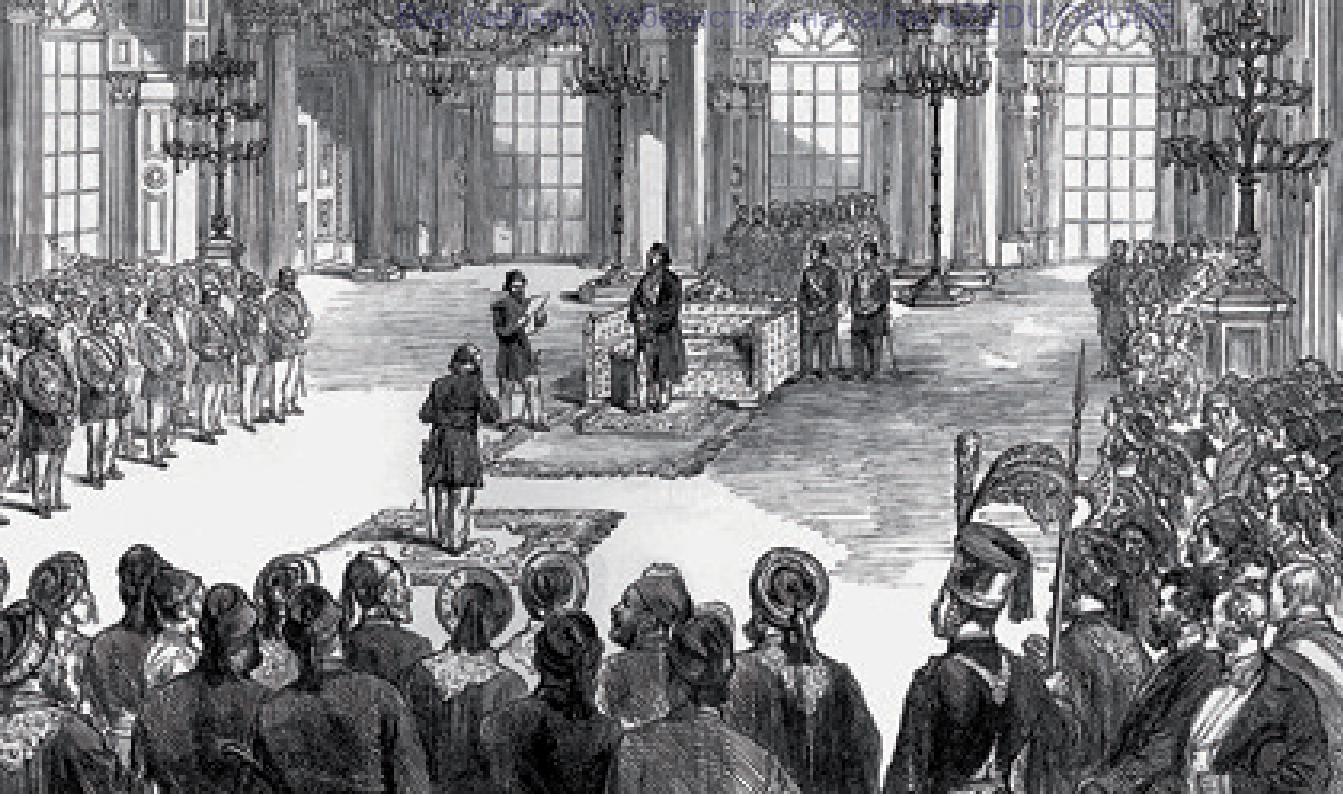
1876-jılı dekabrde Turkiya konstituciyalıq monarxiya dep járiyalandı.

1908-jılı "Jas türkler" partiyasınan bolǵan oficerler qozǵalań kóteredi. "Jas türkler" revolyuciysi dep atalǵan bul revolyuciyalıq waqıyalar Turkiyada feodal düzimdi awdarıp tasladı hám konstituciyanı tikledi. Solay etip, 1908-jılı Turkiya revolyuciysi jeńiske eristi.

Birneshe áskeriy awdarıspaqlardan keyin, 1913-jılı hákimiyatqa "Jas türkler" partiyasınıň wákilleri Anvar pashsha, Talát pashsha hám Jamal pashshalardan ibarat "úshlik" keledi. Olar birinshi jáhán urısı qarsańındaǵı quramalı xalıqaralıq jaǵdayda Antantaǵa qarsı túrde Germaniya menen jaqınlaşıw siyasatın alıp bardı. 1914-jılı avgustta júdá jasırın túrde Germaniya menen shártnamaǵa qol qoyıсадı. Bul shártnamanıň düziliwi Usmaniylar imperiyasınıň daǵdarısınıň áhmiyetli sebeplerinen biri boldı.

Birinshi Usmaniylar imperiyası parlamentiniň ashılıwi

PARSÍ MÁMLEKETI

XIX ásirdiń ekinshi yarımı Evropa mámlekетleriniń, birinshi gezekte, Angliya hám Rossiyanıń Parsıda belseňe koloniallıq ekspansiyası dáwiri boldı. Hákimiyattta turǵan **kajarlar dinastiyası** wákilleri óz xalqınıń talabınan góre shet elliň talabın orınlawdı abzal kórdi. Parsını górezli etiw shet el kapitalı esesine hár túrlı **koncessiyalar** alıw hám Tegeranǵa aqsha qarız beriw siyaqlı usıllardan keň paydalandi. Nátiyjede Parsı Evropa mámlekетleriniń shiyki zat bazasına aylanıp bardı.

Mámlekет ekonomikasınan tısqarı, mámlekет basqarıwınıń ayırm tarawlari da shet ellilerdiń qadaǵalawına ótip ketedi. 1879-jılı rus oficerleri basshiligında düzilgen kazaklar polki keyinirek, brigadaǵa aylandırıldı hám Parsı armiyasınıń bir-den-bir jawınger bólimi sıpatında, shah rejiminiń Rossiyaǵa górezliligin kúsheytiwge xızmet etti.

Mámlekettegi awır awhal hám **Muzaffariddin** shahtıń siyasatı 1905–1911-jıllardaǵı burjuaziyalıq-demokrtaiyalıq revolyuciyaǵa alıp keldi hám ol milliy-azatlıq háreketi menen qosılıp ketti. Revolyuciya procesinde májilis (parlament) düzildi, konstituciya qabillandı. Bul ózgerislerge qaramas-tan, aqır-aqıbette kajarlar hákimiyati tıklendi hám mámlekет Rossiya jáne Angliya tárepinen tásir sheńberlerine bólip alındı. Nátiyjede Parsı kúshli mámleketerdiń yarım koloniyasına aylandırıldı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, XIX ásirdiń aqırı – XX ásır basları Evropa mámlekетleri, AQSH hám Yaponianıń koloniallıq ekspansiyası eń hawij alǵan dáwir boldı. Islam dúnýasında iri aymaqlarǵa iyelik etip kiyatırǵan metropoliyalar tárepinen derlik tolıq bólip alındı, Turkiya, Parsı siyaqlı mámleketer ekonomikalıq zulümlıq astında qaldı, yarım koloniyalarǵa aylandırıldı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Bul dáwirde Turkiya hám Parsı mámleketi ushın ulıwmalıq bolǵan dástúriyilik hám reformashılıq arasındaǵı gúres jámiyet rawajlanıwı ushın qanday áhmiyetke iye edi?

Bul gúresler Turkiya hám Parsı mámleketi ushın nelerdi berdi?

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Óz betinshe dúnya civilizaciylařı tariyxı menen tanısıń. Hárbir civilizaciyanıń – puqaralıq jámiyet ushın qosqan úlesin analizlep qamtip alır. Pikirińizdi esse kórinisinde jazıń.

Bul dáwirde basqa koloniýalar sıyaqlı islam mámleketlerinde de ekonomikalıq turmistiń salıstırmalı turaqlasılı júz berdi. Infrastrukturalar qurılıwi tez pát peñen alıp barıldı: temir jollar, teñiz portları, irrigaciya qurılmaları qurıldı. Islam mámleketlerinde koloniýashi húkimetler tárepinen bir qatar eskishe úrp-ádet hám illetler (qul sawdası, balalar sawdası, kópqatınlılıq) biykarlandı. 1870–1914-jılları koloniýalar, sonıń ishinde, islam mámleketlerine investiciyalar kírgiziwdé keskin asıp bardı. Turkiya, Mísır hám

Jaqın Shıǵıs mámleketlerine kírgizilgen investiciyalar kólemi barlıq investiciyalardıń 50–60% in quradı.

Islam mámleketiniń mádeniy rawajlanıwında dástúriylik hám modernizm arasındaǵı keskin gúres tiykarǵı rol oynadı. Eger bir qatar basqa mámleketler, misali, Yaponiyada dástúriylik hám modernizm birlesip ketken ózine tán jaǵday qáliplesken bolsa, islam mámleketlerinde Batıstiń mádeniy tásirine qarsı kúshli háreketler alıp barıldı.

ÓZ BETINSHE JUMÍS

Kartadan XIX ásirdiń aqırı – XX ásır baslarındağı Turkiya hám Iran aymaqların kórsetiń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. “Jas türkler” partiyası qashan shólkemlestirildi. Partiya iskerilginiń tiykarǵı baǵdarların sanap ótiń?
2. Parsıda 1905–1911-jıllardaǵı burjuaziyalıq-demokratıyalıq revolyuciya qalay juwmaqlandı?
3. XIX ásirdiń aqırı – XX ásır baslarında Parsı ushın ulıwmalıq bolǵan belgiler nelerden ibarat edi?
4. Bul dáwirde Parsı mámleketine shet el mámleketleriniń tásiri qanday boldı?

8- tema

Afrika mámleketlerinde koloniallıq hám rawajlanıw mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Afrika mámleketleriniń aymağı tiykarınan qaysı awıl-xojalıq ónimlerine qánielesken?
2. Orta ásirler Afrika mámleketleri rawajlanıwınıń ózine tán ayırmashılıqları nelerden ibarat edi?
3. Jańa dáwir baslarında Afrika mámleketleri rawajlanıwınıń artta qalıw sebeplerin sanap ótiń?

XIX ÁSIR AQÍRÍNDA AFRIKA

Jaña dawirdiń eń shermendeli waqiyalarınan biri qulshılıq hám qul sawdası boldı. Qul sawdası Ulli Britaniya, Franciya, AQSH siyaqlı mamlaketlerde rásmiy túrde XIX ásirdiń birinshi yarımında-aq qadaǵan etilgen edi. 1889–1890-jillardaǵı Bryussel konferenciyası qul sawdasın qadaǵan etti hám Afrikadan qullardı jasırın alıp ketiwge qarsi gúres baslandı.

Qul sawdası, onıń menen shuǵıllaniwshılar hám sawdagerlerge júdá úlken payda keltiretuǵın edi. Evropa hám Amerikadaǵı qalalar - Bristol, Liverpul, Manchester, London, Nant, Ruan, Amsterdam, Nyu York, Jańa Orlean, Rio de Janeyro hám basqalardıń tez pát penen rawajlanıwı hám gúllep-jasnawı qul sawdası menen baylanıslı edi. Derlik tórt ásir ishinde evropalılar Amerikaǵa 15–16 million qullardı alıp keldi. Atlantika okeanı arqalı ámelge asırılǵan qul sawdası proceslerinde shama menen 60–70 million adam qaytıs bolǵan. Qul sawdası Afrikanı hálsiretiw esesine Evropa hám Amerika mamlaketleriniń ekonomikalıq jaqtan gúllep-jasnawına xızmet etti.

XIX ásirdiń 70-jıllarına shekem dawam etken qul sawdasınıń Afrika ushın eń awır aqıbetlerinen biri psixologıyalıq awhal boldı: adam ómiri qádirszlendi qul iyeleri hám qullardıń degradaciyası (kriziske ushırawı) júz berdi. Qulshılıqtıń eń adamǵa jat kórinsi – **rasizm** ideologiyası qáiplesti. Tórt ásir dawamında kóphılıktıń, aldi menen, evropalılardıń oyına qul degende, afrikalı, yaǵníy qara deneli adam elesleytuǵın bolıp qalǵan. Kóplegen áwlad wákilleri Gana, Songay, Benin, Monomotapa siyaqlı ózine tán civilizaciyalar haqqında maǵlıwmatqa iye bolmastan, Afrikanı tek qul sawdası hám qul túsinikleri arqalı óana bilgen. Qul sawdası Afrika xalıqlarınıń tariyxıı emesligi, joqarı aqılıy qábiletke iye emesligi haqındaǵı ilimge qarsi koncepciyalardı júzege keltirdi. Evropalılar Afrikanı basıp alıw hám koloniyalarǵa bólip alıwdaǵı ózleriniń adamǵa jat hám ádepsiz häreketlerin aqlaw ushın bul koncepciyalardan sheberlik penen paydalındı.

1884–1885-jıllardaǵı Berlin konferenciyası

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Sizińshe qul sawdasınıń Afrika ushın eń awır aqıbetleri qaysı tareplerinde kórindi?

1884 –1885-jıllardaǵı Berlin konferenciyası Afrikanı koloniyaǵa aylandırıw dawirdindegi áhmiyetli waqiyalardan biri boldı. Konferenciya Evropa mamlaketleri qatnasında “Qara materik” taǵdırın dodalawǵa baǵışlanǵan birinshi arnawlı jiynalıs boldı. Ol Germaniya hám Franciyaniń baslaması menen shaqırılıp, oǵan 12 Evropa mamlaketleri, AQSH hám Turkiya qatnasti. Konferenciyada Afrikaǵa Evropa mamlaketleri kolonialıq hám ekono-

Berlin konferenciyası

mikalıq ekspansiyasınıń obyekti sıpatında qaraladı.

Afrikalılar názerinde, Berlin konferenciyası xalıqlardıń huqıqların ayaq astı etiwshi imperialistik siyasattıń bir kórinisi boldı. Tropikalıq Afrikadaǵı gazetalardan biri – “Lagos Observer” 1885-jılı: “Dúnya ele heshqanday bunday úlken kólemdegi hám betsizlershe qılınǵan taławshılıqqa gúwa bolmaǵan edi. Biraq, Afrika qarsılıq kórsetiwge ázzi”, – dep jazǵan edi.

ESTE SAQLAN

Evropa hám Amerikadaǵı qalalar – Bristol, Liverpool, Manchester, London, Nant, Ruan, Amsterdam, Nyu York, Jańa Orlean, Rio de Janeiro hám basqalardıń tez pát penen rawajlanıwi hám gúllep-jasnawı qul sawdası menen baylanıslı edi.

Berlin konferenciyası Afrikaǵa Evropa mámlekетleri kolonialiqliq hám ekonomikalıq ekspansiyasınıń obyekti sıpatında qaraladı

AFRIKANÍN BÓLIP ALÍNÍWÍ

Materikti koloniyalaraǵa bólip alıw XIX ásirdiń ekinshi yarımında Evropada kapitalizm rawajlanıwınıń nátiyjesi boldı. 1876-jılǵa shekem Evropa mámlekетleri tárepinen Afrika materiginiń tek 10% i iyelengen edi. 1900-jılǵa kelip, Afrika materiginiń 9/10 bólegi koloniyashi basqınlıhılar qolına ótedi. Ullı Britaniya materikiń úlken bólegin basıp alǵan bolıp, bul aymaqlarda Afrikanıń jalrı xalqınıń derlik yarımı jasaytuǵın edi.

Franciya da Afrika materiginiń úlken bólgin iyelegen bolıp, bul aymaqlarda Afrika xalqınıń derlik úshten bir bólegi jasaytuǵın edi. Franciya koloniyalarınıń tiykarǵı bólegi Batıs hám Ekvatorial Afrikada jaylasqan, jáne, kópshılk bólegi Sahrayı Kabirge tuwrı keledi. Qalǵan aymaqlar Belgiya, Portugaliya, İspaniya, Germaniya hám Italiya arasında bólip alınǵan edi.

Barlıq koloniyalardaǵı evropalılar iskerliginiń ulıwmalıq belgisi Afrika xalıqlarınıń ayawsız ekspluataciyalanıwi hám bul jerdegi baylıqlardıń talanıwi boldı.

AFRIKA XALÍQLARÍNÍ KOLONIALLÍQQA QARSÍ GÜRESLERİ

Gárezsizlik ushın gúres jıllarında Afrika watansúyiwshileriniń ája-yıp qábiletleri kórindi. Qarsılıq kórsetiw háreketine tiykarınan úlken-kishi mám-leketler hám bul mámleket birikpelerinín húkimdarları, qáwimler başlıqları bass-hılıq etti. Ásirese, olardıń arasında, **Samori, Bexanzin, Rabbax, Muhammed ibn Abdulla** sıyaqlılar óz erlikleri hám epshillikleri menen ataqlı bolǵan.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Bul dáwirde Afrika mámleketleri ushın ulıwmalıq bolǵan koloniallıq hám rawajlanıw mashqalalarınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat?

XIX ásirde Tunis xalqı

Tropikalıq Afrika mámleketlerinde milliy ideologiyaniń qáliplesiwinde jańa, oqımıslı sociallıq qatlamnıń payda bolıwı úlken rol oynadı. Ádette bul qatlamdı koloniallıq rejimge xızmet etip atırǵan kishi hámeldarlar, oqıtılwshılar, ruwxaniylar, vrachlar hám yuristler quradı. Kóphsilik jaǵdaylarda bul afrikalılar dástúriy qáliplesken ata-babalarınıń dininen shıǵıp kepter edi. Xristianlıqtı qabıllaǵannan keyin olardı baylanıstırıp turǵan qáwimlik baylanıslar úzilip, evropasha mádeniyatqa umtilıw kúsheyip baradı. Mine usı jańa qatlam sheńberinde milliy intelligenciya (ziyalıılar) qáliplesip bardı.

BILIP ALÍN

XIX ásirdiń 70-jıllarına shekem –...

1884–1885-jıllardaǵı Berlin konferenciyası ...

1876-jılgá shekem Evropa mámleketleri ...

Ulwmalastırıp aytqanda, birinshi jáhán urısı qarsańında imperialistik mámlekетlerdiń Afrikanı bólip alıw procesi juwmaqlандı. Óz watanın hám górezsizligin qorǵaǵan júz míňlaǵan afrikalılar koloniyashılar menen bolǵan teńsiz sawashlarda qaytıs boldı. Koloniyashılar bolsa, materiktiń tábiyyiy baylıqların talaw, xalıqtı ayawsız ekspluataciyalaw esesine sheksiz baylıqlar arttırip, Evropanı gúllendiriewge úles qostı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Afrika tariyxında óz erlikleri hám epshillilikleri menen ataqlı bolǵan Samori, Bexanzin, Rabbax, Muhammed ibn Abdulla siyaqlı xalıq bassıhıları iskerliginen házirgi erjetken áwlad nelerdi úyreniwi múmkin.

Bulardıń iskerligine baylanıslı oqıw joybarın tayarlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qul sawdası Afrika mámlekетleri ushın qanday tásır kórsetti?
2. Berlin konferenciyası Afrika mámlekетlerine qanday áhmiyetke iye boldı?
3. Afrika xalıqlarınıń koloniallıqqqa qarsı gúresleri qalay juwmaqlандı?
4. Birinshi jáhán urısı qarsańında Afrika xalıqları rawajlanıwında qanday procesler kózge túsedı?

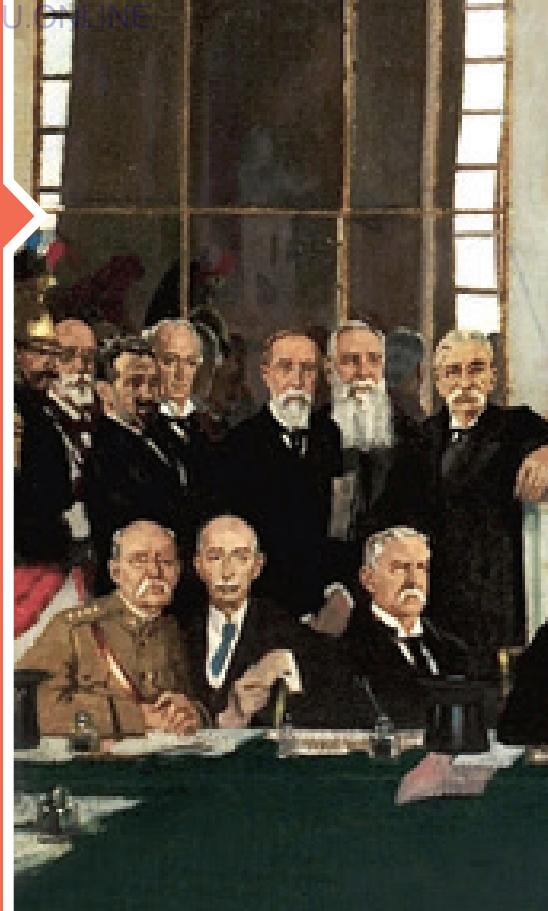

F. Ferdinand

Birinshi jáhán urısı

(1914-jıl 28-iyul -
1918-jıl 11-noyabr)

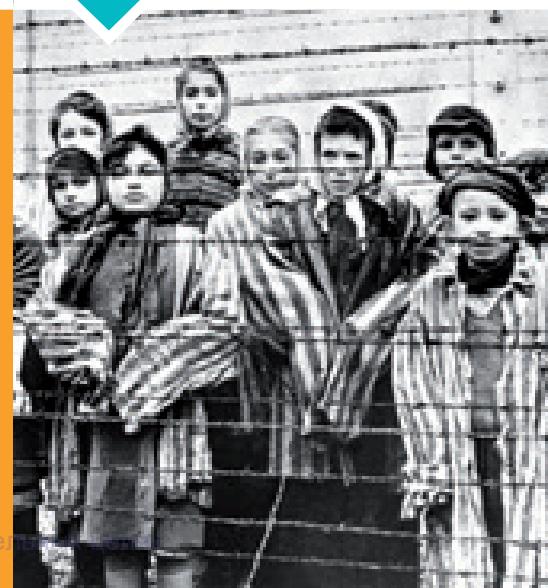
Bosniyalı serb jigit – Cavrilo Princip tárepinen Avstriya-Vengriya taxtı miyrasxoru – Franc Ferdinand hám onıń hayalınıń óltırıliwi urısqa bir báne boldı. Urısıp atırǵan mámlekетler armiyalarına 74 millionnan aslam adam shaqırılgan. 1919-jılı 28-iyun kúni jeńimpaz mámlekетler tárepinen shólkemlestirilgen Parij tınıshlıq konferenciyasında Germaniya birinshi jáhán urısın rásmyi túrde juwmaqlaǵan Versal shártnamasına qol qoyıwǵa májbür bolǵan.

Ekinshi jáhán urısı

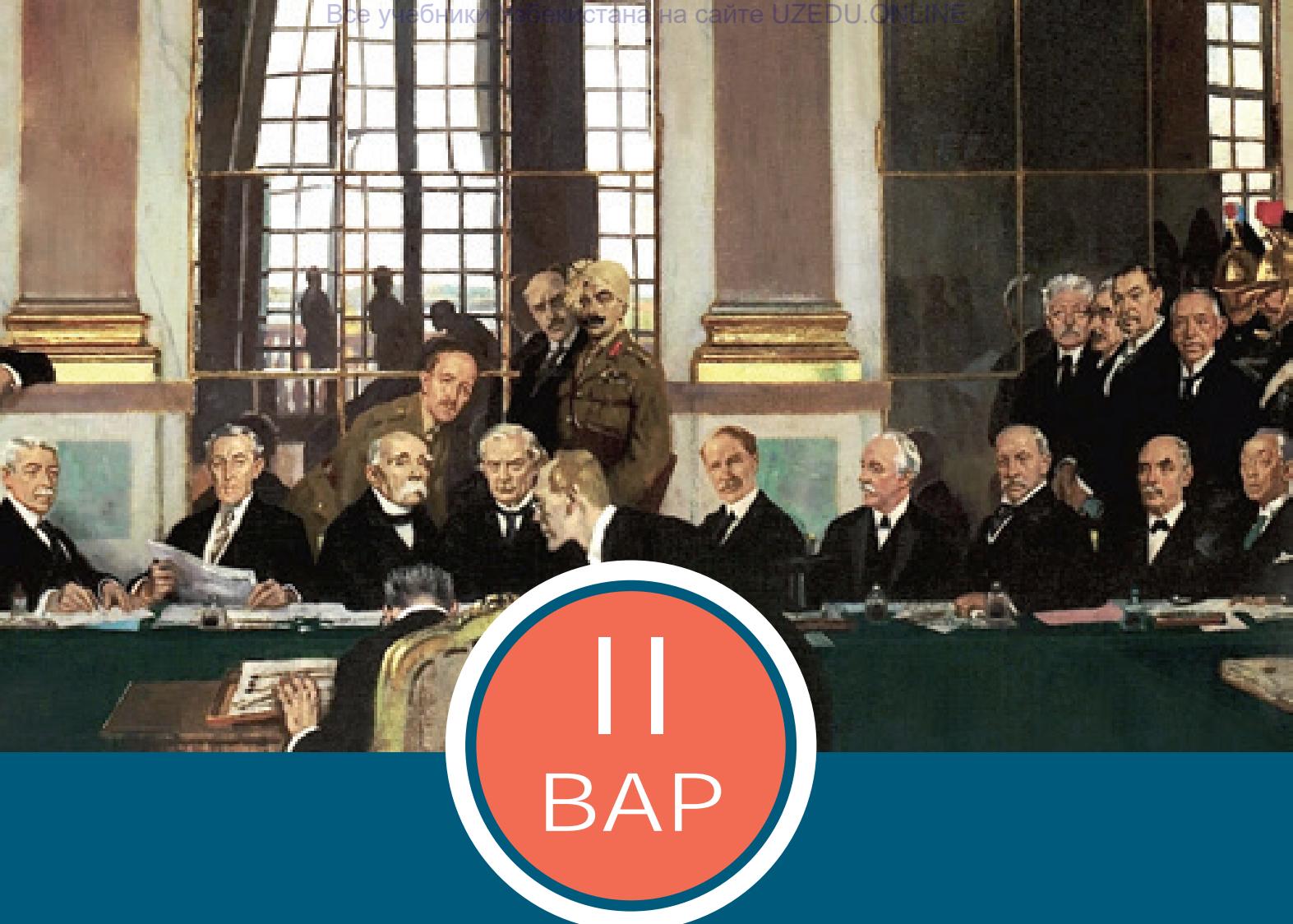
(1939-jıl 1-sentyabr – 1945-jıl 2-sentyabr)

Insaniyat tariyxındaǵı fashistlik Germaniya, İtalya, militaristik Yaponiya hám antifashistlik koaliciya mámlekетleri arasındaǵı eń iri urıs. Urısta 62 mámlekет qatnasti. 40 mámleket aymaǵında sawashlar bolıp ótti.

Holokost

Holokost ekinshi jáhán urısı dáwirinde Germaniya hám onıń awqamlasları aymaǵında, olar tárepinen baśıp alınǵan aymaqlarda jasawshi evreylerdiń quwdalanıwı hám ógalabaliq qırǵın etiliwi. Qırǵın nátiyjesinde 6 millionǵa shamalas adam ólim lagerlerinde jan tapsırǵan.

JÁHÁN URÍSLARÍ ARALÍĞÍnda CIVILIZACIYA RAWAJLANÍWÍNÍN EKİ BAĞDARÍ: LIBERAL- DEMOKRATIYALÍQ HÁM TOTALITARLÍQ- AVTORITARLÍQ DIKTATURA

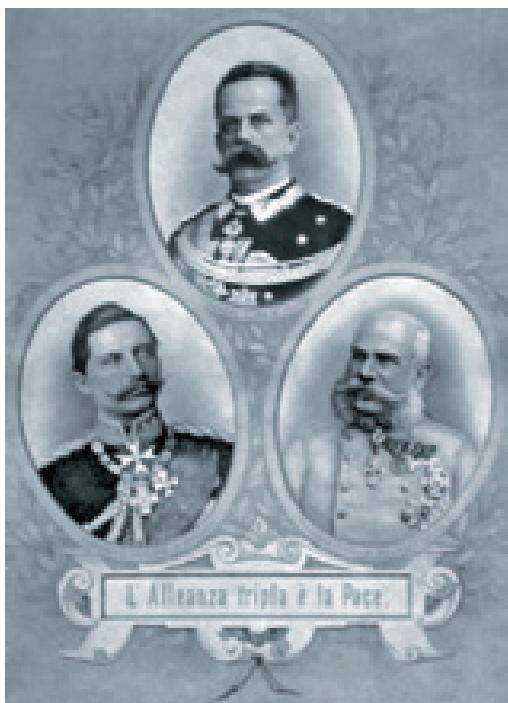
9-
tema

Birinshi jáhán urısınıń kelip shıǵıw sebepleri hám aqıbetleri

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Demokratiya hám monarxiya atamaların mísallar menen táriyiplep berin.
2. Totalitarlıq hám avtoritarlıq diktatura ne?
3. Xalıqaralıq kelispewshiliklerdiń keskinlesiwinıń ózine tán tárepleri nede?

XIX ásir baslarına kelip, dúnyanıń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı belgileriniń biri aldıńǵı qatardaǵı industrial mámleketterdiń birgelkili rawajlanbawı, sırtqı siyasatta kapitalistik monopoliyalar hám finans oligarxiyası mápleriniń ústemligi jáne, dúnyanı qaytadan bólip alıw ushın mámleketter arasındaǵı gúresiń kúsheyiwi bolıp qaldı.

ESKE TÚSIRIŃ

Respublika atamasına sıpatlama beriń.

Úshler awqamı imperatorları:
joqarıda Viktor Emmanuel III,
shepte Vilgelm II, ońda Franc Iosif I

ÚSHLER AWQAMÍ HÁM ANTANTANÍN DÚZILIWI

XIX ásirdiń aqırǵı 30 jılında rawajlanıw pátleri keskin tezlesken AQSH hám Germaniya aldıńǵı qatardaǵı rawajlanǵan mámleketter qatarına kiredi. Bul mámleketterdiń tez rawajlanıwı nátiyjesinde, olardıń áskeriy-ekonomikalıq imkaniyatları menen dúnyanıń tásir sheńberlerge bóliniwi arasında úylesimsizlik payda boladı. Dúnyanı qaytadan bólıw ushın gúres dúnya siyasatınıń mazmunın belgilewshi eń áhmiyetli faktorga aylandı.

1882-jılı Germaniya, Avstriya-Vengriya hám Italia Úshler awqamı áskeriy-siyasiy blogın dúzedi. Bul Evropanıń qarama-qarsı lagerlerge bóliniwin baslap berdi hám birinshi jáhán urısınıń baslanıwında ayriqsha rol oynadı.

1904–1907-jılları Germaniya blogına qarsı Ulli Britaniya, Franciya hám Rossiya arasında áskeriy-siyasiy blok qáliplesti hám ol **Antanta** atı menen tariyxqa kirdi. Birinshi jáhán urısı sol eki áskeriy-siyasiy awqamlar arasında boldı.

ESTE SAQLAŃ

1882-jılı Germaniya, Avstriya-Vengriya hám Italia Úshler awqamı áskeriy-siyasiy blogın dúzedi.

1904–1907-jılları Germaniya blogına qarsı Ulli Britaniya, Franciya hám Rossiya arasında áskeriy-siyasiy blok qáliplesti hám ol Antanta atı menen tariyxqa kirdi.

Gavrilo Principtiń qolǵa alınıwi

Fronttaǵı áskerler

BIRINSHI JÁHÁN URÍSÍNÍN BASLANÍWÍ

1914-jılı 28-iyunda Avstriya-Vengriya taxtınıń miyrasxorı shahzada Franc Ferdinand hám onıń hayalı Bosniyanıń Saraevo qalasında “Mlada Bosna” (“Jas Bosniya”) shólkeminiń aǵzası Gavrila Princip tárepinen atıp óltirildi. Gavrila Principtiń bul qılmısı qorqınışlı aqıbetlerge alıp keldi. Avstriya-Vengriya imperatori Vilgelm II óz húkimetinen bul jınatqa qarsı juwap retinde urıs járiyalawdı talap etti. 23-iyulda Avstriya-Vengriya Serbiyaǵa ultimatum járiyaladı, onı qabillaw Serbiya ushın górezsizligin joǵaltıw menen teń edi. Soǵan qaramastan, Serbiya derlik barlıq talapların orınlawǵa razı boldı, biraq, **28-iyul** kúni Avstriya-Vengriya Serbiyaǵa urıs járiyaladı.

Serbiyanı naǵız daǵdarıs jaǵdayında taslap qoyıw Rossiyanıń imperiyashılıq máp-lerine ziyan jetkeretuǵın edi, sonıń menen birge, slavyan hám pravoslav birádarlığı dástúrlerine qayshı keletuǵın edi. Sol sebepli, Rossiyada ulıwma armiyaǵa shaqırıq járiyalandı. Germaniya húkimetи Rossiyaǵa ultimatum járiyalap, shaqırıqtı toqtatıwdı talap etti. Rossiya bul ultimatumǵa juwap bermedi. Sonnan keyin, Germaniya **1-avgust** kúni Rossiyaǵa, **3-avgust** kúni bolsa, Franciyaǵa urıs járiyaladı. **4-avgust** kúni Angliya Germaniyaǵa urıs járiyaladı.

Urıs ulıwma evropalıq xarakterge iye bolıp, qısqa waqıtta, Evropa shegaralarının shıǵıp ketti. Yaponiya urıstan Qıtaydı baǵındırıwda, Tınish okeanındaǵı Germaniya koloniyaların iyelep aliwda jáne, Uzaq Shıǵısta óz ústemligin ornatiwda paydalı-baqshı boldı. **1914-jılı avgustta** Yaponiya Germaniyaǵa urıs járiyaladı. Germaniya hám onıń awqamlasları tárepinde Turkiya da urısqa qosıldı. Urıs sol dárejede keńeydi, Evropa, Aziya hám Afrika mámlekетlerin óz ishine qamtıp, jáhán urısına aylandı.

Birinshi jáhán urısı óziniń kelip shıǵıwı, xarakteri hám nátiyjelerine góre, Serbiya, Chernogoriya, Belgiya hám azatlıq ushın gúresip atırǵan basqa xalıqlardan tisqarı, barlıq onda qatnasıp atırǵan mámlekетlerdiń ǵárezli máplerin gózlewshi imperialistik, basqınshılıq xarakterdegi urıs edi. Bunday xarakter urısıp atırǵan mámlekетlerdiń basqınshılıq maqsetlerinen kelip shıqqan.

1916–1918-jıllardaǵı urıs háreketleri

1916-jıldıń basına kelip sozlip ketken urıs Germaniyani sózsiz daǵdarısqa alıp keletuǵınlığı anıq boldı. Mámlekет ishinde de narazılıq keypiyatı ústemlik etti.

Bunday jaǵdayda Germaniya barlıq dıqqat-itibarın jáne Batısqa qaratıwǵa májbür boldı. Biraq, pútkil front boylap ulıwma operaçıya ótkeriw ushın endi Germaniyaniń kúshi jeterli emes edi. Sonda nemisler bir áhmiyetli jerde francuzlarǵa soqqı beriwigə qarar etedi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSIRMASI

Óz betinshe ádebiyatlardan birinshi jáhán urısında qatnasqan mámlekетlerdiń ishki hám sırtqı siyasati menen tanısıń. Qatnasiwshı mámleketlerdiń ishki hám sırtqı siyasatında qaysı táreplerge itibar qaratılǵan?

Pikirińzdi esse kórinisinde jazıń.

Sonday jer francuzlar qorǵanıwınıń áhmiyetli buwını bolǵan Verden edi. Verdende úlken kúshlerdi toplaǵan nemisler 1916-jılı fevralda hújim baslaydı. Verdende Germaniya 600 miń adamınan ayırladı, francuzlar bolsa, 360 miń adamın joǵaltadı. Verdendegi on aylıq sawash maqsetsiz qırǵınnıń belgisine aylanıp qaldı.

Urıstiń juwmaqlawshı basqıshı

TARIYXÍY PIKIRLEW

Tómendegı kestede berilgen birinshi jáhán urısına tiyisli áhmiyetli maǵlıwmatlar qatarına siz jáne nelerdi qosımscha kirgiziw kerek dep oylaysız?

1917-jıldını báhárinde Antanta mámlekетleri urısta burlıs jasaw ushın nátiyjesiz háreket etti. Urısp atırǵan táreplerdiń sharshaǵanlıǵı anıq bilinip qalǵan edi. Germaniyada urısqqa qarsı shıǵıwlар baslanıp ketti. Rossiya armiyasında 1917-jılı fevral revolyuciyanın keyin jawıngerlik ruwx tómenlep ketti, 1917-jıldını jazında Franciya armiyasında da tártipsızlıklar baslandı. Angliya, Franciya, Italiyada jumıssıhılar urısqqa qarsı uranlar menen shıǵa basladı.

Bunday jaǵdayda AQSHtın Antanta tárepinde urısqqa kiriwi úlken áhmiyetke iye boldı. 1918-jıldını ortalarına kelip, AQSH Evropaǵa 1 millionǵa

shamalas ásker kirgizgen edi. Avgust ayında Antanta mámlekетleri baslamani óz qollarına alıp, barlıq frontlarda hújimge ótti. Germaniya baǵındı.

1918-jılı 11-noyabrde Germaniya delegaciyası Antanta mámlekетleri tárepinen qoyılǵan shártlerge qol qoyadı hám urıs juwmaqlanǵanlıǵı járiyalanadı.

1914–1918-jillardaǵı birinshi jáhán urısı usılayınsha juwmaqlandı. Germaniya hám onıń awqamlasları jeńildi. Jeńimpaz mámlekетler tárepinen Germaniyaniń talanıwı, onı diz shóktiriw ushın qılınǵan háreketler – bulardıń barlıǵı olarǵa qarsı reakciya sıpatında revanshizmniń payda bolıwına alıp keldi hám fashistlerdiń hákimiyatqa ke-

BİRINSHI JÁHÁN URÍSÍNA TIYISLI ÁHMIYETLI KÓRSETKISHLER

Urıstiń dawamlılıǵı	4 jıl, 3,5 ay	Shaqırılǵan kúshler sanı	74 millionnan aslam
Urısta qatnasqan mámleketler sanı	38	Qaytıs bolǵanlar hám jaralanıp ólgenler sanı	13,6 millionnan aslam
Urısp atırǵan mámleketler xalqınıń ulıwma sanı	1,5 mlrd	Jaralanǵan hám mayır bolǵanlar sanı	20 millionnan aslam

liwin aňsatlastırıldı. Haqiyqatında bolsa, millionlaǵan adamlardıń ólimine sebepshi bolǵan, úlken kólemdegi daǵdarısqa alıp kelgen urıstan derlik heshbir mámleket juwmaq shıgarmaǵan edi. Bul bolsa birinshisinen de qorqınıshlı gumanitar apatshılıqqa – ekinshi jáhán urısına alıp keldi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Dúnya jámiyetshiliği ushın urıslardıń, atap aytqanda, birinshi jáhán urısınıń unamsız aqıbetlerin ózinde sáwlelendi-riwshi videorolik tayarlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Birinshi jáhán urısı baslanıwına qanday waqıya báne boldı. Urıstıń baslanıw sebepleri nelerden ibarat edi?
2. Yaponiya birinshi jáhán urısında qanday maqsette qatnasti?
3. 1916–1918-jıllardaǵı urıs háreketleriniń tiykarǵı tárepleri haqqında aytıp beriń.
4. Birinshi jáhán urısı qanday aqıbetler menen juwmaqları?

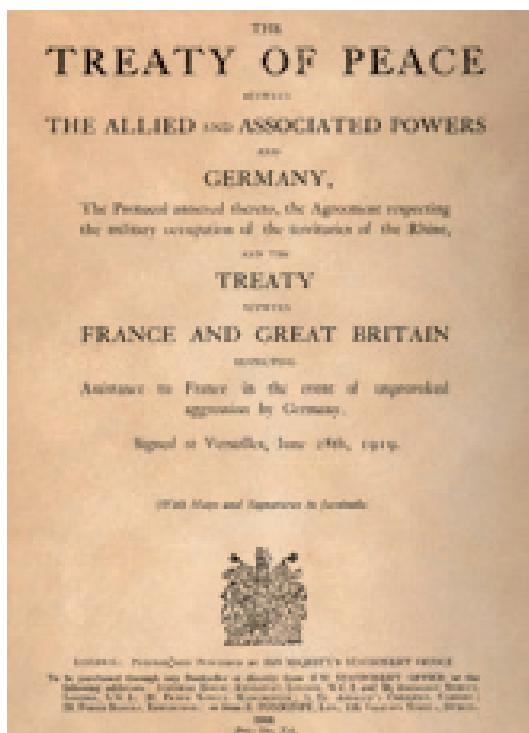
10- tema

Liberal-demokratiyalıq mámleketlerde rawajlanıwdıń jańa mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Liberalizm haqqında nelerdi bilesiz?
2. Demokratiya ataması qashan hám qay jerde payda bolǵan?
3. Liberal-demokratiyalıq mámleketlerge qaysı mámleketler kiredi?

ESKE TÚSIRÍN

Birinshi jáhán urısı insaniyat ushın qanday aqıbetlerdi alıp keldi?

Birinshi jáhán urısı dýnyanıň siyasiy kartasın ózgertip jiberdi hám xalıqara-lıq qatnasiqlarǵa óziniń úlken tásirin tiygizdi. Grmaniya, Avstriya-Vengriya, Rossiya hám Usmaniylar imperiyaları tarqalıp ketti. Urıstamamlanıwı menen mámleketter xalıqaralıq qatnasiqlarda jańa tártip ornatıw, urıstan ke-yingi dýnyanıň kórinisin belgilep alıw ushın Parije jiynaladı.

Versal shártnaması

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Sizińshe, dýnyada tınıshlıqtı saqlaw, xalıqlar arasında óz ara birge islesiwdi jolǵa qoyıw hám qáwipsizlik másseleleri tiykarǵı wazıypaları etip belgilengen Milletler Ligasına qanday wákillikler beriliwi lazım edi?

Parij janındaǵı Versal sarayında **1919-jıl 18-yanvardan 1920-jıl 21-yanvarǵa** shekem 27 mámlekет wákilleri qatnasiwında tınıshlıq konfrensiyası bolıp ótti. Konferenciya procesindegi uzaq gúresten soń Germaniya menen kelisim shártleri kelisip alındı. **1919-jıl 28-iyunda** Germaniya **Versal tınıshlıq shártnamasına** qol qoyadı. Shártnamaǵa góre, Germaniya birinshi jáhán urısı baslanıwı ushın jeke juwapker mámlekет dep járiyalandi.

Urıst liberal-demokratiyalıq mámleketterdiń abırayın kúshetup jiberdi. "Urıstıń maq-seti – dýnyanı demokratiya ushın qáwipsiz etiw", dep atap ótildi. Sonnan kelip shıgıp, 1919-jılı xalıqaralıq shólkem – Milletler Ligası shólkemlestirildi. Dúnyada tınıshlıq ushın gúres, xalıqlar arasında birge islesiw qáwipsizlik másseleleri Milletler Ligasınıń tiykarǵı wazıypaları etip belgilendi.

Jeńilgen mámleketter – Germaniya hám Turkiyanıń koloniyaları jeńimpaz mámleketter tárepinen bólip alındı. Buni nızamlastırıw ushın **Milletler Ligası Ustavına** mandat túsinigi kírgizildi.

Uzaq Shıǵıs hám Tinish okeandaǵı tartıslı mashqalalardı sheshiw hám teńizdegi qurallardı sheklew maqsetinde **1921-jıl noyabr – 1922-jıl fevral** aylarında **Vashington konferenciyası** bolıp ótti. Vashington konferenciyasında AQSH, Ullı Britaniya, Franciya hám Yaponiya arasında shártnamalarǵa qol qoyıldı.

1919–1923-jıllarda dúzilgen shártnamalar hám dúnýadaǵı kúshlerdiń jańa qat-nası xalıqaralıq qatnasiqlardıń Versal-Vashington sistemesi dep ataldı. **Versal-Vashington sisteması** bir topar mámlekетlerdiń dúnýaǵa ústemligin, dúnýa siyas-tında AQSHtın tásiriniń sezilerli dárejede kúsheyegenin kórsetti.

AMERIKA QURAMA SHTATLARÍ

Bırinshi jáhán urısınan keyin liberal-demokratiyalıq mámlekетlerdiń jetekshisi AQSH bolıp qaldı. Biraq, amerikansha gúllep jasnawdını hám aldıńğı qatar-daǵı kapitalistlik mámlekетler ekonomikasınıń bos tárepide bolıp, ol turaqlı túrde júz beretuǵın krisislerde kórinedi. 1929-jılı 24-oktyabrde Nyu York fond birjasında baslanǵan krisis sebepli turaqlı rawajlanıw dáwiri juwmaqları. AQSHtın izinen pútkıl kapitalistlik dúnýa jáhán ekonomikalıq krisisi iyrimine súngidi. Bul krisis kapitalistlik xojalıq kórinisiniń XIX ásır aqırı – XX ásır basları ushın tán bolǵan tariyxıy evolyuciyanı juwmaqladi.

ESTE SAQLAŃ

Parij janındaǵı Versal sarayında 1919-jıl 18-yanvardan 1920-jıl 21-yanvarǵa shekem 27 mámlekет wákilleri qatnasiwında tinishlıq konferenciyası bolıp ótti. 1919-jılı 28-iyunda Germaniya Versal tinishlıq shártnamasına qol qoyadı.

Uzaq Shıǵıs hám Tinish okeandaǵı tartıslı mashqalalardı sheshiw hám teńizdegi qurallardı sheklew maqsetinde 1921-jıl noyabr – 1922-jıl fevral aylarında Vashington konferenciyası bolıp ótti.

1930-jıllardıń basına kelip AQSH kapitalistlik dúnýanıń tán alıńǵan liderine, texni-kalıq rawajlanıwdıń jetekshisine aylandı. Ekonomikalıq krisistiń pútkıl qúdireti de sol jerde kórindi. Xojalıqtıń dástúriy tipi óz imkaniyatların juwmaqladı. **1929–1932-jılları** sanaat óndiris kólemi 50% ǵa qısqardı, **13 millionǵa** shamalas adam óz jumıs orın-lararası ayrırlıdı.

1932-jıl noyabrdegi saylawlarda Amerika xalqına jańa kurs wáde etken Franklin Ruzvelt jeńip shıqtı. “Jańa kurs” Amerika kapitalizminiń xarakterin ózgertip jiberdi. OI AQSH ekonomikasın jańa, ullı mámlekетshilik umtılıwları hawij alǵan dáwirge be-yimlestirdi. Solay etip, 1930-jıllardıń ekinshi yarımında AQSH hám onıń izinen pútkıl kapitalistlik dúnýa ekonomikalıq krisisten shıǵıp aldı.

Parij tınıshlıq konferenciyası

BILIP ALÍN

Versal-Vashington sistemasi bul ...

1929-jıl 24-oktyabrde ...

1932-jıl noyabr ...

1933-jıl ...

Sırtqı siyasatta AQSH **1933-jılı** SSSR menen diplomatiyalıq qatnasiqlar ornattı: 1935–1936-jılları neytralitet haqqında jáne urısıp atırğan mámlekетlerge qural jetkerip beriw hám kredit ajıratıwdı qadağan etiw haqqındaǵı nızamlardı qabilladı. Ekinshi jáhán urısı baslanǵanǵa shekem **izolyacionizm** AQSH húkimetiniń baslı siyasatı bolıp qaldı.

ULLÍ BRITANIYA

Birinshi jáhán urısındaǵı jeńis Ullı Britaniya ushın júdá qımbatqa tústi. Urıstan baldın kreditor bolǵan Ullı Britaniya AQSHtan hám óz dominionlarından qarızdar bolıp qaldı. Ekonomikalıq ósiw pátleri júdá tómen bolıp, krizis hám turǵınlıq ádettegi jaǵdayǵa aylandı. Is taslaw háreketi keń en jaydı. Jumısshilar is haqınıń kóbeytiliwin hám jumis kúniniń qısqartılıwin talap etti.

Usınday sharayatta baslanǵan jáhán ekonomikalıq krizi Ullı Britaniya ekonomikasına aytarlıqtay tásir etpedi. 1934-jıldan baslap mámlekет krizisten shıǵa basladı.

1937–1940-jılları húkimetti konservatorlar jetekshisi **Nevill Chemberlen** basqardi. **1938-jılı Myunxen kelisiwine qol** qoyılıwi nátiyjesinde, Nevill Chemberlen 1940-jılı húkimet basındaǵı lawazımınan otstavkaǵa shıǵıwǵa májbür boldı. Húkimetti XX ásır Ullı Britaniya tariyxında júdá úlken rol oynaǵan siyasatshı **Uinston Cherchill** basqardi.

FRANSIYA

Birinshi jáhán urısındaǵı jeńis Franciyaga da qımbatqa tústi. Tikkeley urıs há-reketleri bolıp ótken Franciya aymaǵınıń úshten bir bólegindegi sanaat kárxanaları oyran bolǵan. Pul keskin qunsızlandı. Franciya AQSHtan qarızdar bolıp qaldı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

*Óz betinshe AQSH,
Ulli Britaniya hám
Franciyaniń orta ásirlar
tariyxı menen tanısıń.
Hár bir mámlekettiń
rawajlanıwına tán bolǵan
táreplerdi qamtip alın.
Pikirińdzi kishi esse
kórinisnde jazıń.*

Biraq, basqa tárepten, Versal shártnamasına muwapiq Franciya Elzas hám Lotaringiyani qaytarıp aldı, Saar kómir kánin iyeledi, Germaniya koloniyaları esabınan óz imperiyasın keńeytip aldı.

Krizis jıllarında Franciyada óndiristiń ósiw pátleri tómenlep, sanaat óndırısı keskin tómenledi. Sanaat óndırısı 1930-jıllandıń aqırında da krizisten aldıńdı dárejesine jetpedi. Franciyada hákimiyatqa ońlar kelgennen keyin, fashistlik rejim ornatılıwi real qáwipke aylandı. Mámlekette fashistler aktivlesken bir waqitta húkimet aralaspawshılıq siyasetin alıp bardı. Bul siyasattı sol dáwir francuz siyasiy elitasınıń úlken bólegi qabil etti. Mine usı jaǵday Úshinshi respublikanı daǵdarısqa alıp kelgen faktorlardan biri boldı.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Izolyacionizm – bul basqa mámlekетler, milletler, xalıqlar, etnikalıq toparlardıń islerine aralaspaw ideyasına tiykarlanǵan sırtqı siyaset baǵdarın belgilew.

Mandat – shaxstiń wákilligin, belgili bir zatqa huqiqın tastıyıqlawshı hújjet.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. **Versal tınıshlıq shártnaması Evropa kartasında shegaralardıń qanday ózgerisine alıp keldi?**
2. **Versal-Vashington sistemi ne sebepten rejelestirgenindey bekkem emes edi?**
3. **Nyu York fond birjasında baslanǵan krizis sol dáwir ekonomikası ushın qanday aqıbetlerge alıp keldi?**
4. **Bul dáwirde AQSH, Ulli Britaniya hám Franciya ushın sırtqı siyasatta jiberilgen eń úlken kemshilikler nelerden ibarat edi?**

11-
tema

Totalitarlıq hám avtoritarlıq diktatura mámlekетleri: jańa urıs oshaǵınıń payda bolıwi

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Avtoritarlıq diktaturalıq mámlekетler qanday sebepler menen payda bolǵan?
2. Birinshi jáhán urısına shekem bolıp ótken dúnyalıq áhmiyetke iye bolǵan qanday urıslardı bilesiz?

XX ásirde modernizaciya procesin baslaǵan kóplegen mámleketterde jańa tiptegi siyasiy rejimler qáliplesti hám olar **totalitarizm** dep ataldı. Bul mámleketterdiń jámiyetlik turmısında mámlekettiń roli júdá joqarılığı, jámiyyette jeke qádiriyatlar sistemasi, ideologiya, siyasiy baǵdalamalarınıń bar ekenligi menen ajiralıp turadı.

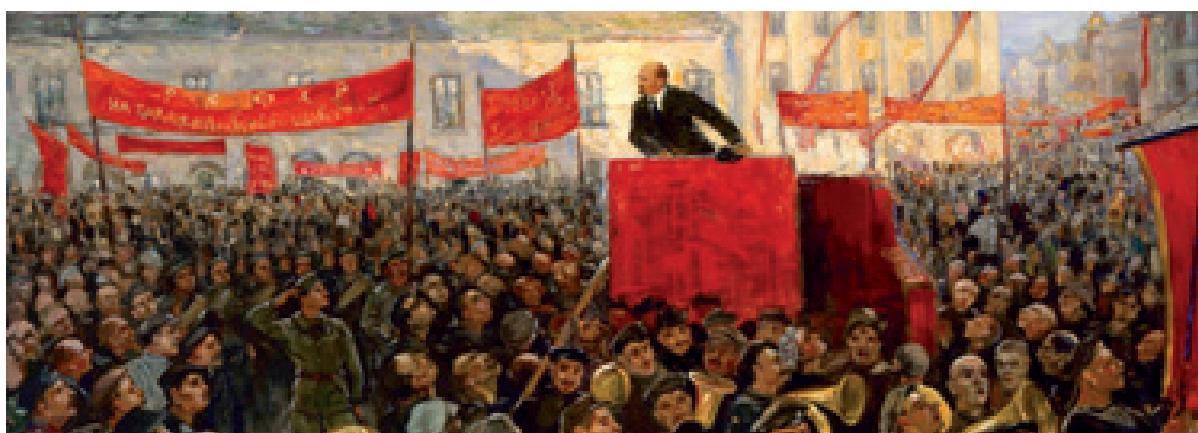
XX ásirde bir-birine qarama-qarsı bolǵan eki totalitarlıq ideologiyalar – **fashizm** hám **bolshevizm** tiykarındaǵı mámleketter payda boldı.

ESKE TÚSIRIŃ

Mámleket hám huqiq tiykarları páninen alǵan bilimlerińizge tiykarlanıp, mámleket basqarıw formasına góre qanday túrlerge bóliniwin anıqlań. Bul túsiniklerge sıpatlama beriń.

ROSSIYADA BOLSHEVIKLER HÁKIMIYATÍNÍN ORNATÍLÍWÍ

Oktyabr revolyuciysi

1917-jıl fevral revolyuciysi nátiyjesinde Rossiyada monarxiya awdarıldı, biraq, bul mámlekette demokratiyalıq tártipler ornatılıwına alıp kelmedi. 1917-jıl 7-noyabrde ámelge asırılǵan mámleket awdarıspaǵı nátiyjesinde sovet hákimiyatı ornatıldı. **V. Lenin** basshılığında bolshevikler húkimeti – **Xalıq Komissarları soveti** dúzildi.

1917-jılı bolshevikler hákimiyat basına keliwi menen baslańgan puqaralar urısı 1922-jılğa shekem dawam etti hám onda 1 millionǵa shamalas adam qaytis boldı. Türkstanda sovetlerge qarsı qurallı gúres 1930-jillardıń ortalarına shekem dawam etti. Puqaralar urısı dáwirinde Antanta mámleketteriniń Rossiyaǵa qarsı basqıñshılıq háreketleri de bolıp, ol shet el intervenciyası dep ataldı.

1918–1922-jılları Sovetler respublikasında ekonomikanı basqarıwdıń áskeriy usılı – “**áskeriy kommunizm**” siyasati ornatıldı. Ol puqaralar urısında jeńiske erisiw ushin mámleket barlıq resurslardı baǵdarlawdıń ayraqsha sisteması edi.

Bul dáwirde ámelge asırılǵan áhmiyetli is-ilajlardıń biri **1922-jıl 30-dekabr** kúni burinǵı Rossiya imperiyası aymaǵında **Sovet Socialistlik Respublikalar Awqamı (SSSR)**nıń shólkemlestiriliwi boldı. Dáslep SSSRǵa Rossiya, Ukraina, Belorussiya hám Kavkazartı respublikaları kirdi. 1924-jılı Kavkazartı hám **Orta Aziyada** milliy-aymaqlıq shegaralaniw siyasati ótkerilip, milliy sovet respublikaları shólkemlestirildi.

Bolshevikler jetekshisi V. I. Lenin

1921-jılı sovet mámleketi kúshli ekonomikalıq hám siyasiy krizisti basınan ótkerdi. Mámleketti awır krizisli jaǵdaydan alıp shíǵıw ushın bolshevikler “áskeriy kommunizm” siyasatınan bas tartıp, **jańa ekonomikalıq siyasat** (JES) dep atalǵan kursqa ótiwge májbür boldı. JEStiń mánisi bazar ekonomikasın belgili dárejede tiklew, onı ekonomikalıq mápdarlıq hám xojalıq esabı tiykarında rawajlandırıwdan ibarat edi. JES jeke isbilermenlikti qollap-quwatladı, ekonomikanıń ósiwine járdemlesti. JES mámlekет xalıq xojalıǵıñ tiklew, óndiris hám sawdanı jolǵa qoyıw, awır ekonomikalıq jaǵdaydan shıǵıp alıw imkaniyatın berdi. Biraq JES SSSRda bazar qatnasiqlarınıń ornatılıwına alıp kelmedi. 1920-jillardıń ortalarından baslap áste-aqırın JESti biykarlaw baslandı.

Industriyalastırıw

1920-jillardıń aqırı – 1930-jıl-lar basında ámelge asırılgan eń áhmiyetli is-ilaj mámleketti industriyalastırıw boldı. 1928 – 1932-jillarǵa mólsherlengen birinshi bes jıllıq sovet rejeli ekonomikalıq dáwirdi baslap berdi. Sol jılları 1500 iri sanaat kárخanaları qurıldı. Birinshi bes jıllıqta sovet awır sanaatınıń tiykarları jaratıldı.

Kollektivlestiriw

1928 – 1933-jılları SSSRda **kollektivlestiriw** dep atalǵan siyasat ámelge asırıldı. Buniń nátiyjesinde awıldaǵı ózine toq diyqanlar, jer iyeleriniń hámmesi múlkinen ayrırlıdı, kóphshılıgi kulak sıpatında qamaldı, súrgın etildi, ólim jazaśına tartıldı. 1933-jılıqı qorqınışlı ashlıqta Ukraina, Kuban, Volga boyı, Qazaqstanda 7 mln. nan aslam adam ashlıqtan óldı.

ESTE SAQLAŃ

1917-jıl fevral revolyuciyası nátiyjesinde Rossiyada monarxiya awdarıldı.

1921-jılı sovet mámleketi kúshli ekonomikalıq hám siyasiy krizisti basınan ótkerdi.

1928–1933-jılları SSSRda kollektivlestiriw dep atalǵan siyasat ámelge asırıldı.

1933–1937-jillardı óz ishine alǵan ekinshi bes jıllıqta sanaat tez pát penen ósip, SSSR sanaat óndırısı boyınsha dúnýada AQSHtan keyingi ekinshi orıńǵa shıǵıp aldı.

MÁDENIY REVOLYUCIYA

Sawatsızlıqtı saplastırıw, jańa tiptegi sovet mektepleri sistemasın jaratıw, xalıq ziýali kadrların tayarlaw, bolshevikler qadaǵaławı astında hám marksshe-leninshe ideologiya tiykarında ilim, ádebiyat hám kórkem ónerdi rawajlandırıw, xalıqtıń turmıs mádeniyatın asırıw tariyxta **mádeniy revolyuciya** atın aldı.

Mádeniy revolyuciya óziniń barlıq qarama-qarsılıqlarına qaramastan, kóplegen áhmiyetli mashqalalardı sheshti. Xalıqtıń turmıs mádeniyatın asırıwǵa qaray áhmiyetli qádem taslandı. Sawatsızlıqqa qarsı gúreste úlken jetiskenliklerge erisildi. Bi-limlendirirw sisteması tolıq reformalanıp, **1930-jılı** májbúriy baslawish bilim beriw eńgizildi. Biraq bul procesler xalıq sanasına kommunistlik ideologiyani sińdiriw menen birgelikte alıp barıldı.

Adolf Hitler (ońda)

ITALIYA

Bırinshi jáhán urısınan keyingi ulıwma krizis sharayatında Benito Mussolini basılığında **1919-jıl martta** dúzilgen fashistler partiyası jedellesip ketti. 1921-jılı fashistler háreketi bir qansha rásmiy túś alıp, mámlekettiń siyasiy qúdiretin bek-kemlewge qaratılǵan milletshilikti úgitlew jumısların alıp bardı. Fashistler 1921-jılı parlament saylawlarında 30 orıngá iye boldı. 1922-jıl oktyabrde fashistlik toparlardıń belgili Rimge júrisinen keyin korol **Viktor Emmanuel III** Mussolinidi húkimet başlığı etip tayınladı.

Italiyan fashizmi arnawlı totalitarlıq diktatura sıpatında hám avtoritarlıq belgilerge iye edi. Onıń ideologiyalyıq sisteması *katolicizm*, *dástúriylik*, *socializm* ideyaları menen tolıqtırılǵan milletshilik tiykarında dúzildi.

Fashistler barlıq totalitarlıq sistemalarǵa tán bolǵan agressivlik siyasattı hawij alındırdı. 1935–1936-jıllarda Efiopia, Eritreya hám Somalidiń bir bólimi Italiyanıń koloniyasına aylandırdı. **1937-jılı** İtalya Milletler Ligasınan shıqtı, Germaniya hám Yaponiya menen awqamǵa birlesip, óziniń agressivlik siyasatın dawam ettirdi hám de ekinshi jáhán urısınıń sebepshileriniń birine aylandı.

*Fashistlik toparlardıń
Rimge júrisi*

GERMANIYA

Germaniya birinshi jáhán urısında jeńiske ushıradı. Urıstan keyin bul jerde revolyuciyalıq waqıyalar júz berdi. **1918-jıl noyabrge** kelip tártipsizlikler Germaniyaning barlıq iri qalalaların qamtip aldı. Germaniya respublika dep **járiyalandı**. **1919-jıl 31-iyul** kúni Veymar qalasında Shólkemlestiriwshi májilis revolyuciyalıq massanıń demokratiyalıq talapların qanaatlandırıwshı konstituciya qabil etti. Germaniya tariyxında jańa – **Veymar respublikası** dáwiri baslandı.

1919-jılı Anton Dreksler Germaniya nacional-socialistlik partiyasına tiykar saldı hám sol jılı oǵan Adolf Gitler basshılıq qıldı. **1923-jıl noyabrde** Myunxen qalasında “**Pivo qozǵalańı**” dep atalǵan qozǵalań kelip shıǵadı. Bul Germaniyada nacistlerdiń hákimiyatqa keliwi ushın birinshi urınıwi edi. Sátsızlık penen tamamlanıwına qaramastan, “**Pivo qozǵalańı**” nacistlik partiyanı Germaniya kólemindegi siyasiy kúshke aylandırdı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Sol dáwirde Rossiya, Italiya, Germaniya hám Yaponiya ne sebepten totalitarlıq yaması avtoritarlıq diktatura mámleketterine aylandı?

Totalitarlıq yaması avtoritarlıq diktatura basqarıwi joqarida atları keltirilgen mámleketter tariyxında qanday aqıbetlerge alıp keldi?

1932-jılı bolıp ótken saylawlarda nacional-socialistler jeńiske erisip, eń iri parlament partiyasına aylandı. **1933-jıl 30-yanvarda** prezident **Paul fon Gindenburg** reyxstagta (parlament) eń úlken frakciyaǵa iye bolǵan nacional-socialistler jol basıshı – Adolf Gitlerdi reyxskancler (hükümet başlığı) lawazımına tayınladı. Veymar konstituciysi biykar etildi, **1934-jılı** prezident Gindenburg qaytıs bolǵannan soń Gitler Germaniyaniń fyureri (kósemi) bolıp aldı.

Gitler totalitarlıq rejiminini tiykarǵı maqseti “tolıq emes rasalardı” baǵındırıw, úlken aymaqlardı iyelew ushın Germaniyani urısqa tayarlawdan ibarat edi. 1936–1939-jılıları Germaniya ekonomikası tolıq urıs maqsetlerine boysındırıldı, áskeriy qárejetler 10 esege asırıldı, armiyalar sanı **1914-jıl** dárejesine jetkerildi, áskeriy-teríz flotı reformalandı. **1935-jılı** ulıwma áskeriy minnetleme haqqındaǵı nızam kúshke kirdi. Germaniya úlken urısqa tayarlana basladı. Germaniya totalitarlıq rejimine Italiya hám Yaponiyadaǵı usınday rejimler awqamlas boldı.

YAPONIYA

XX ásır baslarında Yaponiya dýnyanıń jetekshi mámleketterine górezli bolıp qalmaǵan, salıstırmalı joqarı dárejedegi ekonomikalıq hám áskeriy rawajlanıwǵa erisen Aziya regionındaǵı birden-bir mámlekет edi. Yaponiyada qáliplesken totalitarlıq sistema ózine tán avtoritarlıq-monarxiyalıq formaǵa iye edi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Óz betinshe “**Berlin – Rim – Tokio úshmúyeshligi**” tariyxı menen tanısıń. Bul awqamniń iskerligin analizleń. Pikirińizdi kishi esse kórinisinde jaziń.

1920-jillardıń ortalarına kelip mámlekette sanaat awdarıspaǵı júz berdi. 1925-jılı sanaat ónimlerin islep shıgariw dárejesi 1919-jılğı dárejesinen asıp ketti. Óndiristi koncentraciyalaw procesi dawam etti. Awır sanaatta “**Micubisi**” hám “**Sumitomo**” koncernleri óz poziciyasın bekkemlep aldı.

1929–1933-jillardaǵı jáhán ekonomikalıq krizisi yapon ekonomikasına úlken ziyan keltirdi. Yaponiya húkimeti krizisten shıgıwdıń joli sıpatında ekonomikanı militarizaciyalaw hám agressiyani tańladı. Yaponiya “Jas oficerler” tásiri astında basqıñshılıq jolinan jedelilik penen ketti.

1936-jılı Yaponiya hám Germaniya “**Antikomintern paktı**” dep atalıwshı hújjetke qol qoyıstı, 1937-jılı óğan İtalya qosıldı. Usı tárizde “**Berlin–Rim–Tokio úshmúyeshligi**” dep atalıwshı agressivlik mámlekетler awqamı payda boldı. Bul awqam ekinshi jáhán urısınıń baslanıwında tiykarǵı rol oynadı.

Jáhán urısları aralıǵında totalitarlıq mámlekетlerde ishki hám sırtqı siyaset, ekonoma hám ideologiya birden-bir maqsetke – birinshi jáhán urısındaǵı jeńilis ushın ósh alıw hám dýnyanı qaytadan bólip alıwǵa qaratıldı. Bul jáne de qorqınıshlı apatshılıq – ekinshi jáhán urısına alıp keldi.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Fashizm (“topar”, “birlesiw”) – totalitarlıq tiptegi siyasi diktaturaǵa tiykarılangan hákimiyyattıń siyasi koncepsiyası.

Socializm (“jámiyetlik”) – jeke múlkti jámiyetlik múlkke aylandırw arqalı erkinlik hám teńlik, baxıt hám párawanlıqqqa erisiw mímkin dep esaplawshı táliymat.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Rossiyada 1917-jılı bolshevikler hákimiyatqa keliwi menen baslańgan puqaralar urısı qalay juwmaqlandı?
2. Italiyada Benito Mussolini basshılıǵındaǵı húkimettiń tiykarǵı maqseti nelerden ibarat edi?
3. Gitler totalitarlıq rejiminiń tiykarǵı maqseti Germaniya tariyxınıń qaysı tareplerinde ayqın kózge taslanadı?
4. Yaponiyada qáliplesken totalitarlıq sistemanıń ózine tán belgileri nelerde kórndi?

12- tema

Aziya mámlekelerinde ǵárezsizlik hám rawajlaniw mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Aziya mámlekelerinen qaysıların bilesiz?
2. ǵarezsizlik túsinigine táriyip beriń.
3. Aziya hám Evropa mámlekeleriniń rawajlanıwındaǵı ulıwmalıq mashqalalar nelerden ibarat bolǵan?

ESKE TÚSIRIŃ

Jańa dáwirde Batıs Evropada Franciya hám Germaniya qatnasları keskinleswine alıp kelgen jaǵdaydı tabıń.

Birinshi jáhán urısınan keyin Aziyanın Turkiya, Iran, Qıtay, Hindistan, Awǵanstan sıyaqlı mámlekетlerinde milliy-azatlıq háreketleri kúsheydi. Sol dáwirde Türkstanda da milliy-azatlıq háreketi dawam etti. Milliy kúshlerdiń jeńisi Aziya geosiyasiy kartasınıń aytarlıqtay ózgerisine alıp keldi. Yarım kolonıyalıq sisteması biykarlandı, Usmaniüler imperiyasi tarqalıp bólsheklenip ketti, ornına jańa mámlekетler sonıń ishinde, Turkiya Respublikası payda boldı. Birqatar Aziya mámlekетlerinde Batıs úlgisindegi modernizaciya procesleri ámelge asırıldı.

TURKIYA

Usmaniüler imperiyası birinshi jáhán urısında jeńiliske ushıradı. Imperiya aymağı okkupaciyalandı. Antanta mámlekетleri Usmaniüler imperiyasına qaraslı jerlerdi basıp alıw rejesin dúze basladı. Imperiyanıń óz aymağınan sırttaǵı barlıq jerleri anneksiya etildi hám Milletler Ligasınıń mandatı astına ótti. Mámlekette qarsılıq háreketi baslandı. Hareketke **general Mustafo Kamal pashsha** bassılıq etti.

Uzaq dawam etken sawashlardan keyin **1922-jıl oktyabrde** M.Kamal armiyası pútkıl Turkiya aymağı azat etti. **1922-jıl 1-noyabr** kúni Turkiya Ullı Millet májilisi monarxiyanı biykarladı. Sultan Mexmed VI taxttan awdarıldı hám mámleketten shıgıp ketti. **1923-jılı Lozannada** Ullı Britaniya, Fransiya hám basqada bir qatar mámle-

Sultan Mehmed VI Vahideddin

ketler menen M. Kamal húkimeti qol qoyışqan juwmaqlawshı shártnamaǵa muwapiq Turkiya óz suvereniteti hám aymaqlıq birligin saqlap qaldı.

1923-jıl 29-oktyabrde Turkiya respublika dep járiyalandı, M. Kamal respublika prezidenti etip saylandı. Mámlekette uzaqtı gózlep ámelge asırılıǵan reformalar baslandı.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sizińshe, orta ásirler dáwirinde hám jańa dáwirde qúdiretli bolǵan Usmaniylar imperiyasınıń birinshi jáhán urısında jeńilp qalıwına sebep bolǵan tiykarǵı faktorlar nelerden ibarat edi?

Prezident Mustafo Kamal (Atatúrk)

“Reformalardıń baslı maqseti – mámleketti modernizaciyalaw”, – dep járiyalandı. Bul Evropa civilizaciyasınıń alǵa ilgerilep baratırǵan qádiriyatların qabil etiw hám olardı Turkiya sharayatına beyimlestiriwdi ańlatatuǵın edi. Mentalitet, dogmatizm hám mádeniyatsızlıq reformalar ushın tiykarǵı tosıq ekenligin M. Kamal jaqsı túsiner edi. Ol reformalardı dinnen basladı.

1924-jılı Ullı Millet mágjilisi xalifalıqtı saplastırıw haqqında qarar qabil etti. Sonıń menen dúnnya musılmınların birlestirip turiwshı sistema joq etildi, dáewishlik ordenleri hám dáewishxanalar tarqatılıp jiberildi. Din hám waqım isleri boyınsha wázırlıq saplastırıldı, waqım mülkleri nacionalizaciyalandı. Sháriyat sudları biykarlandı. Medreseler jabılıp, barlıq mektepler Bilimlendiriw ministrligine ótkerildi. Arab álipbesinen waz keshilip, latın álipbesi eńgizildi. Evropasha familiya kírgizili, Ullı Millet mágjilisi M. Kamalǵa rásmiy “**Atatúrk**” degen ataq berdi.

Atatúrk sırtqı siyasatınıń tiykarǵı wazıypası Turkiyanıń xalıqaralıq abırayın asırıwǵa qaratıldı. **1932-jılı** Milletler Ligasına aǵza bolǵan Turkiya barlıq mámlekeler menen doslıq qatnasiqlardı ornatıwǵa háreket etti.

M. Kamal Germaniya menen qatnasiqlarǵa ayrıqsha itibar qarattı. Turkiya sırtqı sawdasınıń yarıminan kóbiregi Germaniyanıń úlesine tuwrı keletuǵın edi. **1941-jılı** Germaniya menen doslıq shártnamasına qol qoyıstı. Turkiya ekinshi jáhán urısında rásmiy türde biytárep qalǵan bolsa-da, ústem sheńbelerdiń úlken bólegii Germaniyaǵa tilekles edi.

QÍTAY

Sun Yacenniň prezidentlik lawazımına kirisiwi

1919-jılı Parij konferenciyasında Qıtay óz talapları menen qatnasti. Bul talaplar yapon áskerleri tárepinen Qıtay aymaǵın basıp alıwdı toqtatıw, Qıtaydını suvereniteti hám aymaqlıq bir pútinligin tán alıwdan ibarat edi. Batıs mámlekетleri buğan razı bolmadı hám Qıtayǵa rásmiy túrde biykarlaw juwabı berildi.

Bunnan gózeplengen qıtaylı studentler **1919-jıl 4-may** kúni Pekinde demonstraciya basladı. Studentler háreketi pútkıl Qıtaydı lárzege saldı hám júdá úlken unamlı nátiyjelerge alıp keldi.

1920-jıl iyulda Pekindegi húkimet awdarılıp, hákimiyatqa Ulli Britaniya hám AQSH tárepi nen qollap-quwatlanǵan **U Peyfu** keldi. Nátiyjede 1921–1922-jilları Vashingtonda bolıp ótken konferenciyada barlıq qatnasıwshı mámlekетler Qıtaydını suvereniteti hám aymaqlıq bir pútinligine kepillik berdi.

Qıtay revolyuciyasın shólkemlestiriwde **Sun Yacenniň** roli sheksiz. 1921-jılı ol Qıtay Respublikası prezidenti lawazımına saylandı. Biraq mámlekет arqası hám shet el mámlekетleri Sun Yacenniň húkimetin tán almadi. 1925-jılı Sun Yacen qaytıs bolǵannan keyin mámleketti tınısh jol menen birlestiriw imkaniyatı joqqa shıqtı.

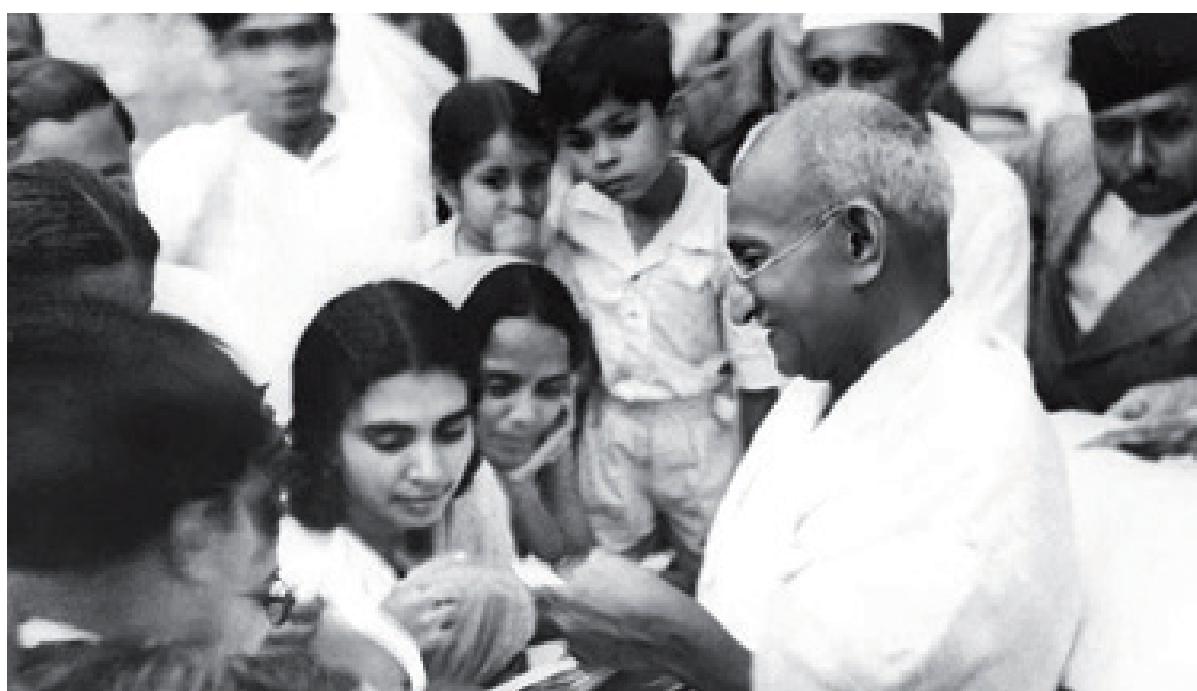
TARIYXÍY PIKIRLEW

Turkiya hám Qıtay mámlekетlerindegi jańa mámlekет basqarıw formasın tańlawınıń ózine tán mashqalaları nelerden ibarat bolǵan?

1925-jıl báharde shanxaylı burjuaziya, studentler hám jumısshılardıń wákilleri mámlekettegi ingleşlerge qarsı háreket basladı. Bul watandı súyiwshilik háreketi “**30-may háreketi**” atın aldı hám Qıtayıń suverenitetin tiklew uranı astında ótti. Revol-yuciyaǵa **Gomindan** partiyası basshılıq etti. 1928-jıldır aqırına kelip pútkıl mámlekет rásmiy Pekindegi Gomindan húkimeti basshılığı astında birlesti.

Sol dáwirde gomindanshılar menen kommunistler arasında ajiralıw júz berdi. Kommunistler Qıtayda socializm quriw rejesin alǵa súrdı. Olar 1931-jılı Qıtay Sovet Respublikasın daǵazaladı hám **Mao Szedun** onıń basshısı etip saylandı. Gomindan menen kommunistler arasındaǵı gúres jigirma jıl dawam etken puqaralar urısına ay-lanıp ketti.

HINDISTAN

Hind jetekshisi Maxatma Gandhi

İnglislerdiń koloniyalıq húkimeti birinshi jáhán urısı jıllarında Hindstanǵa ózin-ózi basqarıw huqıqın wáde etken edi. Biraq hind xalqınıń úmiti ámelge aspadı, Hindstannıń statusı ózgermedi.

Sonnan keyin, 1920–1940-jıllardaǵı hindlerdiń zorlıqlarsız ǵalabaliq shıǵıwin shólkemlestiriwde hind xalqınıń ullı perzenti **Maxatma Gandidiń** roli sheksiz boldı. Jáhán urısları aralıǵında Gandhi **Hindstan Milliy kongresi** (HMK) partiyasınıń ideologiyalıq basshısı, xalıq háreketiniń jetekshisine aylandı. Ol islep shıqqan zorlıqlarsız qarsılıq kórsetiw taktikası qurallı soqlıǵısıwlardan, millionlap adamlardı ólimnen saqlap qaldı.

BILIP ALÍN

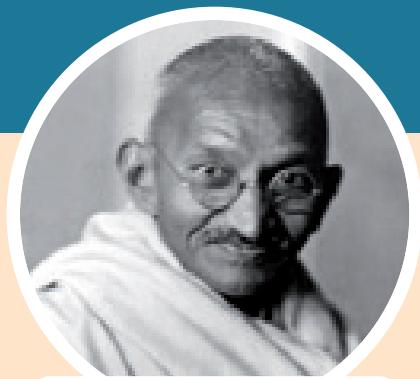
M. Kamal - ...

1941-jılı

1921-jılı Qıtayda ...

1931-jılı sentyabrde ...

1932-jılı 1-martta ...

Maxatma Gandhi

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Oz betinshe Maxatma Gandhi iskerligi menen tanısıń. "Hindistan tariyxında Maxatma Gandhi" temasında xronologiya dúziń. "Maxatma Gandhi" atamasında oqıw joybar tayarlań.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Okkupaciya – (latınsha, occupatio – iyelew, basıp alıw), urısıp atırǵan táreptiń qurallı kúshleriniń dushpan aymaǵın waqtınsa iyelep alıwı.

Annekciya – basqa bir mámlekет aymaǵın pútkilley yaki bir bólimin iyelep alıw yamasa óz mámleketine qosıp alıw siyasati.

Dogmatizm – belgili sharayatta, qandaya bir ideya yamasa principle qattı isenip, onı haqıyqatqa aylandırw tiykarında qáliplesken qaǵıyda hám tártiplerdi sharayat, jaǵdaydı esapqa almaǵan halda qollanıw yamasa soǵan urınıwǵa aytılıdi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Birinshi jáhán urısı Turkiya ushın qalay juwmaqlанды?
2. 1921–1922-jılları Vashingtonda bolıp ótken konferenciya Qıtay ushın qanday imkaniyatлardı berdi?
3. Yaponlardыń 1931-jıl sentyabrde baslanǵan Qıtayǵa hújimi qalay juwmaqlанды?
4. Ne sebepten Hindistanda XX ásirden baslap qozǵalańlar emes, bál-kim, hindlerdiń zorlıqlarsız ǵalabalıq shıǵıwları baǵdarı tańlap alındı?

13- tema

Afrikada milliy oyanıw hám ǵarezsizlik ideyalarınıń payda bolıwı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Orta ásirlerde Afrikada payda bolǵan qaysı mámlekетlerdi bilesiz?
2. Afrika rawajlıniwına unamsız tásır kórsetken faktorlar nelerden ibarat edi?

ESKE TÚSIRÍN

Arqa, Qubla hám Oraylıq Afrika atamalarına túsinik beriń.

Afrika materigin keń mániste eki poyasqa bóliw mümkin: Arqa hám Tropiklıq Afrika. Afrika materiginiń arqa bólimi arab-islam civilizaciyasınıń bir bólimine aylandı. Bul aymaq bárhama Jaqın Shıǵısqa umtilip jasaydı hám sonıń menen birge Afrikanıń qalǵan bóliminen ayrıılıp turadı. Arqa Afrikada Mısır, Aljir, Tunis, Marokko, Liviya jaylasqan.

Faxxad Abbas

ARQA AFRIKA

1922-jıl fevralda Ulli Britaniya óz protektoratın biykar etip, Mısırdıń tolıq gárezsizligin tán aldı. 1923-jılda qabil etilgen konstituciyaǵa muwańrıq, Mısır monarxiya dep járiyalandı.

1941-jıl Mısır aymağına Germaniya hám Italiya áskerleri kírgızıldı. **Aljir, Tunis hám Marokko** Franciyaniń koloniyası bolıp, birinshi jáhán urısınan keyin de usı jaǵday saqlanıp qaldı. Jáhán urısları aralıǵında Aljirde **Farxad Abbas**, Tuniste **Habib Burǵiba**, Marokkoda **Abdul Karim** basshılıǵındaǵı milliy azatlıq háreketleri hawij alındı. Bul háreketler jeńiske erispegen bolsa da, aymaqtığı region xalıqları milliy hám siyasiy sanasınıń ósiwinde úlken ról oynadı.

Ekinshi jáhán urısı jıllarında kóplep musilmanlar Franciyani qollap-quwatladı, francuz arımıysi qatarına kirdi. 1940-jıl Franciya jeńiliske ushıraǵannan keyin Aljir hám Tunis Germaniya hám İtalyaniń shiyki zat bazasına aylandırıldı.

Birinshi jáhán urısınan keyin İtalya Liviyaǵa kóp mıń adamlıq armiya kírgızdı. Liviya qarsılıq háreketi otryadları İtalya áskerlerine qarsı gúres alıp bardı. **1931-jılı** qarsılıq háreketleri bastırılıp, onıń jetekshileri óltirildi. Liviya İtalyaniń koloniyasına aylandırıldı.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Birinshi hám ekinshi jáhán urısı Afrika materigi ushın qanday juwmaqlandi?

TROPIKALÍQ AFRIKA

XX ásirdiń baslarına shekem Afrika tariyxi evropalilar názerinde tek qul sawdasi hám ekonomikalıq talawshılıq penen baylanıslı edi. **1926-jılı** Milletler Ligası tárepinen qabil etilgen “Qullıq haqqında” konvenciyada qullıq hám qul sawdasına sıpatlama berilip, olar qaralandı.

Birinshi jáhán urısınan soń Afrikanıń qubla hám oraylıq bóliminde jaylasqan aymaqları Ulli Britaniyaǵa qaraslı bolıp, onıń koloniyalarda Afrikanıń ulıwma xalqınıń yarıminan kóbi jasaytuǵın edi. Afrika materigińiń en úlken aymaǵın Francya iyelegen bolıp, qalǵan aymaqların Belgiya, Portugaliya, Ispaniya hám Italiya óz ara bólisip alǵan edi.

BILIP ALÍN

Afrikada metropoliyalar ...

Tropikalıq Afrika bul ...

1922-jıl fevralda ...

1931-jılı ...

Afrikada metropoliyalar siyasatınıń ózine tán tárepleri

Birinshi jáhán urısınan keyin Afrika da infrastrukturalıq obyektlər: temir jollar, portlar, baylanıs sistemi, sonday-aq, Evropa tipindegi hákimshilik shólkemler, mektepler, emlewxanalar qurıldı. Missionerlik xızmeti arqalı xristian dini tarqaldı. Nátiyede Afrikanı modernizacyyalaw ushın umtılıwlardan payda boldı, Afrika dástúriy jámiyetine evropasha elementler kirip keldi.

Ekonomikada xalıqtıń úlken bólimi burıngıday dástúriy usılda kún keshiriw menen bánt edi, awıl xojalığı alǵashqı usıllarda alıp barılǵan bolıp, xalıqtıń bir bólimi ónermentshilik, ańshılıq penen shuǵıllanıp, turaqlı túrde miynet etiw tájjiriybesine iye emes edi.

Sociallıq tarawda eski sistema (úlken shańaraq, ruw, jámáat, qáwim), qáwim hám jámáát başlıqlarınıń dáslepki iyerarxiyası, ruwlar hám qáwimler ortasındaǵı múnásibetlerdiń quramalı sistemi, qulshılıq saqlanıp qaldı; jergilikli táwip hám ruwxanıylardıń abırayı ele de júdá joqarı edi.

Siyasiy tarawda, hátte, jańa siyasiy institutlar payda bolǵan orınlarda da olar eski siyasiy sistema tiykarında qurıldı, olarda qawim başlıqları, ruwxanıylar hám sol siyaqlılar tiykarǵı rol oynadi.

Mádeniy tarawdaǵı jetiskenlikler kóbinshe tek sırtqı kórinis ǵana bolıp: xristianlıq rásmiyatshılıq ushın qabil etildi, jergilikli xalıqtıń sanası hám minez-qulqında dástúriy mádeniyat hám alǵashqı túsinikler ústem bolıp qala berdi.

Sol jılları azatlıq háreketleri ideologiyasınıń qálipesiwinde, onıń iskerliginde **panafrikanizm** úlken rol oynadı. Birinshi Panafrika konferenciyası 1900-jıl Londonda bolıp ótken edi, biraq háreket **1919-jılı I Shólkemlestiriw kongresinde** rásmiylestirildi. Kongress Afrika xalıqlarınıń siyasiy jedellesiwinde áhmiyetli rol oynadı.

1920-jılı Afrikada birinshi siyasiy partiya – **Afrika Milliy kongresi (AMK)** shólkemlestirildi. Bunnan soń materikiń barlıq aymaqlarında partiyalar hám kásiplik awqamlarına uqsas shólkemler payda boldı.

ESTE SAQLAŃ

1926-jılı Milletler Ligası tárepinen “Qul-liq haqqında” konvenciya qabil etilgen.

1920-jılı Afrika Milliy kongresi (AMK) shólkemlestirildi.

1939-jılı ekinshi jáhán urısınıň baslanıwi menen Afrika urıs qatnasiwshılarıniň rejelerinde zárúrli strategiyalıq áhmiyetke iye boldı. Júz mıňlağan afrikalılar Arqa Afrika, Batıs Evropa hám basqa aymaqlardaǵı urıs häreketlerine qatnasti. Afrikalılardan shólkemlestirilgen milliy ás-keriy bölimler keyinirek górezsizlik ushın gúreste áhmiyetli rol oynadı.

Rasalıq kemsitiwshılık rejiminiń payda bolıwi

1910-jıl Ullı Britaniyanıń ózin-ózi basqarıwshı dominionı sıpatında **Qubla Afrika Awqamı (QAA)** dúzilgenligi járiyalandi. Qubla Afrika haqqında akt QAAnıń konstituciyası boldı. Ol jáne 50 jıl ámel etip, dünnyadaǵı eń rasalıq konstituciya sıpatında tariyxta qaldı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Óz betinshe Afrika xalıqları civilizaciyalarınıň tariyxı menen tanısıń. Afrika xalıqları civilizaciyalarınıň insaniyat jámiyetshiliği rawajlanıwına qosqan úlesin analizlen. Pikirińizdi dálillep esse jazıń.

TARIYXÍY PIKIRLEW

XX ásır baslarında Afrika xalıqları rawajlanıwi ushın ulıwmalıq bolǵan unamsız hám unamlı táreplerin klassifikasiyalań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. XX ásır basları Afrika xalıqları tariyxı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Birinshi jáhán urısı aldinan Afrika materigi tiykarınan qaysı mámleketler ortasında bólip alıngan edi?
3. Evropalılar kirip keliwi menen Afrikada modernizaciyalaw tendenciylarınıň payda bolıwi nelerde kórindi?
4. Xalıq arasında dástúriylik qaldıqlardıń kúshliliği ekonomikalıq, socialıq hám siyasiy tarawlarǵa qalay tásir etti?
5. Afrika milliy kongresi hám Panafrıka häreketi haqqında aytıp beriń.

14- tema

Ekinshi jáhán urısınıń kelip shıǵıw sebepleri hám aqıbetleri

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Somma sawaşı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Verden sawaşı haqqında bilgenlerińizdi aytıp beriń?
3. Birinshi jáhán urısı insaniyat ushın qalay juwmaqları?

ESKE TÚSIRIŃ

Birinshi jáhán urısınıń kelip shıǵıw sebepleri nelerden ibarat? Urıstiń baslanıwına qaysı waqıya báne boldı?

1933-jıl yanvarda Germaniyada Adolf Gitler basshılıǵındaǵı nacio-nal-socialistik jumisshı partiyası hákimiyatqa keldi. OI Germaniyanıń birinshi jáhán urısındaǵı jeńilisi ushın ósh alıwdı óz aldına maqset etip qoýǵan urıs partiyası edi.

Adolf Gitler

1938-jılgı Myunxen kelisimi

Avstriya anshlyus (qosıp alıw) etilgennen soń, Germaniya Chexoslovakıyanı basıp alıwǵa tayarlana basladı. **Chexoslovakıyanıń Sudet wálayatı** xalqınıń kóphshılıgi nemis milletine tiyisli edi. Gitler bul wálayattıń Germaniyaǵa beriliwin talap etti.

Ullı Britaniya hám Franciya basımı astında Chexoslovakıya húkimeti Germaniyanıń talabın orınlawǵa májbür boldı. Chexoslovakıyanıń kapitulyaciyası **1938-jıll 29-sentyabr** kúni **Myunxende** rásmiylestirildi.

Myunxen kelisiminen keyin Germaniya menen SSSRdıń mápleri waqıtsha sáykes keldi. Bul **1939-jıl 23-avgustta** 10 jıl müddetke óz ara urıspaw haqqında Sovet-German paktiniń (Molotov – Ribbentrop paktı) qol qoyılıwına alıp keldi.

Ekinshi jáhán urısınıń baslanıwı

1939-jıl **1-sentyabr** kúni Germaniyanıń **Polshaǵa** bastırıp kiriwi menen ekinshi jáhán urısı baslandı hám **1945-jıl 2-sentyabrga** shekem dawam etti. Polshaǵa járdem beriwdi wáde etken Ullı Britaniya hám Franciya **3-sentyabr** kúni Germaniyaǵa urıs járiyaladı.

1939-jıl 17-sentyabr kúni Polshaǵa sovet áskerleri kírgizildi. Germaniya menen SSSR ortasındaǵı doslıq shártnamasına qol qoyılıp, onda Polsha mámleketi siyasiy kartadan pútkilley óshirip taslandı.

1939–1940-jıllarda sovet-fin urısı bolıp ótti. Sovetler júdá úlken joǵaltıwlar esa-bınan **Kareliyani** SSSR quramına qosıp aldı. SSSR basqıñshı mámlekет sıpatında Milletler Ligası quramınan shıǵarıldı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Birinshi hám ekinshi jáhán urısları dáwirinde insaniyat qanday áskeriy qurallardı oylapaptı?

1940-jıl martta SSSR Finlyandiya menen pitim dúziwge májbür boldı.

1940-jıl sentyabrde Germaniya, Yaponiya hám Italiya ortasında áskeriy birge islesiw haqqında kelisim–Úshler paktine qol qoyıldı. Tez arada bul paktke Vengriya, Rumınıya, Slovakia hám Bolgariyada qosıldı.

Stalingrad sawashı

Germaniyanıń SSSRǵa bastırıp kiriwi

Germaniya menen SSSR ortasındaǵı urıs boları sózsiz bolıp, Batıs Evropanıń iyeleneniwi Gitlerdiń tiykarǵı rejesi–Shıǵısqı júrisı ushın tayarılıq xızmetin atqarıp beretuǵın edi. Gitler SSSRdı tezlik penen qıyratıwdı názerde tutqan “Barbarossa” rejesin tastıyıqladı.

1941-jıl 22-iyunda Germaniya SSSRǵa hújım basladı. Urıstiń kútilmegende baslanıwı soǵan alıp keldi, hátteki sovet aviaciyasınıń úlken bólimi hawaǵa kóteriliwge úlgere almastan aerodromlarda joq etildi, armiyani basqarıw hám támiyinlew sistemasi izden shıqtı.

Nacistler Germaniyası (1939-jıl)	Sovet áskerleriniń kirip keliwi
Basıp alıngan aymaqlar (1939-jıl sentyabrden 1941-jılga shekem)	Germaniyadan jeriliske ushiramaǵan málmelekter
Germaniya awqamlasları (1940-jılda)	Neytral málmelekter
Germaniyanıń hújımmları	Italiyanıń hújımmları
Germaniyanıń hawa hújımmları	Sovet Awqamınıń hújımmları

Antigitlershil koaliciyanıń dúziliwi

Germaniya SSSRǵa hújim baslawı menen Ulli Britaniya bas wáziri **U. Cherchill** hám AQSH prezidenti **F. D. Ruzvelt** sovetler menen birge ekenligin járiyaladı.

1941-jıl avgustta AQSH hám Ulli Britaniya urıs dawiri hám onnan keyingi birge islesiw principleri haqqındaǵı deklaraciyaǵa – **Atlantikalıq xartiyaǵa** qol qoydı. Bul hújjetke qol qoyǵan tárepler aymaqlıq hám basqa baylıqlardı iyelep alıwǵa umtilmaw, xalıqlardıń óz basqarıw formasın erkin tańlaw huqıqın hürmet etiw, zorlıq joli menen suverenitetinen ayırlıǵan xalıqlardıń óz huqıqların tiklewge umtılıwdı qollap-quwatlaw minnetlemesin óz moynına aldı. **1941-jıl sentyabrde** SSSR Atlantikalıq xartiyanıń tiykarǵı principlerin qabil etti.

Tinish okeanında Yaponiya baslaǵan jawingerlik háreketler AQSHtiń urısqa qosılıwın hám antigitlershil koaliciyanıń tolıq qáliplesiwin tezlestirdi.

Qırım konferenciyası. (otırǵanlar: shepte U. Cherchil, ortada F. D. Ruzvelt, ońda I. V. Stalin)

Urıstıń barısı

AQSH tıń urısqa qosılıwı menen antigitlershil koaliciya mámlekетleri materiallıq hám adam resurslarında sózsiz ústilikke eristi. Biraq, urıstıń barısında burılıs birden júz bermedi. **1941-jıl dekabrde** nemis áskerleri Moskva bosaǵalarında sawashta jeńiledi hám urıstaǵı dáslepki úlken jeńiliske ushıradı. Biraq olardıń basqıñshılıq ruwxı ele sindırılmaǵan edi. **1942-jıldıń báhár-gúzinde** nemis armiyaları Volga dáryasına hám Arqa Kavkazǵa jetip keldi. Afrikada german-italyan áskerleri ele Mısırǵa qáwip salıp turǵan edi. **Malayya, Birma, Filippin, Indoneziyanı** basıp alǵan yapon áskerleri bolsa, Hindstan hám Avstraliya bosaǵasında turǵan edi.

1942-jıl noyabrde sovet armiyası Stalingrad bosaǵalarında qarsı hújimge ótip, nemis armiyasınıń úlken toparin qorşap aldı. Qorshawdaǵı nemis áskerleri 1943-jıl fevralda baǵındı.

1944-jılı Sovet Awqamı óz aymaǵın tolıq azat etti, sovet áskerleri Shiǵıs Evropaǵa kirip bardı.

Sol jılı awqamlaslar Franciyanı arqa-batisına ásker túsirip, Franciya hám Belgiyanı azat etti. Urıs Germaniyanı óz aymaqlarına jetip keldi.

Fashizmge qarsı gúreste italyan-german áskerleri tárepinen basıp alingan aymaqlarda milliy-watansúywshi kúshler – general **De Goll** basshılıǵındağı “Azat Franciya” qarsılıq háreketi, **I. B. Tito** basshılıǵındağı Yugoslaviya azatlıq háreketi úlken rol oynadı.

Urıs jilları gitlershilege qarsı koaliciya mámlekетleriniń óz-ara múnásibetlerine baylanıslı tiykarǵı máseleler SSSR, AQSH hám Ulli Britaniya liderleriniń ushırasıwlarında sheshildi. Urıs dawamında usınday ushırasıwlar úsh márte – Tegeranda (1943), Qrim (Yalta, 1945-jıl, fevral), Potsdam qalalarında (1945-jıl, iyul-avgust) bolıp ótti.

*Reyxstag ústine SSSR
bayraǵınıń ornatılıwi*

Germaniyanıń baǵınıwi

BILIP ALÍN

Versal tinishlıq shárt-naması ...

Milletler Ligası ...

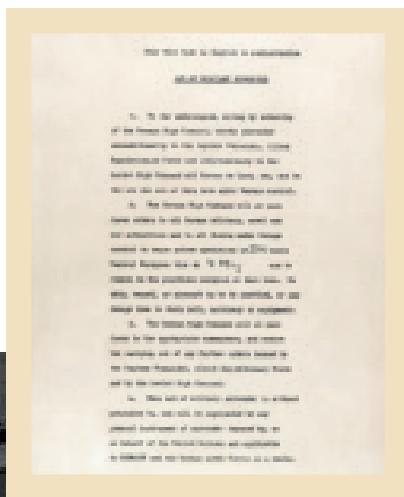
1945-jıl 16-aprelden 2-mayǵa shekem Berlin operaciyası ámelge asırılıp, bul waqt ishinde Germaniya paytaxtı orap alınıp hám shturm menen basıp alındı. Reyxstag ústine sovetlerdiń qızıl bayraǵı ornatıldı.

1945-jıl 8-may kúni Joqarı bas komandir orınbaşarı **G. K. Jukov** Sovet Awqami atınan Germaniyanı sózsiz baǵınganlıǵı haqqındaǵı aktke qol qoydı. **9-may** SSSRda “Jeńis kúni” dep járiyalındı.

Yaponianıń baǵınıwi hám ekinshi jáhán urısınıń juwmaqlanıwi

1945-jıl 6-avgust kúni AQSH Yaponianıń Xirosima hám **9-avgust** kúni Nagasaki qalalarına atom bombaların tasladı. Atom bombaları jarılıwi nátiyjesinde tiykarınan tinish xalıq qurban boldı.

1945-yıl Soviet Awqami Yaponiyaǵa qarsı urısqı kiristi. 1945-jıl 2-sentyabr kúni Yaponiya sózsiz baǵınıwi haqqındaǵı paktke qol qoydı. Ekinshi jáhán urısı tamamlandı. Tiykarın fashistlik Germaniya, Italiya hám militaristik Yaponiya quraǵan basqınshı mámlekетler blogı qıryatıldı.

Ekinshi jáhán urısınıń aqıbetleri

Ekinshi jáhán urısı derlik altı jıl dawam etti hám insaniyatqa júdá úlken apatshılıq keltirdi. 110 mln adam urısqə mobilizaciya etildi. 65–70 mln adam qurban boldı, olar arasında áskeriy xızmetkerler menen birge millionlaǵan tınısh xalıq ta bar edi.

Nyurnberg sudi

Birlesken Milletler Shólkeminiń dúziliwi

Belgili bolǵanınday, birinshi jáhán urısınan keyin jáhánde tınıshlıqtı saqlaw bushın 1919-jılda dúzilgen Milletler Ligası dep atalǵan xalıqaralıq shólkem óz áhmiyetin joǵalttı. Ekinshi jáhán urısı jıllarında antititlershil koaliciya mámlekетleri bassıhalarınıń arasında **Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH)** dúziw ideyası payda boladı. Bul ideya dáslep tórt mámlekет-AQSH, Ulli Britaniya, SSSR hám Qıtay tárepinen 1942-jılda qol qoyılǵan deklaraciyada óz kórinisin taptı. BMSH Ustavı **1945-jılı San-Francisko(AQSH)** qalasında tastıyıqlandı hám sol jılı **24-oktyabrde** kúshke kirdi. Bul sáne BMSH kúni sıpatında pútkıl dúnyada nışhanlanadı.

Ózbekstan Respublikası **1992-jılı** BMSHǵa aǵza boldı.

Nyurnberg hám Tokio sud procesleri

Germaniyanıň Nyurnberg qalasında 1945-jıl noyabrden 1946-jıl oktyabrge shekem fashistlik hákimiyat bassħiları ústinen sud procesi bolıp ótti. Onda Germaniyanıň tiykarǵı siyasiy hám áskeriy bassħiları jazaǵa húkim etildi. Tribunal nacistler partiyasınıň bassħiları, SS, SD sıyaqlı agressivlik otryadların hám **gestaponı** (siyasiy policiya) jinayatshı shólkemler dep járiyaladı.

1946-jıl maydan 1948-jıl noyabrgé shekem Yaponiya paytaxtı Tokio qalasında yapon agressiyasınan azap shekkен mámleket wákillerinen quralǵan Xalıqaralıq áskeriy tribunal urısta ayıplı dep tabılǵan yapon áskeriy jinayatshıları ústinen húkim shıǵardı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

- Ótkir Hashimovtiń “Dápter jiyegindegi jazıwlar” shıǵarmasının alıńǵan tómendegi qatarlardı oqıń hám de tema menen baylanıstırǵan halda esse jazıńı: “Urısta jeńimpaz hám baxıtlı patsha, jeńimpaz hám baxıtlı armiya, jeńimpaz hám baxıtlı mámleket, jeńimpaz hám baxıtlı dúzim bolıwı múmkin. Biraq jeńimpaz hám baxıtlı adam bolmaydı. Nege deseń urıs adamdı adam óltiriwge májbür qıladı. Adam óltirgen adam bolsa heshqashan baxıtlı bolmaydı”.
- Ózińiz jasap atırǵan aymaq (qala, awıl, máhalle)taǵı ekinshi jáhán urısı qatnasiwshıları haqqında prezantaciya tayarlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Fashistlerdiń qıyratılıwında dýnya mámleketleriniń ornı qanday?
- Xirosima ham Nagasaki qalalarına taslańǵan atom bombaları urıstıń juwmaqlanıwına sheshiwshi tásır kórsettime?
- Ekinshi jáhán urısınıń juwmaqları menen tanısıń. Urıs insaniyat ushın qanday aqıbetlerdi alıp keldi?
- BMSHniń dúziliwi urıstan keyin dýnyada tınıshlıqtı saqlawda qanday rol oynadı?
- Nyurnberg hám Tokio xalıqaralıq sudlarınıń qararları qanday siyasiy hám tarixiy áhmiyetke iye boldı?
- “Ekinshi jáhán urısı aqıbetleri” temasında videorolik tayarlań.

Salqın urıs

Salqın urıs – bul ashıq áskeriy soqlığısıwǵa erispegen SSSR hám AQSH basshılıǵındaǵı eki áskeriy-siyasiy blok ortasındaǵı global qarama-qarsılıq. “Salqın urıs” túsiniǵı 1945–1947-jıllarda baspasózde payda boldı hám áste-aqırın siyasiy sózlikke kirip bardı.

Berlin diywalı

Berlin diywalı GDRnńı Batis Berlin menen bekkemlengen mámlekет shegarası bolıp, Salqın urıs hám temir perde nishanı esaplanadı. 1989-jılǵa kelip, ol biyikligi 3,6 m hám ulıwma uzınlığı 106 km bolǵan beton tosıq edi. Berlin diywalı boylap 302 qorqınıshlı gúzetiw minaraları hám basqa shegara imaratları qurılıǵan.

Karib krizisi

Karib krizisi 1962-jıldın ekinshi yarımında SSSR hám AQSH arasındaǵı múnásibetlerdiń keskinlesiwi bolıp, bul dýnyanı yadro urısı qáwpi astına qoydı. Bunıń tikkeley sebebi AQSHtın Turkiyada yadro quralların jaylastırıwına juwap retinde yadrolıq bombalarına iye sovet raketalarınıń Kuba aymağına jasırın türde jaylastırılıwı edi.

1945–1991-JÍLLARDA EVROPA HÁM ARQA AMERIKA MÁMLEKETLERİ

WORLD'S HIGHEST STANDARD C

15-
tema

Batıs Evropa hám Arqa Amerika mámlekетleri rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kartadan barlıq materiklerdi tabıń.
2. Arqa Amerika mámlekетleri rawajlanıwı qashannan baslandı?
3. Batıs Evropa mámleketerinen qaysıların bilesiz?

DEMOKRATIYALIQ REFORMALAR

Ekinshi jáhán urısınan keyin dúnyanıń eń rawajlanǵan bólíminderde júz bergen social-ekonomikalıq procesler jámiyet turmısınıń áhmiyetli tarawlarında mámleket roliniń jáne de asıp barıwin belgilep berdi. Oraylıq hám Batıs Evropada parlament demokratiyası tiklendi.

Batıs mámleketlerinde demokrtaiya degende liberallıq demokratiyı túsine basladı. Liberallıq demokratiya ushın erkin hám tez-tezden ótkeriletuǵın saylawlar, nızam ústinligi, hákimiyattıń bóliniwi, shaxs huqıq hám erkinlikleriniń (sóz, hújdan, múlk erkinligi sıyaqlılar) kepillengenligi xarakterli tárepler boldı.

ESKE TÚSIRIŃ

Tariyx pánindegi bilimlerińizge tayanıp, demokratiya, fashizm, parlament demokratiyası atamalarına tárioyp beriń.

“Ulıwma párawanlıq jámiyeti”

Atlantika okeanınıń eki jaǵalawi – Batıs Evropa hám Arqa Amerikada qáliplesken civilizaciya XX ásırde “**Evroatlantikalıq civilizaciya**” atın aldı. Bul civilizaciya ushın liberal-demokratiyalıq qádiriyatlар, jedel ekonomikalıq rawajlanıw hám xalıq párawanlıǵın turaqlı túrde rawajlandırıp barıw sıyaqlı tárepler xarakterli bolıp esaplanadı. 1950-jıllarda Batıs mámleketlerindegi ekonomikalıq rawajlanıw sebepli İtaliya, Germaniya Federativlik Respublikası, Shveciya sıyaqlı mámleketler óz “ekonomikalıq ájayıbat”ıń kórsetti. Ilimiy-texnikalıq revolyuciya tásirinde ekonomikada da salmaqlı ózgerisler júz berdi. Olar Batıs Evropa mámleketlerinde integraciyalıq proceslerdi tezlestirip jiberdi. 1960-jıllarda Batıstıń rawajlanǵan mámleketlerinde xalıq párawanlıǵın asırıwdıń mámleketlik kepillikleri sistemasi jaratıldı, “ulıwma párawanlıq jámiyet”ti qurıw ideyası payda boldı, onı ámelge asırıw baslandı. Ekonomikalıq tarawdaǵı jetiskenlikler párawanlıq mámleketlik institutları hám mexanizmleriniń úzil-kesil qáliplesiwi ushın sharayat jarattı. Onda oraylıq orındı xalıqtıń kem támiyinlengeń bólegine sociallıq járdem kórsetiw baǵdarlamaları, jańa jumis orınlarıń jaratiw, bilimlendiriw hám den-sawlıqtı saqlaw tarawların qollap-quwatlaw, pensiya menen támiyinlew iyeledi. Mámleket barlıq sociallıq qatlamlar ushın teń imkaniyatlar jaratıwdıń kepiline aylandı. Mámleket siyasatı pútkıl puqaralardıń keń qatlamlarınıń jasaw dárejesin

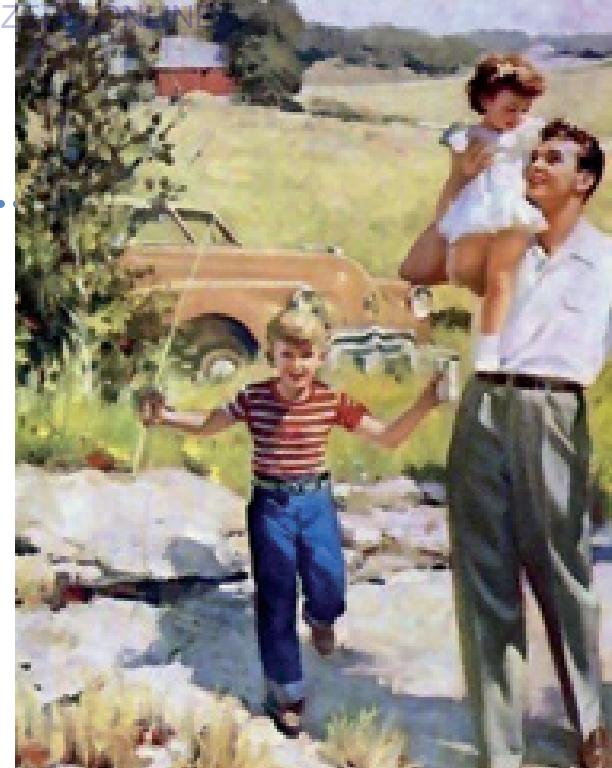

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALIQ SHESHIM QABILLAŃ

“Ulıwma párawanlıq jámiyetiniń” tiykarǵı baǵdarları nelerden ibarat edi?

joqarı támiyinlengen qatlamníń jasaw dárejesine jetkeriwge qaratıldı. Bul siyasattıń maqseti turmisiń eń áhmiyetli tarawlarında sociallıq jeńillikler jaratıw arqalı jámiyyette sociallıq teńsizlikti saplastırıwdan ibarat edi. Bul jeńilliklerge balalı shańaraqlarǵa beriletuǵın napaqalar sisteması, biypul mektep bilimlendiriwi, ǵarrılıq pensiyası támiynatı, jumissızlıq hám miynet etiw qábletin joǵaltqanlıq ushın beriletuǵın napaqalar sisteması hám basqa sol sıyaqlılar kiredi.

Bul principler Daniya, Norvegiya hám Shveciada ámelge asırılǵan socializmniń skandinavlıq yamasa "shved modeli" dep atalıwshı formasında óz sáwleleniwin taptı.

ESTE SAQLAN

1960-jillarda Batıs mámlekelerinde liberallıq demokratiyanıń rawajlanıw baǵdari dawam etti.

1968-jıl mayda Parij studentleriniń demonstraciyası baslandı.

1960-jillarda radikalizmge qarsı reformizm

XX ásirdiń 60-jılları pútkıl Batıs mámlekelerin qamtıp alǵan jedel evolyuciylar dáwiri, sonıń menen birge liberal reformalawdıń eń háwijge shıqqan waqtı sıpatında tariyxqa kirdi. Bul dáwirde ámelge asırılǵan iri sociallıq ózgerisler Batıs jámiyetiniń kelbetin ózgertip jiberdi, onıń jańa basqıshqa ótiwi ushın imkaniyat jarattı hám sonıń menen birge liberalizm imkaniyatlarınıń shegarasın da belgilep berdi, radikalizm jedellesti.

AQSHta 1960-jılları puqaralar teńligi ushın háreket qızgóń tús aldı. Kóplegen orınlarda qara denelilerdiń demonstraciyaları bolıp ótti. Buğan qarsı óte oń háreket wákilleri siyasıy óltırıwlerdi ámelge asıra basladı.

Franciyada mámlekettiń qatań tátipke salıw siyasatı francuz jámiyetiniń kóplegen qatlamların narazı etti. 1968-jıl mayda Parij studentleriniń demonstraciyası baslandı. Prezident baslaması menen ótkerilgen referendumda saylawshılardıń kópshılıgi prezidentti qollamadi. Sharl de Goll otstavkaǵa shıǵıwǵa májbür boldı. XX ásır dawa-

TARIYXÍY PIKIRLEW

Batís Evropa hám Arqa Amerika mámleketleri rawajlanıwında qaysı baǵdarlar ayriqsha áhmiyetke iye bolǵan?

mında Batís mámleketlerinde payda bolǵan rawajlanıw modeli 1970-jıllar aqırı – 1980-jıllar baslarına kelip óz imkaniyatların juwmaqlap boldı hám tereń krizis jaǵdına kirip keldi.

1980-jıllardaǵı neokonservativlik revolyuciya

Bul krizistiń belgisi 1970–1980-jıllardaǵı neokonservativlik tolqın bolıp, ol kóplep mámleketlerde sol siyasiy partiyalar hám háreketlerdiń óz dárejesin joǵaltıwi, oń hám konservativlik kúshlerdiń jeńiske erisiwi menen xarakterlenedi.

1980-jılı AQSHta R. Reygannıń hákimyatqa keliwi hám 1984-jılı qayta saylaniwi, Ulli Britaniyada M. Tetcher basshılıǵındaǵı konservativlik partyanıń qatara úsh márte jeńiske erisiwi, GFR, Italiya hám Franciya-daǵı jergilikli hám parlament saylawları nátiyjeleri bul kúshler tárepinen alǵa súrilen gen uranlar xalıqtıń keń qatlamınıń niyetleri menen birdeylinig kórsetti.

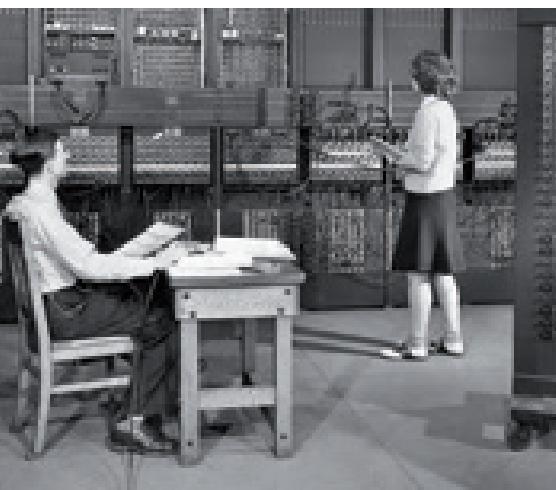
BILIP ALÍN

“Evroatlantikalıq civilizaciya” – ...

1970-jılları – ...

1980-jılı AQSHta – ...

*Ulli Britaniyada
M. Tetcher ...*

Dúnyadaǵı birinshi kompyuter

Ilimiy-texnikalıq revolyuciya

Ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdıń birinshi tolqını (1940-jıllar aqırı – 1950-jıllar) ekonomikalıq infrastrukturadaǵı revolyuciyalıq ózgerislerge alıp keldi. Ekonomikanıń aviakosmikalıq, radioteleviziyalıq hám robot texnikası siyaqlı jańa, ilim talap, miynet hám energiya jumsalıwın únemlewshi tarawları payda bolǵdı. Pútkıl urıstan keyingi dáwir ushın xarakterli bolǵan jaǵday áskeriy-sanaat kompleksiniń keń kólemde rawajlanıwı edi. 1970-jillardıń ekinshi ýarımında ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdıń *informaciyalıq* yaki *telekommunikaciyalıq* revolyuciya atın alǵan jańa tolqını

baslanıwi menen zamanagóy kapitalizm óz rawajlanıwını jańa basqışhına kirdi. Bul revolyuciya nátiyjesinde elektronikalıq-esaplaw mashinalarınan paydalaniw, ekonomikanı informaciyalaw hám kompyuterlestiriw, islep shıǵarıwdı robotlastırıw, integral sxemalardı eńgiziw sıyaqlı jańa tarawlar jolǵa qoyıldı.

Industrial civilizaciyadan postindustrial civilzaciyaǵa qaray

Postindustrial jámiyet” atamasın 1962-jılı amerikalı sociolog **Daniel Bell** aylanısqa kírgizgen. Postindustrial jámiyettiń ózine tán tárepi – bul jámiyette sanaat emes, informaciya islep shıǵarıwdıń ústem ekenliginde bolıp esaplanadı.

Ótken ásirdiń 60-jıllarında D. Beldiń postindustrial jámiyet haqqındaǵı ideyası adamlarǵa utopiya bolıp kóringen edi. Búgingi kúnge kelip, bul ideyanıń kóplegen tárepleri ámeliyatta qollana basladı. Sol sebepli tariyxly rawajlanıwdıń házirgi basqıshın industrial jámiyetten postindustrial jámiyetke ótiw dawiri dep ataw mümkin.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Kartadan paydalaniw, Batıs Evropa hám Arqa Amerika mámlekетleri aymaqların közden ótkeriń. Dápterińizge hár bir mámlekettiń rawajlanıwi menen baylanıslı maǵlıwmatlardı jazıp, olardıń hár birine túsinik beriń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Referendum bul – puqaralardıń mámlekет, wálayat yaki jergilikli kólemde áhmiyetli máseleler boyınsha dawıs beriw joli arqalı óz pikirlerin tikkeley bildiriwi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- XX ásirdiń 60-jılları pútkil Batıs mámlekетlerin qanday procesler qamtip aldı hám olardıń nátiyjeleri haqqında aytıp beriń.
- 1980-jılı AQSHta R. Reygannıń hákimiyatqa keliwi, Ullı Britaniyada M. Tetcher basshılıǵındaǵı konservativlik partianıń izbe-iz saylawlardaǵı jeńisi nelerdi ańlatar edi?
- Ne sebepten bul dawirde Evropada integraciyalasıw proceslerine mútájlik payda boldı?

16- tema

SSSR hám Shıǵıs Evropa mámleketleri rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. SSSR qashan dúzilgen edi?
2. Kartadan Shıǵıs Evropa mámleketlerin tabıń.
3. XX ásır baslarında SSSR hám Shıǵıs Evropa mámleketleri rawajla-nıwdıń tiykarǵı baǵdarları sıpatında nelerdi tiykar etip alǵan.

URÍSTAN KEYINGI TIKLENIW HÁM RAWAJLANÍW

ESKE TÚSIRÍN

SSSR dúzilgende dáslep onıń quramına qaysı aymaqlar kirgen?

Sh

ıǵıs Evropanıń kópshilik mámleketleri – **Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya** jáhán siyasiy kartasında birinshi jáhán urısınan soń payda bolǵan edi.

Fashizm qıyratılǵannan soń Shıǵıs Evropa mámleketlerinde hákimiyatqa antifashistlik baǵdardaǵı partiyalar (kommunistler, social-demokratlar, liberallar hám basqalar) wákillerinen ibarat koaliciyalıq húkimetler keldi.

“Salqın urıs” baslanıwı menen Shıǵıs Evropa mámleketlerinde de siyasiy kúshlerdiń qarama-qarsı táreplege, Batıs hám sovetler tárepdarlarına bóliniwi júz berdi. Kópshilik sovet áskerleri jaylasqan bul mámleketlerde 1947–1948-jılları kommunistlik kózqaraslardı jaqlamaǵanlar húkimet quramınan shıǵarıldı.

SSSRdıń ekonomikalıq hám áskeriy-siyasiy qúdireti kúsheyowi menen sovet baslılarında dúnyanıń bir bólime jetekeşilik etiw dawası da asıp bardı. SSSR socialistik quriw jolına kirgen mámleketlerge qarjı hám áskeriy járdem kórsete basladı.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sovet administraciyası dúnya júzilik socialistlik revolyuciya ideyası arqalı nelerdi názerde tutqan?

SALQÍN URÍS

Evropanıń eki toparǵa – bir tárepten, AQSH penen jaqınlasiw jolın tańlaǵan mámleketler, ekinshi tárepten SSSR menen birge islesiwdi tańlaǵan mámleketlerge bóliniwi 1980-jıllar aqırına shekem dawam etti hám qarama-qarsılıq jáhán tariyxında “salqın urıs” atın alǵan. Evropa kontinentinde, keyin bolsa pútkil dýnya kóleminde bir-birine qarama-qarsı turǵan áskeriy-siyasiy hám ekonomikalıq awqamlar sisteması qáliplesti. Dúnyanıń eń úlken mámleketleri – AQSH hám SSSR bul awqamlardıń oraylarına aylandı.

ESTE SAQLAŃ

1947-jıl AQSH tárepinen “Marshall rejesi” usınıs etildi.

Shıǵıs Evropa mámleketlerinde 1947–1948-jılları kommunistlik kózqaraslardı jaqlamaǵanlar húkimet quramınan shıǵarıldı. 1949-jılı Ózara Ekonomikalıq Járdem Keńesi (ÓEJK) dúzildi.

1949-jıl yanvarda SSSR hám Shıǵıs Evropanıń kópshilik mámleketleri ekonomikalıq awqam – Óz-ara Ekonomikalıq Járdem Keńesi (ÓEJK) dúzilgenligin járiyaladı. Óz náwbetinde Batıs mámleketleri 1949-jıl aprelde **Arqa Atlantika Shártnaması Shólkemi (NATO)** dep atalıwshı áske-riy-siyasiy shólkemdi dúzdi.

Arqa Atlantika Shártnaması Shólkemine juwap retinde 1955-jılı SSSR menen oǵan dos bolǵan Shıǵıs Evropa mámleketleriniń áske-riy-siyasiy awqamı – **Varshava Shártnaması Shólkemi** dúzildi.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Arqa Atlantika Shártnaması Shólkemi (NATO) hám Varshava Shártnaması Shólkemleri qanday maqsette hám qaysı mámleketler qatnasiwında dúzilgenligin tiykarlań.

Evropada eki bir-birine qarama-qarsı turiwshı áske-riy-siyasiy awqamlardıń júzege keliwi tek SSSR menen AQSH ortasında dýnyaǵa húkimdarlıq etiw ushın gúrestiń nátiyjesi emes edi. Olardan hár biri óziniń milliy-mámleket mápleri menen baylanıslı kózqaraslarının kelip shıǵatuǵın dýnya modelin, xalıqlardıń ózine say jasaw tárizin qorǵar edi.

Kommunistlik jámiyet ideyası, totalitarlıq socializm hám onıń krizi

1956-jıl fevralda bolıp ótken Sovet Awqami kommunistlik partiyası (KPSS)niń XX syezdinde N. Xrushchyov shıǵıp sóylep, Stalin dáwirinde qáliplesken shaxsqa sıyınıwdı qaraladı. XX syezd sovet totalitarlıq mámlekетiniń xarakterin ańlaw procesin, xalıqaralıq kommunistlik hárkettiń krizisin baslap berdi hám socialistlik sistema aqırına shekem bul krizisten shıǵa almadı.

Qayta quriw jılları kirip kelgen áshkaralılıq sovet jámiyetiniń pákleniwi jolında úlken qádem boldı, ol stalinizmniń, sovet totalitarlıq sistemasiń jinayatların ashıp tasladı. Endi kóphsilik, ásirese, aldaǵı zıyalılar bul sistemanı reformalaw emes, onnan bas tartıw lazımlığın ańlap jetti.

SSRdaǵı kommunistlik ideologiya kriziń pútkil dúnýada kommunistlik hárket, ulıwma sol ideologiyaniń krizisine alıp keldi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Kartadan paydalanıp Arqa Atlantika Shártnaması Shólkemii (NATO) hám Varshava Shártnaması Shólkemi quramındaǵı aymaqlardı kózden ótkeriń. Dápterińizge hár bir mámlekettiń shólkemge ne múnásibet penen qabillanǵanın jazıń hám túsındırıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Kommunist – bul kommunizm principelerin qollap-quwatlaytuǵın yaki oǵan ise-netuǵın adam.

Liberal – 1) erkin pikirli, azat shaxs, kelisiwshi 2) liberalizm tárepdarı.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Shıǵıs Evropa mámlekетleri – Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya jáhán siyasiy kartasında qaysı waqıyadan keyin payda boldı?
- Ne sebepten “salqın urıs” procesinde áskeriy-texnikalıq faktorlar eń úlken rol oynay basladı?
- Integraciyalasıw procesinde qanday ekonomikalıq hám áskeriy bloklar dúzildi?
- Totalitarlıq rejim ideologiyasınıń áhmiyetli quram bóleklerin sanań.

17-
tema

AQSH: jańa liderdiń payda bolıwı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Orta ásirlerde Amerika materiginde payda bolǵan qaysı mámlekетleri bilesiz?
2. Birinshi jáhán urası AQSH ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlандı?
3. Vashington konferenciyası AQSH ushın nelerdi berdi?

URÍSTAN KEYINGI AMERIKA JÁMIYETI

ESKE TÚSIRÍN

Arqa hám Latin Amerikası atamalarına táriyip beriň.

AQSH prezidenti Duayt Eyzenxauer

Ekinshi jáhán urısınan keyingi dáwirde AQSHtń rawajlanıwı ushın júdá qolay sharayat júzege keldi. Urıs AQSH ekonomikasınıń tez pátler menen rawajlanıwin támiyinledi. Urıs jılları AQSHtń islep shıgariw quwatlılığı eki ese, eksport kólemi bes ese, jalrı milliy ónim kólemi eki ese ósti. Sol tárizde AQSH ekonomikalıq hám áskeri jaqtan dýnyaniń eń qudiretli mámlekete, jańa liderine aylandı.

Eyzenxauer hám Kennedy: Respublikashılar hám demokratlar

1952-jılıǵı sayawlarda respublikashılar partiyası jeńiske eristi. Ekinshi jáhán urısı qaharmanı, urıs jılları AQSHtń Evropadaǵı armiyaları komandiri bolǵan general **Duayt Eyzenxauer** AQSH prezidenti etib saylandı.

Siyasatta realist bolǵan D. Eyzenxauer ekonomikalıq hám sociallıq tarawda mámlekettiń rolin asırıw kerekligin júdá tez ańlap jetti. Sol sebepli onıń hákimligi ishki siyasatta, ásirese, sociallıq tarawda, ózinen alındıǵı demokratlardıń siyasatın biraz ózgerisler menen dawam ettirdi.

1960-jılıǵı prezidentlik sayawlarda demokratiyalıq partiya kandidatı **Jon Kennedidiń** jeńisi urıstan keyingi Amerika tariyxında áhmiyetli waqıya boldı. J. Kennedy óziniń "jańa finishler" dep atalǵan reformalıq baǵdarlamasın islep shıqtı, ekonomikanı turaqlastırıw hám sociallıq járdem baǵdarlamasın keńeytiw boyınsha júdá kóplegen ilajlar islep shıqtı hám ámelge asırdı.

J. Kennedy ekinshi márte prezident bolıwı ushın saylaw aldı úgit-násıyatjumısları waqtında **1963-jıl 22-noyabrde** Texas shtatınıń Dallas qalasında jallanba jınayatshı tarepinen óltırıldı. Bul qayǵı Amerikanıń ózinde de hám pútkil dýnyada zamanlasların tereń qayǵıǵa saldı.

1964-jılıǵı sayawlarda **Lindon Jonson** jeńiske eristi hám AQSH prezidenti lawazımın iyeledi.

ESTE SAQLAŃ

1952-jılǵı saylawlarda 1932-jıldan berli oppoziciyada bolıp kiyatırǵan respublikashılar partiyası jeńiske eristi.

1960-jılǵı prezidentlik saylawlarda demokratiyalıq partiya kandidatı – Jon Kennedidiň jeńisi urıstan keyingi Amerika tariyxında áhmiyetli waqıya boldı.

J. Kennedy ekinshi márte prezident bolıw ushın saylaw aldı úǵit-násiyat jumısları waqtında 1963-jıl 22-noyabrde Texas shtatınıň Dallas qalasında jallanba jinayatshı tárepinen óltirildi.

Jon Kennedy

Puqaralar huqıqları ushın háreketler, jańalanıp atırǵan jámiyet

XX ásirdiň 60-jılları AQSHta ógalaba narazılıq háreketleri hawij aldı. Sociallıq hám siyasi turmıstıń túrlı tarawlarında saqlanıp kiyatırǵan afroamerikalılardıń kemsitiliwi qarsılıq háreketlerdiń tiykarǵı sebebi edi.

1960-jillardıń ortalarında afroamerikalılar háreketinde óz huqıqları ushın gúreste kúsh isletiw jolın tańlaǵan topar payda boldı. **1968-jıl 4-aprel** kúni Memfis qalasında puqaralar teńligi ushın hárekettiń eń belgili bassıhi, afroamerikalı tınıshlıq boyınsha Nobel sıyılıǵı laureati, ruwxanıy **Martin Lyuter King** óltirildi. Ruwxanıydi jerlew máresimi afroamerikalı xalıqqa qarata zulimlıqlarǵa qarsı narazılıq demonstraciyasına aylanıp ketti.

TARIYXÝÝ PIKIRLEW

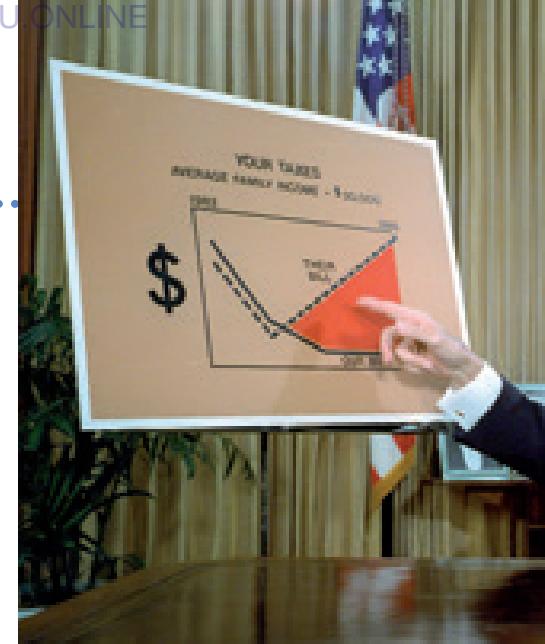
Martin Lyuter King

1968-jıl 4-aprel kúni Memfis qalasında puqaralar teńligi ushın hárekettiń eń belgili bassıhi, tınıshlıq boyınsha Nobel sıyılıǵı laureati, ruwxanıy **Martin Lyuter Kingniň óltiriliwi AQSH jámiyetinde qanday mashqalardıń bar ekenligin kórsetedi?**

R. Niksonnan R. Reyganá shekem: rawajlanıw pátleri

Sonday quramalı jaǵdayda 1968-jılı bolıp ótken saylawlarda respublikashılar partiyası wákili – **Richard Nixon** AQSH prezidenti etip saylandı. R. Niksonniń hákimiyatqa keliwi menen Amerika tariyxında respublikashılardıń gezektegi dáwiri baslandı.

R. Niksonǵa júdá awır miyras qaldı. Ekonomikalıq krizisti saplastırıw maqsetinde 1971-jılı R. Nixon “jańa ekonomikalıq siyaset”tı járiyaladı.

AQSH prezidenti Ronald Reagan

AQSH vertolyotlarınıň Vyetnamǵa kirip keliwi

1976-jılı Amerika Qurama Shtatları óz garezsizliginiń 200-jilliğin keń saltanatlar menen belgiledi. Sol jılı ótkerilgen prezidentlik saylawlarda demokratiyalıq partiya wákili – **Jimmi Karter** jeńiske eristi.

J. Karter tórt jılıq prezidentlik dáwirinde óziniń saylaw aldı wádelerinen kóphshiligin orınlawǵa erise almadı. Onıń prezidentlik dáwirin, ásirese, alıp barǵan sırtqı siyaseti, tabıslı dep bolmaydı. Qurama Shtatlar siyaseti hám abırayına berilgen júdá úlken soqqılardan biri 1979-jılı **Iran revolyuciyası** boldı.

Ulıwma, 1980-jıllarǵa AQSH ádewir tómen ishki hám sırtqı poziciya menen kirip keldi. Mámlekettiń finanslıq jaǵdayı tómenledi. Ekonomikada uzaq müddetli unamısız tendenciylar payda boldı. 1980-jılı prezidentlik saylawlarda respublikashılar partiyasınan talaban **Ronald Reygan** jeńiske eristi. Demokratlar senatta hám wákiler palatasında da kóplegen orınlarınan ayırdı.

R. Reygannıń social-ekonomikalıq bağdarlaması **“reyganomika”** atı menen belgili boldı. R. Reygan ekonomikalıq túskinlikti jeńip ótiwge, jumissızlıqtı qısqartıwǵa, dáramat salıǵın tómenletiwge, ekonomikalıq ósiw pátlerin jedellestiriwge, is taslaw háre-

BILIP ALÍN

1960-jılıǵı prezidentlik saylawlarda – ...

1968-jılı bolıp ótken saylawlarda – ...

1974-jıl avgustta ...

1979-jılıǵı ...

“Reyganomika” – ...

ketlerin tártipke salıwǵa eristi. Bular hám basqa bir qatar faktorlar onıń 1984-jılı ekinshi müddetke prezident etip saylanıwın támiyinledi. R. Reygan siyasatındaǵı unamlı ózgerisler 1988-jılǵı náwbet-tegi prezidentlik saylawlarda respublikashılar partiyası wákili – **Jorj Bushqa** prezidentlik saylawlarda jeńiske erisiw imkaniyatın berdi.

Sırtqı siyaset

Ekinshi jáhán urısınan soń qúdiretli mámleketke aylanǵan AQSH SSSR menen “salqın urıs”qa kiristi. Koreya, Vyvetnam hám Aziyanıń basqa aymaqlarında bir qatar uıslar alıp bardı.

1973-jıl Vyvetnamdaǵı urıs toqtatıldı. 1975–1976-jılları Vyvetnam úzil-kesil birden-bir mámleketke birlesti. Bul Qubla-Shıǵıs Aziyada Amerika agressiyasınıń tolıq jeńiliske ushıraǵanın bildirer edi.

1980-jıllar aqırı – 1990-jıllar basına kelip xalıqaralıq maydanda júz bergen “salqın urıs”nıń juwmaqlanıwi, yadro urısı qáwpiniń azayıwi, SSSR hám socialistlik birádarlıqtıń tarqalıp ketiwi, Germaniyanıń birlesiwi siyaqlı waqıyalar AQSH siyasatına aytarlıqtay tásır kórsetti. AQSH dýnyanıń birden-bir hám ulıwma tán alıńǵan jetekshisine aylandı. Bul AQSHtıń bir polyuslı dýnya tártibin jaratıw mümkinligi haqqındaǵı júdá kórkem, biraq tartıslı pikirge alıp keldi.

ATAMALAR MAZMUNI

Tıňıshlıq boyınsha Nobel sıylığı dýnyada tıňıshlıq ornatıwǵa úlken úles qosqan shaxslar yaki shólkemlerge beriledi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısınan keyingi dáwirde AQSH rawajlanıwında qanday procesler gúzetildi?
2. AQSHtıń ishki siyasatında hárbir prezidenttiń qaysı táreplerin ayrısha atap ótiw lazı?
3. AQSHtıń sırtqı siyasatında quramalılıq gúzetalıgen aymaqlardıń sol dáwir tariyxı haqqında nelerdi bilesiz?
4. 1980-jıllar aqırı – 1990-jıllar basına kelip xalıqaralıq maydanda júz bergen eń tiykarǵı waqıyalar nelerden ibarat edi?

18- tema

Ulli Britaniya hám Franciya: Jańa Evropanı quriw

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Birinshi jáhán urısı Ulli Britaniya ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlанды?
2. Birinshi jáhán urısı Franciya ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlанды?

ULLÍ BRITANIYA

Ullı Britaniya ekinshi jáhán urısın jeńimpaz hám antigitlershil koaliçiyaniń jetekshi mámlekетlerinen biri sıpatında juwmaqladı. Urısta fashizm ústinen erisilgen jeńis inglés xalqın unamlı ózgerislerge, Britaniya imperiya-sı xalıqların bolsa milliy azatlıqqa bolǵan kúshli umtılıwǵa iytermeledi.

Urıstan keyingi dáslepki jıllarda Ullı Britaniya ekonomikası ádewir tez pátler menen rawajlandı, 1947-jıl aqırına kelip sanaat islep shıgariwdıń kólemi urıstan aldıńgı dárejesine jetti. Britaniya ekonomikasınıń ósiwine leyboristler húkimetí tárepinen ámelge asırılǵan mámlekет sektorınıń ádewir keńeyiwi de tásir kórsitti.

1950-jıllar Ullı Britaniya ekonomikasınıń ásten, biraq turaqlı ósiw dawiri boldı. On jıl ishinde Ullı Britaniyanıń jáhán óndirisindegi úlesi ádewir páseydi hám soǵan qaramastan, ol kapitalistik dúnaya AQSHTan keyin ekinshi orındı iye-lep turdı.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Sizińshe, jańa dawirdiń basla-rinan tap búgingi kúnge shekem Ullı Britaniya ekonomikasınıń turaqlı rawajlanıwına sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat edi?

ESKE TÚSIRIŃ

Geografiya páninen alǵan bilimlerińge tayanıp, Batıs hám Shıgıs Evropa túsiniklerine táriyip beriń.

Bas wázir U. Cherchildiń 1945-jıl 8may kúni Uaytxolldaǵı xalıqqa úndewi

1960-jılları da Ullı Britaniya ekonomikasınıń ósiw pátleri tómenliginshe qaldı. Kapitalistik dúnaya óndirisinde Ullı Britaniyanıń úlesi azayıp bardı. 1960-jıllardıń ortalarına kelip **Germaniya Federalivlik Respublikası (GFR)** onı ekinshi orınnan, 1970-jıllardıń basına kelip bolsa, Yaponiya úshinshi orınnan da isırıp shıǵardı.

Ullı Britaniya bas wáziri
Margaret Tetcher

Bul dáwirde inglís jámiyetiniń jáne bir mashqalası – onda imperiyashılıq sanası qaldıqlarınıń tereń tamır atqanlıǵı hám jasap ketiwsheńligi ayqın kórindi. Bul 1982-jıl Qubla Atlantikadaǵı uzaq Folkland (Malvin) atawlarında júz bergen waqıyalar múná-sibeti menen ásirese ayqın kózge taslandı.

1982-jıl Argentina tartıslı Folkland atawlari ústinen óz suverenitetin ornatıwǵa urı-nip kórdi. Britaniya húkimeti Folkland atawlarına áskeriy eskadra jiberiwge qarar etti. BMSHniń mashqalanı tınısh jol menen sheshiwge ırınıwına qaramastan, konservatorlar húkimeti qatań poziciyani iyeledi. 1982-jıl inglís áskerleri Folkland atawlarına hújim jasawdı basladı. Iyunda atawdaǵı Argentina áskerleri baǵındı.

1980-jılları aqırı – 1990-jıllar baslarında Ullı Britaniyanıń sociallıq hám ekonomikalıq turmısında táshwishli belgiler payda boldı, inflyaciya dárejesi ósip bardı. Sońgı on jılda birinshi márte M. Tetcher húkimetiniń abırayıda túsip ketti. 1990-jılğı saylawlarda M. Tetcher ornına **Jon Meyor** bas wázir etip saylandı hám sonıń menen “tetcherizm” dáwiri juwmaqlandi.

ESTE SAQLAŃ

Ullı Britaniyada 1947-jıl aqırına kelip sanaat işlep shıǵarıwdıń kólemi urıstan aldıńğı dárejesine jetti.

1960-jılları da Ullı Britaniya ekonomikasınıń ósiw páti tómenliginshe qaldı.

1979-jılı bolıp ótken saylawlarda Ullı Britaniya tariyxında birinshi márte húkimetke hayal adam – konservatorlar wákili Margaret Tetcher keldi.

1990-jılğı saylawlarda M. Tetcher ornına Jon Meyor jeńiske eristi hám bas wázir etip saylandı.

FRANCIYA

Ekinshi jáhán urısı Franchyaǵa júdá úlken ziyan jetkerdi. Urıs, sonday-aq, ashар shılıq hám kesellikler sebepli Franchya xalqı 3 mln adamınan ayrıldı.

1945-jılda Shólkemlestiriwshi májiliske saylawlar ótkerildi. Onda sol kúshler jeńiske eristi. Kaoliciyalıq húkimetti Franchya azatlıǵı ushın gúres jetekshisi general Sharl de Goll basqardı. Ol mámlekette úlken abırayǵa iye edi.

Biraq Shólkemlestiriwshi májiliste kóphshilik orınlardı iyelegen communistler hám socialistler húkimet xızmetin qadaǵalawdı baslaǵanda, De Goll Shólkemlestiriwshi májilis qararına boysınıwdı qálemedi. Shólkemlestiriwshi májilis aǵzalarınıń kóphshiliǵi tárepinen qollap-quwatlanbaǵan De Goll otstavkaǵa shıqtı.

Tórtinshi respublika

Sol jılı qabil etilgen jańa konstituciyaǵa góre, eki palatalı parlament ulıwma dawıs beriw jolı menen 5 jıl müddetke saylanatuǵın, prezidentti bolsa 7 jıl müddetke parlament saylaytuǵın boldı. De Gol jáne prezident etip saylandı. Konstituciya kúshke kiriwi menen Franchya tariyxında **Tórtinshi respublika** dáwiri baslanıp, ol on eki jıl (1946–1958) dawam etti. Kaoliciyalar ortasındaǵı kelispewshilikler sebepli sol jılı de Goll Milliy májilisti tarqatıp jiberdi. Tórtinshi respublika saplastırıldı.

Franchya prezidenti Sharl de Goll

Besinshi respublika

1958-jıl sentyabrde ótkerilgen referendumda francuzlar jańa konstituciyanı maqullandı. Konstituciyaǵa muwapiq Franchya prezidentlik respublikasına aylandı.

1958-jıl dekabrde Sharl de Goll jańa Franchya prezidenti etip saylandı. Franchyanıń ullılıǵıń tiklewge ırınǵan De Goll kúshli ekonomikalıq hám ǵárezsiz sırtqı siyasatqa iye bolǵan mámleketti qáiplestiriwge kiristi.

1958–1960-jılları Franchyanıń Afrikadaǵı koloniyaları óz ǵarezsizligin járiyaladı. Kúshli tartıswlardan soń 1962-jılı Aljirge de ǵarezsizlik berildi. Sonıń menen franchuz koloniallıq imperiyası tolıq saplastırıldı. Kóplegen jetiskenliklerge qaramastan,

BILIP ALÍN

1945-jıl ...
1950-jıllar ...
1962-jıl ...
1958-jıl dekabrde
Sharl de Goll ...
1960-jılı

1960-jıllar aqırında **Besinshi respublikada** krizis baslandı. Mámlekettiń qatań tártipke salıw siyasatı francuz jámiyetiniń kóplegen qatlamlar inń narazılığına sebep boldı. 1968-jıl mayda Parij studentleriniń demonstrasiyası baslandı. Demonstraciyanıń ayawsız bastırılıwi miynetkeshlerdiń is taslawlarına jalǵanıp ketti.

Azatlıq ushın gúrestiń úlken tájiriybesine iye bolǵan francuzlar - óz erkin hámme nárseden ústem qoyatuǵın millet hátteki de Goll sıyaqlı milliy qaharmannıń da abıra-yı aldında boysınıwdı qálemedi, onıń avtoritarlıq rejimin basqa qabil ete almadı. De Goll otstavkaǵa shıǵıwǵa májbür boldı.

1970–1980-jıllarda Franciya

*Franciya prezidenti
Francua Mitteran*

1969-jıldıń aqırında bolıp ótken saylawlarda **Jorj Pompidu** respublika prezidenti etip saylandı. Reformalar baslanıp, social-ekonomikalıq turmıstiń mámlekет tárepinen tártipke salınıwi jumsardı, sociallıq nızamshılıq jetilistirildi. AQSH penen múnásibetler jaqsılandı.

1981-jılıń saylawlarda birinshi márte socialist **Francua Mitteran** Franciya prezidenti etip saylandı. Sol jılı bolıp ótken parlament saylawlarında da Socialistlik partiya júdá úlken jetiskenlikke eristi.

Sol kúshlerdiń birgeliktegi baǵdarlamasında kóphsilik francuzlar máplerine say bolǵan áhmiyetli social-ekonomikalıq reformalar názerde tutıldı. Bankler hám sanaattıń kóplegen tarawlari nacionalizaciya etildi. Biraq inflacyonı toqtatıwdıń ilajı bolmadı. Jámiyyette narazlıq kúsheydi.

1986-jılıń parlament saylawlarında oń kúshler jeńiske eristi. Olardıń wákili **Jak Shirak** bas wázir lawazımın iyeledi. F. Mitteran prezident bolıp qaldı. Social-ekonomikalıq máseleler menen húkimet shuǵıllandı.

1988-jılıń prezidentlik saylawlarında jáne F. Mitteran jeńiske eristi. Sol jılı náwbetten tısqarı ótkerilgen parlament saylawlarında socialistler jeńip shıǵıp, jáne bes jıl hákimiyattı basqardı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

1958-jıl dekabrde Sharl de Goll Fransiya prezidenti etip saylanǵan, Franciyaniń ullılıǵıń tiklewge umtilǵan De Goll kúshlı ekonomikalıq hám ǵarezsiz sırtqı siyasatqa iye bolǵan mámleketti rawajlandırıwǵa kiristi.

“Frangiya De Goll húkimeti jıllarında” temasında esse jazıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Nacionalizaciya – ayırım shaxs yaki birlespelerdiń jeke mülki bolǵan jer, islep shıǵarıw kárxanaları, transport, banklerdi mámlekет yaki jámiyet mulkine aylandırıw, mámlekет qaramaǵına alıw.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısı Ullı Britaniya ushın qalay juwmaqlандı?
2. Ullı Britaniyada M. Tetcher hámde J. Meyjor bas wázir bolǵan jıllar ekonomikada qanday túpkilikli ózgerisler júz berdi?
3. Tórtinshi hám Besinshi respublika jıllarında Frangiya ishki hám sırtqı siyasetindəná eń áhmiyetli waqıyalardı keste (jıl, ámelge asırılǵan isler) kórinisinde dápterińge jazıń

ÓZ BETINSHE JUMÍS

Tekstten paydalanyıp, Ullı Britaniyada Margaret Tetcher, Jon Meyjor, Frangiyyada De Goll, Jorj Pompidu, Francua Mitteranlar dáwirindegi ishki hám sırtqı siyasattaǵı áhmiyetli waqıyalardı keste (jıl, ámelge asırılǵan isler) kórinisinde dápterińge jazıń

19- tema

Germaniya hám Italiya: jeńilisten keyingi rawajlaniw

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Birinshi jáhán urısı Germaniya ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlанды?
2. Birinshi jáhán urısı Italiya ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlанды?
3. Germaniya hám Italiya ekinshi jáhán urısınan qanday juwmaq shıgardi?

GERMANIYA

Fashizm hám ol baslaǵan ekinshi jáhán urısı basqa xalıqlar qatarı nemis xalqına da júdá úlken müsiybet keltirdi. Germaniya óz ǵarezsizsizligin joǵalttı. Germaniya nacional socializminiń áskeriy-siyasiy jaqtan joq bolıwı mámleketti demokratiyalıq qayta quriw keleshegin ashıp berdi. Biraq buniń ushın júdá qolaysız sharayat júzege kelgen edi.

ESKE TÚSIRÍN

Kapitalizm atamasına táriyip beriń.

Germaniyanıń okkupaciyalıq zonalarǵa bóliniwi

1945-jıl Germaniya aymağı óte ashınarlı kóriniste edi. Awqamlaslar aviacyası Gamburg, Drezden, Berlin, Myunxen, Nyurnberg hám Rur kómır-metallurgiya basseyni qalaların wayran etip taslaǵan edi. Bombalar jarılıwinan júzege kelgen qándezekler, Gitler dáwirinde qurılǵan úlken avtomagistrallar mámlekettiń shıǵıs bólimin iyelegen Qızıl Armiya soldatlarından úmit izlep atırǵan millionlaǵan ash qashqınlar, Polsha, Chexoslovakıya, Yugoslaviya hám Vengriyadan quwilǵan nemisler menen tolǵan edi. Gazetalar betlerinde basilǵan súwretler jaǵdaydı óz-ózinen dálillep turar edi: "Oyranalar aralap jeytuǵın azaǵlıq izlep timisiklenip júrgen, tek qaq súyekleri qalǵan balalar, bir bólek kómır ushın kóshede tóbelesip atırǵan adamlar, ashıq hawa-da uyıqlap atırǵan nemis tutqınları...". Keshe óana dúnyaǵa húkimdarlıqtı dawa etip atırǵan millettiń búgingi awhalı júdá ashınarlı edi. Germaniya urısta 6,5 mln xalqınan, urıstan alındıǵı óz aymağınıń bir bóliminен ayrıldı. Xalıqtıń jasaw dárejesi keskin túsip ketti. Jeńgen mámlekетler Germaniya aymağın tórt okkupaciya zonalarına bólip, mámlekette hákimiyattı óz qollarına aldi. Berlin de tórt sektorǵa bólindi. Awqamlaslar derlik barlıq nemis mákeme hám shólkemlerin tarqatıp jiberdi.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sizińshe, Germaniya ne sebepten bunday ayanışlı awhalǵa túsip qaldı?

Germaniyanı tınıshlıqsúyer, demokratiyalıq mámlekетke aylandırw ushın sharayat jaratıldı. Nacistler tárepinen qadaǵan etilgen partiyalar

Konrad Adenauer

yabrede SSSRdiň okkupaciya zonası bolǵan shıǵıs bólümde **Germaniya Demokratıyalıq Respublikası (GDR)** shólkemlestirildi. **Shıǵıs Berlin** bul mámlekettiń paytaxtı dep járiyalandı. Germaniyanıń eki mámlekетke bólingen dáwiri 40 jıl dawam etti.

GFRda 1950–1960-jılları ekonomika tez pát penen rawajlandı. Áskeriy qárejetlerdiń azlıǵı, "Marshall rejesi" boyınsha Amerikanıń úlken járdemi, arzan shet el jumisshı kúshinen únemli paydalaniw, jańa úskenelerdiń keltiriliwi mámlekет xojalığınıń tez pát penen tikleniwin támiyinledi. GFR barlıq qarızlarından qutilip, ádewir úlken altın-valyuta qorında jarattı. Kancler K. Adenauer 1955-jılga shekem bir waqtıń ózinde Sırtqi isler ministri waziyapasında atqardı. Xalıqaralıq jámiyetshilikke qaytiw pútkilley arńsat is emes edi – german fashizminen jábir kórgen

TARIYXÍY PIKIRLEW

1949-jılda Parlament keńesi "Germaniya Federativlik Respublikasınıń Tiykarǵı nızamı"nastıyıqladı.

1949-jıl 7-sentyabrde jańa mámlekет – GFR dúzildi.

1949-jıl 7-oktyabrde SSSRdiň okkupaciya zonası bolǵan shıǵıs bólümde Germaniya Demokratıyalıq Respublikası (GDR) shólkemlestirildi.

1955-jılı GFR NATOǵa ágza boldı.

hám jámáát shólkemleri tiklendi. Birinshi bolıp jasırın jaǵdaydan communistler hám social-demokratlar shıqtı. Olar bilesip **Germaniya birlesken socialistlik partiyasın (GBSP)** dúzdi. 1949-jılda Parlament keńesi "**Germaniya Federativlik Respublikasınıń Tiykarǵı nızamı**"nastıyıqladı. OI GFRdi demokratiyalıq, federativlik mámlekет dep járiyaladı, puqaralardıń tiykarǵı huqıq hám siyasiy erkinliklerin belgilep berdi. 1949-jıl 7-sentyabrde jańa mámlekет – GFR shólkemlestirilgenligin daǵazaladı. **Bonn** qalası jańa mámlekettiń paytaxtı boldı. Germaniyanıń kózge kóringen siyasiy ǵayratkeri **Konrad Adenauer** kancler etip saylandı. 1949-jıl 7-oktyabrde SSSRdiň okkupaciya zonası bolǵan shıǵıs bólümde **Germaniya Demokratıyalıq Respublikası (GDR)** shólkemlestirildi. **Shıǵıs Berlin** bul mámlekettiń paytaxtı dep járiyalandı. Germaniyanıń eki mámlekетke bólingen dáwiri 40 jıl dawam etti.

Bonn qalası jańa mámlekettiń paytaxtı boldı. Germaniyanıń kózge kóringen siyasiy ǵayratkeri **Konrad Adenauer** kancler etip saylandı. 1949-jıl 7-oktyabrde SSSRdiň okkupaciya zonası bolǵan shıǵıs bólümde **Germaniya Demokratıyalıq Respublikası (GDR)** shólkemlestirildi. **Shıǵıs Berlin** bul mámlekettiń paytaxtı dep járiyalandı. Germaniyanıń eki mámlekетke bólingen dáwiri 40 jıl dawam etti.

mámlekетlerdiń jatsırawın jeńip ótiw kerek boldı. Bul GFR birinshi kancleri diplomatiyasınıń tiykarǵı maqseti bolıp qaldı.

Mámlekет áste-aqırın okkupaciyan dan qutılıp, ǵarezsizlikti qolǵa kirgize basladı. K. Adenauer Parij, Rim, London hám Vashingtonga dáslepki rásmiy saparlardı ámelge asırdı. Lyuksemburgta ol repatriaciyalıq tólemler haqqındaǵı shártnamaǵa qol qoydı. Onda jas Izrail mámleketine járdem beriw kózde tutılǵan edi. GFR siyasi qarşısalarınıń qarama-qarsılıqların jeńip, 1955-jılı NATOǵa aǵza boldı. Parij kelisiminiń kúshke kiriwi sebepli GFR ushın okkupaciya dáwiri tamamlandı. Shıǵıstan kóship kelip atırǵanlar aǵımı hám kancler K. Adenauerdiń qolay ekonomikalıq siyasatı “Marshall rejesi” sheńberinde alǵan salmaqlı finanslıq “dárman” menen qosılıp soǵan alıp keldi, bunıń nátiyjesinde GFR 1955-jılda-aq misli kórlimegen rawajlanıwǵa eristi. Germaniya enı qısqa tariyxıı müddette urıs jaraqtıların düzete aldı. 1963-jılı K. Adenauer otstavkaǵa shıqtı. Xristian-demokratiyalıq awqamı (XDA) basshısı lawazımın iyelegen **Lyudvig Erxard** “nemis ekonomikalıq ájayıbatınıń tán alıńǵan atası” edi.

Aktual mashqalalardı sheshiw maqsetinde L. Erxard óz baǵdarlamasın járiyaladı. Onda azat, ashıq, dinamikalıq, demokrtaiyalıq jámiyet quriw ideyasın alǵa súredi. Biraq bunday jámiyetti quriw ushın qolay jaǵday joq edi, mámleket ekonomikalıq túskinlik dáwirine kirip kiyatırǵan edi. L. Erxard mámlekettegi ekonomikalıq hám siyasi jaǵdaydı turaqlastıra almadı, shet mámleketter xalqın GFRdıń tınıshlıqsúyer ekenligine de isendire almadı. Sol sıyaqlı siyasiy hám jámiyetlik mashqalalarǵa qaramastan, pútkil 1960–1970-jıllar ekonomikanıń tez pátlerde ósiw dáwiri bolıp, ol “nemis ekonomikalıq ájayıbatı” atın aldı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Málim bolǵanınday, Germaniya Demokratiyalıq Respublikası (GDR) hámde Germaniya Federativlik Respublikası (GFR) derlik bir waqıtta shólkemlestirildi. Biraq rawajlanıw GDR hám GFRda túrlishe keshti. Sizishe, bunıń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat bolǵan? Klasta kishi toparlarǵa bólínip, IKTdan paydalanganǵ halda prezentaciya tayarlań hám pikirińizdi dálilleń.

1980-jıllar basında siyasiy kúshlerde ózgeris júz berdi. 1982-jılı xristian-demokrat **Gelmut Kol** GFR kancleri etip saylandı. Onıń dáwirinde salıqlar qısqartırıldı hám mámlekет qárejetleri tártipke salındı, mámlekettiń bizneske aralasıwin kemeytiw, básekini xoshamtlew boyınsha ilajlar ámelge asırıldı. 1989-jılı GDRda revolyuciya baslanıp ketti. Demokratiya tiklendi, eki mámleketti ajıratıp turǵan, “salqın urıs” simvolı bolǵan Berlin diywali buzıp taslandı. Germaniyańıń eki bólegin birlestiriw boyınsha sóylesiwler tabıslı juwmaqlandi. **1990-jıł 3-oktyabr** kúni birden-bir Germaniya mámleketi shólkemlestirilgenligi daǵazalandı. 1990-jılda bolıp ótken gezeksiz ótkerilgen saylawlarda jáne G. Kol basshılıǵındaǵı koaliciya jeńiske eristi.

ITALIYA

Fashistlik rejim hám ekinshi jáhán urısı italyan xalqına júdá úlken müsiybetler keltirdi. 330 mińga jaqın adam nabıt boldı, dereksiz joǵaldı, júz mińlaǵan adamlar jaradar boldı, millionlaǵan adamlar baspanasız qaldı. Italiya óziniń barlıq koloniyalarınan ayırıldı, mámlekетke inglís-amerika áskerleri kírgizildi. Urıs tamamlandı menen milliy birlik húkimeti áhmiyetli reformalardı ámelge asırdı: pomeshiklerdiń awdarılmay atırǵan jerleri diyqanlarǵa berildi; is haqınıń zatlardıń bahasına qarap ósip bariwı belgilep qoyıldı; kásiplik awqam shólkemi razılığısız jumısshilardı jumıstan bosatiw qadaǵan etildi, kárxanalarda jumısshi keńesleri dúzildi.

De Gasperi húkimeti alıp bargan siyasat. “Italiya ekonomikalıq ájayıbatı”

Alchide de Gasperi

1947-jılda AQSh aralasıwi menen İtaliyada komunistler húkimetten shıǵarıldı. **Alchide De Gasperi** húkimeti Batistiń jetekshi mámlekетleri menen awqamlas bolıwǵa umtıldı. İtaliya “Marshall rejesi”ne qosıldı, 1949-jılı NATOǵa aǵza boldı, onıń aymaǵına AQSHtıń áske-riy bazaları jaylastırıldı. İtaliya húkimeti Evropa integraciyası ideyasın aktiv turmısqa eńgizdi. 1957-jılı Evropa ekonomikalıq sherikligin (EESH) dúziw haqqında Rim shártnamsına qol qoyıldı. “Marshall rejesi”ne qosılıw, tiykarǵı kapitaldı jańalaw, shet el jeke investiciyalarınıń aǵıp keliwi, ishki bazarda talaptıń joqarılıǵı, jeke monopoliyalarǵa mámlekет járdemi, islep shıǵarıwǵa ilimiý-texnikalıq jańalıqlardı eńgiziw – bulardıń barlıǵı jedel ekonomikalıq rawajlanıwǵa járdem berdi. 1950-jıllar aqırında haqıqıy ekonomikalıq revolyuciya baslanıp, bul “Italiya ekonomikalıq ájayıbatı” atın aldı. “Ekonomikalıq ájayıbat” nátiyjelerinen tiykarınan mámlekettiń sanaatı rawajlanǵan shıǵıs bólimi payda kórdi. Qubla kámbaǵallıq hám sociallıq keskinlik deregi bolıp qala berdi.

1974-jılı İtaliyada tereń ekonomikalıq krizis baslandı. Islep shıǵarıwdıń ósıwi derlik tolıq toqtadı, jumıssızlar sanı kóbeydi, sırtqı sawda da deficit asıp ketti. Bahalar kóterilip ketti. Bulardıń barlıǵı ásirese xalıqtıń kem dáramatlı bólimi ushın júdá awır boldı. Sırtqı siyasatta “Atlantikalıq kurs” dawam ettirildi, biraq socialistlik mámlekетler, sonıń ishinde SSSR menen de ekonomikalıq birge islesiw rawajlandı.

1970-jillardıń aqırı – 1980-jillardıń basları İtaliyada siyasiy krizistiń tereňlesiwi, terro-rizm tolqınıńıń kúsheyowi, 1980-jılıjer silkiniwde húkimet iskerliginiń tómenligi menen xarakterlenedi. 1980-jıllarǵa kelip koaliciyalıq húkimet düzildi. Biraq ol turaqlı emes edi hám húkimettiń tez-tez almasıwi İtaliyanıń ózine tán tendencyasına aylandı. İtaliyada mámlekет institutlarınıń tereń krizisi, sonday-aq, mafiya sistemalarınıń xızmeti menen de baylanıslı edi. Mámlekет sistemasındaǵı korrupciyalasqan elementler menen qosı�ıp ketken mafiya İtaliyada úlken kúshke aylandı.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Óz betinshe Italiya húkimetiniň siyasiy proceslerin analiz etiň. “Mafiya-puqaralıq jámiyettiň dushpanı” temasında esse jazıň.

Avtomobiller islep shıgariw procesi.
Italiya, “FIAT” zavodi, 1950-jil

Mafiya xalıqqa qorqınış salıp, onı qorqıtıp, talawshılıq hám óltiriwshilik penen shúǵıllanar, pul óndırıp, bárha pul tólep turǵan baylardıń qol qatılmışlıǵın támiyinler edi. Kim mafiya menen kelispeсе barlıq waqitta quwdalawǵa alındı, óltirildi. XX ásirdiń 80–90-jılları Italiyada mafiyaǵa qarsı gúres dáwiri boldı.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Koaliciya – 1) xalıqaralıq qatnasiqlardıń ayırim máselelerinde birgelikte is kóriw haqqında óz ara kelisen mámlekетlerdiń siyasiy yaki áskeriy awqami; 2) bir neshe siyasiy partiyalardıń sol partiyalar wákillerinen ibarat húkimet dúziw haqqındaǵı kelisimı.

Deficit – 1. dáramatqa qaraǵanda qárejetlerdiń asıp ketiwi; jetispewshilik; 2. jetispewshilik, kemshilik 3. Jeterli muǵdarda bolmaǵan, kem ushıratyuǵın, az, jetispeytuǵın.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısı Germaniya hám Italiya ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlанды?
2. Kancler K. Adenauer iskerligi haqqında nelerdi bilesiz?
3. Italiyada De Gasperi húkimetи siyasatınıń ózine tán tárepleri haqqında aytıp beriń.
4. 1970-jıllar aqırı – 1980-jıllar basları Italiyada siyasiy krizistiń tereńlesiwininiń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat bolǵan?

20- tema

Batıs Evropada ekonomikalıq hám siyasiy integraciya procesleri

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Birinshi jáhán urısınan keyin Evropa kartasında qanday mámlekетler payda boldı?
2. Birinshi jáhán urısınan keyin Batıs Evropanı ekonomikalıq rawajlanıwına qanday faktorlar sebep boldı?

Ekinshi jáhán urısınan keyin Batıs Evropa mámlekетlerinde ekonomikanıń joqarı nátiy-jeliligin támiyinlew, sociallıq mashqalarlardı sheshiw imkaniyatın asırıwdıń eń áhmiyetli deregi sıpatında integraciyalıq proceslerdi rawajlandırıwǵa itibar qaratıldı. Urıstan keyin Evropa mámlekетleri sırtqı sawda aylanısınıń ósiw pátleri ekonomikalıq ósiw pátlerinen eki ese joqarı boldı. Kóplegen Batıs Evropa mámlekетlerinde tutınıw tovarlarınıń 50 payızdan aslamın basqa aymaqlarda islep shıgarılǵan ónimler quraytuǵın edi.

ESKE TÚSIRÍN

Birinshi jáhán urı-sınan keyin dúzilgen Versal-Vashington sistemasi nege bek-kem emes edi.

BATÍS EVROPADA INTEGRACIYA BASQÍSHLARÍ

Tarifler hám sawda boyınsha başlı kelisim

Jáhán sawda shólkemi

Ekonomikalıq birge islesiw hám rawajlanıw shólkemi

Batıs Evropada integraciya procesi bir neshe basqıshlardan ótti. 1947-jılı dún-yanırıń rawajlanǵan mámlekетleri ortasında **Tarifler hám sawda boyınsha başlı kelisim (TSBK)ge** qol qoyıldı. Bul kelisiwde qatnasqan mámlekетler import ónimlerine baǵı salığın kemeytiw esabına sırtqı sawdanı rawajlandırıwǵa kómeklesiwi minnetlemesin aldı. Nátiyjede TSBK kólemi keńeyip, Batıs Evropa shegaralarınan shıqtı hám óğan kóplegen Aziya, Afrika hám de Latin Amerikası mámlekетleri de qosıldı. Keyin ala TSBK **Jáhán sawda shólkemi (JSSh)**ne aylandırdı. 1948-jılı **Ev-ropa ekonomikalıq birge islesiw shólkemi (EEBSH)** dúzildi. Dáslep bul shólkemiń wazıypası urıstan keyingi ekonomikanı tiklew ushın "Marshall rejesi" boyınsha AQSHtıń Evropa mámlekетlerine kórsetken járdemin bólístiriwden ibarat edi. Keyin ol kóp tärepleme ekonomikalıq maǵlıwmatlardı almasıw, ekonomikalıq máslahátler forumına aylandı. 1960-jılı **EEBSH Ekonomikalıq birge islesiw hám rawajlanıw shólkemi (EBRS)** dep qayta ataldı hám onıń iskerligine Yaponiya da qosıldı.

Ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy, ilimiý, huqıqıy hám ádministrativlik tarawlarda Batıs Evropanıń óz-ara kelisilgen siyasat júritiwine kómeklesiwhı dáslepki shólkem

*Franciya sırtqı isler ministri
Robert Shuman*

niya hám Franciyanıń ekonomikalıq imkaniyatların birlestiriw baslaması menen shıqtı. Bul baslama rawajlandırılıp, 1951-jılı GFR, Franciya, İtaliya, Belgiya, Niderlandiya korollığı, Lyuksemburg qatnasiwında **Evropa kómir hám polat birlespesi (EKPB)** atlı shólkem düzildi. Onda kómir hám metallurgiya sanaatınıń ulıwma bazarın shólkemlestiriw, óz ara bajı salıqların biykar etiw, EKPBǵa kirmegen mámlekетler ónimlerine salıstırmalı birden-bir bajı siyasatın júrgiziw kózde tutıldı. EKPBniń bas basqarıwshısı shólkem qatnasiwshıları bolǵan mámlekетler aymaǵında nızam kúshine iye bolǵan kelisim sheńberinde qararlar qabil etiw huqıqına iye boldı. 1957-jılı EKPB aǵzaları tárepinen Evropa birligin rawajlandırıw ushın júdá áhmiyetli bolǵan eki hújjet: Evropa ekonomikalıq jámiyeti (EEJ)n dúziw haqqında Rim shártnaması va Atom enerjiyası boyınsha Evropa jámiyeti (EVROATOM)n dúziw boyınsha shártnamaǵa qol qoyıldı. Barlıq ónimlerdiń ulıwma bazarı jaratılıp, onda tovarlar, kapital, xızmet kórsetiw hám jumısshi kúshiniń erkin háreketi principi qollanıldı. Birinshi márte milletler aralıq shólkemler: nızamshılıq organı sıpatında Evropa Keńesi, atqarıwshı organı sıpatında Evropa jámiyeti komissiyası hám Ayriqsha sud shólkemlestirildi.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

1. Birinshi hám ekinshi jáhán urısları Evropa ushın qalay juwmaqlandı?
2. "Marshall rejesi" boyınsha AQSHtın Evropa mámlekетlerine kórsetken járdemin bólistiriwden gózlegen maqseti ne edi?

Evropa Keńesi (EK) dep ataldı. 1949-jılı Belgiya, Daniya, Franciya, Irlandiya, İtaliya, Lyuksemburg, Niderlandiya korollığı, Norvegiya, Shveciya hám Ulli Britaniya EKniń shólkemlestiriwshileri boldı. Franciya sırtqı isler wáziri Robert Shuman Germa-

Rim shártnaması bántlerin ámelge asırıw integraciyada qatnasıp atırǵan mámlekетler tovar islep shıǵarıwshıları ortasında básekini tómenletip, onı sırtqı bazarǵa baǵdarlaw imkanın berdi. Bir türdegi ónim islep shıǵarıwshılar óz capitalların birlestirip yaki islep shıǵarıw kólemine kvotalar ornatılıwińa razılıq beriwge májbúr boldı. Bunda ásirese Franciya, Italiya hám Germaniya fermerleri hám vino islep shıǵarıwshıları ortasındaǵı básekini jeńip ótiwge ayriqsha itibar qaratıldı. Islep shıǵarıwdı sheklewshi kvotalar menen bir qatarda awıl xojalığı ónimlerine EEJ byudjeti esabınan joqarı satıp alıw bahası ornatıldı. Arqa Evropa mámlekетleri integraciyanıń alternativlik modelin jaratiwǵa háreket etti. Olar **Erkin Sawda Evropa associaciyası** (ESEA)n dúzdi. Oǵan Ullı Britaniya, Avstriya, Daniya, Irlandiya, Norvegiya, Shveciya, Shveycariya hám Portugaliya aǵza bolıp kirdi. ESEAnıń maqseti tek sanaat ónimlerine bajı salıqların basqıshpa-basqısh kemeytiw etip belgilendi, biraq milletler aralıq organ dúziw, nizamshılıqtı birdey etiw názerde tutılmadı.

1957-jılı 25-martta Belgiya, Franciya, GFR, Italiya, Lyuksemburg hám Niderlandiya korolliǵı wákilleri tárepinen Rim shártnamasına qol qoyılıwi

Evropada integraciya procesiniń nátiyjeleri

Kapital, tovarlar, xızmet kórsetiw hám jumissıhi kúshleriniń erkin háreketleniwi Batıs Evropa mámlekетleri rawajlanıwi hám xalıq jasaw dárejesiniń ádewir tez jaqınlaśıwına alıp keldi. Jumissıhi kúshiniń bay mámleketlerge máwsimlik hám shártnama tiykarında keliwi tómen rawajlanǵan mámleketlerde bántlik hám jumissızlıq mashqalaların sheshiw imkanın berdi. Tómen aymaqlardı rawajlandırıw Ulıwma Evropa baǵdarlaması da jedel ekonomikalıq rawajlanıw faktoru boldı. Integraciya tási-rinde rawajlanǵan mámleketlerde áste-aqırın birden-bir ekonomikalıq siyaset modeli

qáliplesip bardi. Olar ortasındağı tiykarǵı ayırmashılıq ekonomika ústinen mámlekет qadaǵalawınıń dárejesi, oǵan tásir kórsetiw usılları menen baylanıslı edi.

Ekinshi model ekonomikanıń tiykarǵı tarawların mámlekettiń ózi tárepinen rawajlandırıwdı názerde tutadı. Máselen, Francyada sanaat ónimlerin islep shıǵarıw kólemin eki ese asırıw imkanın bergen modernizaciya nátijesinde kómır hám gaz islep shıǵarıw, aviaciya, avtomobilsazlıq sanaatlarınıń úlken bólegi mámlekет múlkine aylandırdı. 1980-jılları ekonomikanıń áhmiyetli tarawlarının mámlekет tárepinen qadaǵalawǵa umtılıwı hám joqarı salıqlar aqıbetinde transmilliy korporaciyalar óz kapitalın Francyadan alıp shıǵıp kete basladı. Aqıbetinde ekonomikalıq ósiw pátleri tómenledi. Kapitaldín shıǵıp ketiwin toqtatıw ushın Francya neokonservativizm tájiriybesine müráfát etip, mámlekет kárhanalarınıń bir bólegen menshiklestirdi, salıqlardı azayttı. Bul sál aldın Ulli Britaniyada baslańgan, GFR hám Batıs Evropanıń basqa mámlekete-rine alıp barılıp atırǵan siyasatqa say keldi.

Bryusseldegi Evropa awqami parlamenti imarati

TARIYXÍY PIKIRLEW

Evropa mámlekeleriniń aktiv integraciya baǵdarlarına tartılıwi ápiwayı adamlar turmısında qanday ózgerislerge sebep boldı?

Sol dáwirden baslap qatnasıp atırǵan mámlekelerdiń óz aldına sociallıq hám ekonomikalıq siyaset alıp barıwı mümkin bolmay qaldı. Mashqalalardı sheshiwdiń tabıslı usılları tezlik penen integraciya baǵdarlarında qatnasıp atırǵan barlıq mámlekeler tárepinen qollanıla basladı. Sonday-aq, integraciyanıń hárbir qatnasiwshısı milletler aralıq shólkemler qararin orınlawı shárt bolıp, bul óz gezeginde, óz aldına mámlekette social-siyasiy tájiriybeler ótkeriw qáwpın azayttı. Bul Batıs Evropa mámlekelerinde barlıq siyasi partiyalardıń ideologiyalıq-siyasiy ózgesheligine qaramastan, sociallıq rawajlanıwdıń áhmiyetli mäsleleleri boyınsha olardıń kózqarasların jaqınlastırıwshı áhmiyetli faktor boldı.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

1. Óz betinshe Evropada integraciya procesleri menen tanısıń.
2. Sizińshe, Batıs Evropa mámlekelerinde qanday faktor sebepli integraciya procesine mútájilik payda boldı?

Nátiyjede integraciya procesleri Evropa mámleketleri arasında qatnasiqlardıń siyasiy iskerlik tarawında da tarqaldı. Dáslep tek **EEJ** mámleketleri parlamentleri aǵzalarınıń tartısıw ortalığı bolǵan Evropa parlamentiniń abırayı arttı. Birden bir Evropa aktine góre **EEJ Evropa Awqamı (EA)** sıpatında qayta dúzildi. Ol endi “ishki shegaralarsız mákan” boliwı kerek edi. Juwmaqlap aytqanda, Evropa onıń bawırında baslaǵan hám tek Evropa xalıqlarına emes, jer júzindegı barlıq xalıqlarǵa júdá úlken apat keltirgen ekinshi jáhán urısınan áhmiyetli juwmaq shıgaradı: ol rawajlanıwdıń tınısh, ilimiý-texnikalıq revolyuciyaǵa hám birge islesiwge tiykarlanǵan demokratıyalıq joldı tańladı. Bul zamanagóy Evropa Awqamınıń dúziliwine alıp keldi. 1980-jıllar aqırında júz bergen dúnnya júzilik waqıyalar – Evropada socialistlik sistemaniń krizisi, SSSR hám socialistlik birge islesiwdiń tarqalıp ketiwi Evropada integraciya procesleriniń imkaniyatların jáne de keńeytedi. Keshegi socialistlik mámleketler de endi EAǵa umtılba basladı. EA dúnyanıń basqa aymaqlarında júz berip atırǵan sonday integraciyalıq procesler ushın ózine say tájiriye bolıp xızmet etpekte.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Forum – ǵalabalıq jiyin, májilis, keńes, iri jiyin.

Korporaciya (birlespe, jámiyetshilik) – rawajlanǵan iri akciya iyeleri jámiyeti, qandayda bir iskerlik ushın uyımlasqan huqiqiy hám fizikalıq shaxslar jiyındısı.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısınan keyin Batıs Evropa mámleketlerinde ekonomikaniń joqarı nátiyeliligin támiyinlew maqsetinde qanday jumıslar ámelge asırıldı?
2. Evropa ekonomikalıq jámiyeti (EEJ)tı dúziw haqqında Rim shártnaması hám Atom energiyası boyınsha Evropa jámiyeti (YEVROATOM) n dúziw boyınsha shártnamalarına qol qoyıwdan qanday maqsetler gózlengen edi?
3. Arqa Evropa mámleketleri integraciyanıń alternativlik modelin jaratıw maqsetinde qılǵan háreketleri qanday juwmaqlandi?

21- tema

Qubla hám Arqa Evropa mámleketleri: diktatura hám demokratiya

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qubla Evropa mámleketlerine qaysı mámleketler kiredi?
2. Arqa Evropa mámleketlerine qaysı mámleketler kiredi?
3. “Mámleket hám huqiq tiykarları” páninen alǵan bilimlerińizge tayanıp, diktatura atamasına táriyip beriń. Dikturanıń belgileri nelerden ibarat?

Qubla Evropanıń úsh mámleketi – Ispaniya, Portugaliya hám Greciya júz jıllar dawamında jáhán tariyxı hám xalıqaralıq qatnasiqlarda úlken rol oynadı. Biraq XX ásirdiń basına kelip bul mámleketer ózleriniń dáslepki ekonomikalıq hám siyasiy qúdiretin joǵaltıp, “Evropanıń shetki aymaqlarına” aylanıp qaldı.

ESKE TÚSIRIŃ

Tariyx páninen alǵan bilimlerińge súyenip, demokratiya atamasına sıpatlama beriń.

ISPANIYA

Ekinshi jáhán urısınan keyin, sol waqıttaǵı sharayatqa be-yimlesip alǵan **Franko** rejimi Ispaniyada jáne otız jıl há-kimiyatta turdı. Ispanlardıń bir bólegi Frankoni belgili sárkarda, dana mámlekет ǵayratkeri hám shólkemlestiriwshi sıpatında qabil eter edi. Olar názerinde Franko saq hám itibarsız, qatań hám bir sózli, kemsaliyqa insan bolıp qala berdi. Basqa dikta-torlardan ayırmashılığı, ol alamanniń algıslarına biyparwa edi. Urıstan keyin dúnýada diktatorlıq rejimler izbe-iz qulaǵannan soń Ispaniyada da basqarıw formasın anıqlaw hám konstitu-ciyalıq akt qabil etiw sıyaqlı qádemler taslandı. Ispanyanıń xalıqaralıq awhalı júda quramalı bolıp, mámlekет jekkelenip qalǵan edi. *Potsdam konferenciyası* Franko húkimetin fashistlik mámleketer járdeminde hákimiyatqa kelgeni ushin qaralar edi. Sol tiykarda Ispaniya BMSHǵa qabil etilmedi. 1946-jılı BMSH Bas Assambleyası Ispaniyani xalıqaralıq shólkemlerge qabil etpew haqqında ayriqsha qarar járiyaladı hám BMSHǵa aǵza bolǵan mámleketerge Ispaniya menen diplomatiyalıq qatnasiqlardı úziw usınıs etildi. Batıs “Marshall rejesi” boyinsha Ispaniyaǵa járdem kórsetiwden bas tarttı. Bulardıń barlıǵı Ispaniyaniń tek xalıqaralıq jaǵdayın emes, ekonomikalıq jaǵdayın da qıyınlastırıldı.

*Ispaniya diktatori
Francisko Franko*

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Jáhán tariyxı hám xalıqaralıq qatnasiqlarda úlken rol oynaǵan Qubla Evropa-nıń úsh mámleketi – Ispaniya, Portugaliya hám Greciya nege XX ásirdiń basına kelip ózleriniń aldıńǵı ekonomikalıq hám siyasiy qúdiretin joǵalttı? Sızıńshe, buǵan sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat edi?

Tek “salqın urıs” baslanıwı menen Ispaniyanıń sırtqı siyasi awhalı jaqsı tárepke ózgerdi. Qorǵanıw, ekonomikalıq járdem hám óz-ara qáwipsizlik maqsetlerinde járdem kórsetiw haqqında Ispaniya-Amerika eki tárepleme kelisimge qol qoydı. Ispaniya BMSHǵa qabil etildi. Ekonomikalıq rawajlanıwda da belgili tabıslarǵa erisildi. Ispaniya “ashıq ekonomika” kursı jolın tutti. 1975-jılı Franko qaza taptı. Sol jılı korol **Xuan Karlos I** taxtqa otırıdı hám mámlekет basshısı lawazımın iyeledi. Sonnan keyin ótkerilgen ulıwma milliy referendumda jańa konstituciya maqullandı. Ol Franko dáwiri nızamların biykar etti, jańa mámlekет sistemасын nızamlastırıdı hám demokratizaciya procesin baslap berdi. Ispaniya Batıs mámlekетleri menen jáne de jaqınlasıw jolın tańladı. **1982-jılı mayda** ol NATOǵa, **1985-jılı** bolsa **EEJǵa** aǵza boldı. Ispaniyanıń Evropa jámiyetine integraciyalasıw procesi baslanıp, ol ádewir quramalı keshti.

PORTUGALIYA

Antonio Salazar

Rásmyi túrde “jańa mámlekет” dep atalǵan **Antonio Salazardıń** siyasi rejimi ekinshi jáhán urısınan keyin de óziniń konservativlik, avtoritarlıq-fashistlik belgilerin saqlap qaldı. Portugaliyanı qırq jılga jaqın basqarǵan Salazar Evropa jańa tariyxında eń kóp waqt hákimiyatta otırǵan diktator boldı. Jámiyet qadaǵalawınan, oppozisiyadan pútkilliy azat bolǵan bunday avtoritarlıq rejimde diktatorǵa jaqın bolǵan jaramsaq hám jaǵımpaz basqarıwshılar toparı qáliplesip, hákimiyattıń joqarı qatlamlarında paraxorlıq, korrupciya illetleri kúsheydi. Bunday sistemada waqt ótiwi menen diktator ózi jaratqan sistema “jetiskenlikleriniń” qulına aylanadı, ǵalaba xabar qurallarında bul “jetiskenlikler” hám onıń “arxitektori” zor berip, toqtawsız maqtaladı. Jámiyyette ruwxıy hálsirew júz beredi.

A. Salazar dáwirinde húkimettiń quwdalawları sebepli barlıq siyasi partiyalar óz iskerligin toqtattı. 1960-jillardıń ortalarına shekem rawajlanıwdıń ekonomikalıq modeli **avtarkiya** bolıp qaldı. Iri koloniya mulkleri Portugaliyaǵa turaqlı dáramat keltirip turdı. Koloniya imperiyasın saqlap turıw ideyası Salazar rejimi rásmiy ideologiyasınıń ajíralmas bólegi edi. Diktator kúsheyip baratırǵan azatlıq

héreketine qarsi terrordan basqa nárseni oylap taba almadı. Kópshilik belseñiler, birinshi orında ziýalılar repressiya qılındı.

1968-jılı A. Salazar qayıts boldı. Bas wázır lawazımın iyelegen **Marselu Kaetanu** diktatorlıq rejimin saqlap qallıwdı óziniń tiykarǵı waziypası dep bildi. M. Kaetanu aytarlıqtay áhmiyetli bolmaǵan ózgerislerdi ámelge asırdı. “Jańa mámlekет”tiń atın “sociallıq mámlekет”ge almastırdı.

1974-jıldaǵı “Shinnigúller” revolyuciysi.
Portugaliya

miniń jasaw dárejesin kóteriwge qaratılǵan bir qatar basshilar jumistan shetlestirildi. Bul ózgerisler ishinde eń áhmiyetlisi erkin kásiplik birlespelerine ruqsat beriliwi boldı. A. Salazar baǵdarlamasına sadıqlıq, koloniya urısların dawam ettiriw M. Kaetanu húkimetine qarsı oppoziciyani kúsheytti. Armiyada rejime qarsı “Kapitanlar háreketi” shólkemi düzildi. 1974-jılı bir topar oficerler M. Kaetanu húkimetin bir kunde, derlik qan tókpesten awdarıp tasladı. General **Antonio de Spino-la** basshılıǵındaǵı **Milliy qutqarıw keńesi** düzildi hám ol óz baǵdarlamasın qabil etti. A. de Spinola waqitsa prezident dep járiyalındı. Milliy qutqarıw keńesi xalıqtıń eń jarlı bóli-

miniń jasaw dárejesin kóteriwge qaratılǵan bir qatar ilajlardı ámelge asırdı. Minimal is haqı, pensiyalar asırıldı, kóp balalı shańaraqlarǵa napaqa belgilendi, aziq-awqat ónimleri hám xızmetler bahasınıń ósiwi toqtatıp qoyıldı. Sanaat kárxanalarınıń kópshiligi nacionalizaciya etildi. Kárxanalarda jumısshi qadaǵalawı ornatıldı. Agrar reformalar nátiyjesinde qubla aymaqlardaǵı bir bólek jerler jersiz diyqanlar hám batraklaraga, jańadan shólkemlestirilgen mámlekет hám kooperativlik xojalıqlarǵa bólip berildi. Afrikadaǵı koloniyalarǵa óarezsizlik berildi. Sol tárizde hákimiyyattıń tiykarı wazypasi Salazar rejiminiń qaldıqların jeńip ótiw boldı. Portugaliyada diktaturadan keyingi ótiw dáwiri baslandı. **1976-jılı** qabil etilgen respublika konstituciyası mámlekette social-siyasiy proceslerdi turaqlastırıw ushın huqıqıtyı tiykar boldı. Konstituciyaǵa góre mámlekет baslıǵı bolǵan prezident júdá úlken wákiliklerge iye boldı. 1986-jılı mámlekет ushın áhmiyetli hádiyse júz berdi: prezident lawazımına birinshi márte puqaralıq ógrayratker-belgili siyasatshı, burıńı bas wázır **Mariu Suárez** saylandı. Bul diktaturadan demokratiyaǵa ótiw procesiniń juwmaqlanǵanlıǵıń ańlatar edi. Sol jılı Portugaliya **Evropa ekonomikalıq birge islesiw jámiyeti (EEJ)**ne aǵza bolıp kirdi.

ESTE SAQLAŃ

1946-jılı BMSH Bas Assambleyası Ispaniyanı xalıqaralıq shólkemlerge qabillamaw haqqındaǵı ayriqsha qarardı járiyaladı.

1982-jıl mayda Ispaniya NATOǵa, 1985-jılı bolsa EEJǵa aǵza boldı.

GRECIYA

Greciya xalıq azatlıq armiyası

hákimiyyatti iyelep alıp, qamal jaǵdayın járiyaladı, partiya, jámáát shólkemleri tarqatıp jiberildi, jiynalıslar hám is taslawlar qadaǵan etildi. Kóteriliske úsh áskeriy adam baslıq etti. Hákimiyatqa kelgen rejim “qara polkovnikler” diktatürası atın aldı. Áskerler kommunistlik qáwipke qarsı gúresti ózleriniń tiykarǵı wazıypası dep belgiledi. Olar kommunistlerge qarsı gúres, mámleket apparatın bekkemlewden tısqarı, keń kólemlı ekonomikalıq reformalar da ótkerdi. Bul reformalardıń tiykarǵı bólegi unamlı nátiyje berdi, nátiyjede Greciya agrar-industrial mámlekette industrial-agrar mámlekette aylandı. Biraq ekonomikalıq jetiskenliklerge qaramastan, mámlekette ishki siyasiy jaǵday turaqsızlıǵıñsha qala berdi.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

Sizińshe, Ispaniya, Portugaliya hám Greciyada rawajlanıwdıń basqa Evropa mámleketerinen ayraqshalıǵınıń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat.

Urıstan keyin Greciya ekonomikalıq qıyınlıqlılar menen birge awır siyasiy kriziske ushıradı. 1946-jılı ótkerilgen parlament saylawları Greciyada puqaralar urısınıń baslanıwına alıp keldi. Sollar menen monarxistler ortasındaǵı birinshi qurallı soqlıǵısıwlar saylaw kúninde-aq júz berdi. Mámlekette ayraqsha qorǵanıw jaǵdayı belgilendi. Hákimiyatqa kelgen **Konstantinos Saldaris** monarxiyanı tiklewge kiristi. Sol radikal kúshler Greciya demokratıyalıq armiyası (GDA) dúzilgenligin járiyaladı. Tárepler pútkıl mámlekет aymaǵı boylap bir-birine qarsı keń kólemlı áskeriy operaciyalardı baslap jiberdi. GDA SSSR járdemine súyendi, Greciya húkimeti bolsa AQSH kómegin aldı. Puqaralar urısı úsh jıldan kóbirek waqıt dawam etti hám 1947-jıl juwmaqlандı. Mámlekette siyasiy turaqsızlıq dawam etti. Bunnan narazı bolǵan bir topar áskerler 1967-jıl mayda

1974-jılı áskerler Kipr atawında áskeriy awdarıspaqtı ámelge asırıp, atawdıń Greciyaǵa qosılıwına qarsı bolǵan húkimet awdarıldı. Bul atawda jasawshı grek hám türk xalqı ortasında qarsılıqtı kúsheytti. Turkiya atawǵa armiya kirgizip, onıń bir bólegin Kipr Turkiya Respublikası dep járiyaladı, Greciya armiyası bolsa olárǵa qarsı urıstan bas tarttı. Bul krizis aqıbetinde “qara polkovnikler” áskeriy xuntası hákimiyyattan ketiwge májbúr boldı.

Jańa húkimet konstituciyanı tikledi, koncentracıyalıq lagerlerdi joq qıldı, mámlekет-

lik apparattı áskeriy rejim tárepdarlarının tazaladı. 1981-jılı Greciya EEJ shólkeminiń teń huqıqlı aǵzasına aylandı. Húkimet ishki siyasatta ekonomika ústinen mámleket qadaǵalawın kúsheytiw, xalıqtıń kem támiyinlengen qatlamına sociallıq járdemdi asırıw ushın háreket etti. Sırtqi siyasattıń maqseti Greciyani AQSHqa baǵınıshlılıqtan azat etiw ekenligi járiyalandı. Socialistler basqarıwi tartıslı nátiyjelerge alıp keldi. 1980-jıllar aqırında da Greciya EEJ mámleketleri arasında eń tómen rawajlanǵan mámleket edi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Kartadan Ispaniya, Portugaliya hám Greciya aymaqların kózden ótkeriń. Internet járdeminde hám sabaqlıq tekstinen paydalanıp, usı mámleketlerge virtual sayaxat shólkemlestirir. Ispaniya, Portugaliya hám Greciya tariyxındaǵı áhmiyetli waqıyalardı xronologiya formasında dápterińizge jazıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Konferenciya – mámleket yaki partiya, jámáát hám alımlar wákilleriniń belgili bir máseleni talqılaw ushın jıynalısı.

Avtarkiya – mámlekettiń ózin-ózi támiyinlew qaǵıydasına tiykarlanǵan, basqa mámleketler menen ekonomikalıq bayanıslardan úzilip qalǵan qatań xojalıq júrgiziw siyasatı

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qaysı dáwirge kelip Ispaniya, Portugaliya hám Greciya demokratiyalıq rawajlanıw jolına qayttı?
2. Ispaniyada basqarıw formasın anıqlaw hám konstituciyalıq akt qabil etiwge qoyılǵan qádemler qanday nátiyje berdi?
3. “Jańa mámleket” dep atalǵan Antonio Salazardıń siyasıy rejimi ekinshi jáhán urısınan keyin óziniń konservativlik, avtoritarlıq-fashistlik belgilerin saqlaǵan halda mámlekette qanday islerdi ámelge asırdı?
4. Qaysı jılda áskerler tárepinen Kipr atawında áskeriy awdarispaq ámelge asırılıp, atawdıń Greciyaǵa qosılıwına qarsı bolǵan húkimet awdarıldı?

XXVIII Съезд КПСС

22-
tema

Sovet Awqamında reformalar hám krizis: imperiyaniń saplastırılıwi

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Jańa dáwirde Rossiya rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat edi?
- Birinshi jáhán urısı Rossiya ushın qalay juwmaqlандı?
- Rossiyada jańa dáwir baslarında qaysı tarawlarda rawajlanıwlar kózge taslandı?

URÍSTAN KEYIN TOTALITARLÍQ DÚZIMNIÍ KÚSHEYIWI

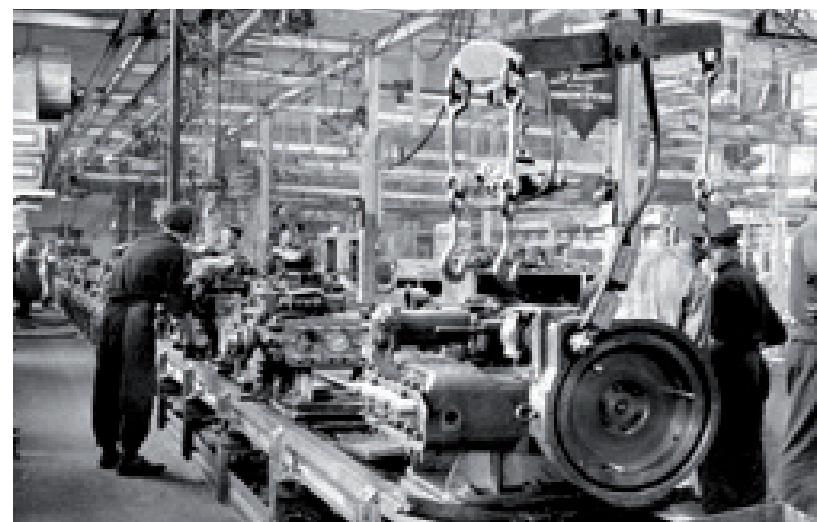
Sovet xalıqlarına júdá úlken azapsaqıret alıp kelgen ekinshi jáhán urısı juwmaqländi. Urısta 26,5 mln sovet puqaraları nabit bolıp, millionlağan adam mayıp bolıp, mámlekет júdá úlken ekonomikalıq ziyan kórdi. Adamlar tınısh turmısqa qayttı. Biraq urıstan keyingi oyranlılıq, xojalıqtı tiklew mashaqatlarına 1946-jılıq qurǵaqshılıq ta qosılıp, awhaldı jáne de qıyınlastırdı. Bir million adam ashlıqtan qaytis boldı. Biraq asharshılıq rásmiti tán alınbadi. **Iosif Stalin** awıl xojalağına tiykarınan sanaat hám qalalları tiklew ushın derek sıpatında qarap, diyqanlardıń ayanışhıli awhalına itibar qaratpadi.

1948–1952-jılları “Marshal rejesi” boyınsha járdem alǵan Batıs mámleketele-rinen parıqlı túrde SSSR ekonomikasın tolıq ishki resurslar esabına, óz kúshi menen tikledi. Tek Germaniya tólegen reparaciya sezilerli rol oynap, bul pullar sanaatta ornatılǵan úskeneler górejetiniń yarımın támiyinledi hám basqa tarawarda ilimiý-texnikalıq rawajlanıwǵa túrtki boldı. Millionlağan adamlardıń pidákerlik miynetü hám resurslardı bir maqsetke qaray baǵdarlaw sebepli, 1948-jılıǵa kelip SSSR da sanaat islep shıǵarıwi urıstan aldıngı dárejesine jetti. Júdá úlken siyasiy-administrativlik basım, jeńil

ESKE TÚSIRÍN

Ekinshi jáhán urısı qarsańında sovet mámleketińi Germaniya menen múnásibetlerinen qanday maqset gózlengen edi?

Urıstan keyin sovet mámleketeinde awır sanaattıń rawajlanıwi

sanaat hám awıl xojalıǵıñ talaw esabına hámde miynetkesh xalıqtıń baslamasın ideyalogiyalıq qollap-quwatlawı sebepli mínlap sanaat kárhanaları tiklendi hám qayta qurıldı. Biraq totalitarlıq dúzimnií xarakteri ózgermedi. Konsentracyjalıq la-gerler bul dáwirde de Stalin rejiminıń aji-ralmas bólegi bolıp qala berdi. Olardaǵı millionlap adamlar miynetinen urıstan keyingi tiklew procesinde paydalانıldı. To-talitarlıq rejim Stalinini ólimine shekem kúsheyip bardı. Bir qatar sud procesleri ótkerilip júz mínlap sovet puqaraları rep-ressiya qılındı.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Totalitarizm fashizimnen qaysı tárepleri menen ajıralıp turadı?

Nikita Xrushchayov

Jańa ekonomikalıq baǵdarlamaniń basqa bir qatarı ažıq-awqat mashqalasın sheshiw, awıl xojalığın uzaq dawam etken krizis jaǵdayınan alıp shıǵıwǵa qaratıldı. Mámlekette siyasiy reformalar baslandı. **1956-jılı fevralda** KPSS XX syezdinde N.Xrushchayov "Shaxsqa sıyıniw hám onıń aqıbetleri haqqında" degen bayanatı menen shıqtı. Bul bayanat sovet totalitarlıq dúziminiń xarakterin, Stalin hám onıń sherikleri ámelge asırǵan jinayatlar kólemin ańlap alıw procesin baslap berdi. Jámiyette júdá ashıq bolmasada, bul mashqalalar keń kólemde talqılana basladı. Sonıń menen birge, XX syezd xalıqaraǵıq komunistlik hárakettiń krizisin baslap berdi hám socialistlik dúzim aqırına shekem bul krizisten shıǵa almadi. Diktatordıń óliminen soń mámlekет basqarıw dúzimin *de-centralizaciyalaw*, xalıqtıń belsendiligin qollap-quwatlaw, bazıbir basqarıw funkciyalarına olardı tartıw sıyaqlılar ámelge asırırdı. Awqamlas respublikalardıń wákıllıkları de biraz keńeydi. Aldın awqam ministrlıkları iqtıyarında bolǵan kóplegen kárxanalar respublika ministrlıkları quramına ótkerildii. Bul ilajlar adamlarda qandayda tariyxıy, dýnya júzilik waqıyalarǵa tiyislilik sezimin payda etti. Bular xalıqtıń ǵayrat-mártligin hám belsendiligin hawij aldırdı.

JÍLLÍLÍQ DÁWIRI

1953-jıl 5-mart kúni I. Stalin qaytıs boldı.

Hákimiyyatti basqa shaxsqa ótkeriwdiń legitim joli bolmaǵanlıǵı sebepli, onı iyelew ushın gúres hawij aldı. Hákimiyatqa rásmiy diktatordıń eń jaqınlarınan ibarat kollektiv basshilar keldi. Biraq olar ortasındaǵı hákimiyat, sonıń menen birge, jámiyettegi ózgerisler baǵdarın tańlaw ushın gúres hawij aldı. Bul gúreste **Nikita Xrushchayov** jeńiske eristi.

Sol jılı jańa ekonomikalıq baǵdarlama járiyalańıp, ol sovet mámleketi tariyxında birinshi márte jeńil sanaattıń xalıq tutınıw tovarların islep shıǵarıwdaǵı ústınlıgin belgiledi. Sociallıq tarawlarǵa baǵdarlanǵan ekonomika xalıq tutınıw buyımları islep shıǵarıwınıń kóbeyiwinde, úy-jay qurılısında, is haqılardıń asırılıwında óz kórinisin taptı.

Sol jılı jańa ekonomikalıq baǵdarlamaniń basqa bir qatarı ažıq-awqat mashqalasın sheshiw, awıl xojalığın uzaq dawam etken krizis jaǵdayınan alıp shıǵıwǵa qaratıldı. Mámlekette siyasiy reformalar baslandı. **1956-jılı fevralda** KPSS XX syezdinde N.Xrushchayov "Shaxsqa sıyıniw hám onıń aqıbetleri haqqında" degen bayanatı menen shıqtı. Bul bayanat sovet totalitarlıq dúziminiń xarakterin, Stalin hám onıń sherikleri ámelge asırǵan jinayatlar kólemin ańlap alıw procesin baslap berdi. Jámiyette júdá ashıq bolmasada, bul mashqalalar keń kólemde talqılana basladı. Sonıń menen birge, XX syezd xalıqaraǵıq komunistlik hárakettiń krizisin baslap berdi hám socialistlik dúzim aqırına shekem bul krizisten shıǵa almadi. Diktatordıń óliminen soń mámlekет basqarıw dúzimin *de-centralizaciyalaw*, xalıqtıń belsendiligin qollap-quwatlaw, bazıbir basqarıw funkciyalarına olardı tartıw sıyaqlılar ámelge asırırdı. Awqamlas respublikalardıń wákıllıkları de biraz keńeydi. Aldın awqam ministrlıkları iqtıyarında bolǵan kóplegen kárxanalar respublika ministrlıkları quramına ótkerildii. Bul ilajlar adamlarda qandayda tariyxıy, dýnya júzilik waqıyalarǵa tiyislilik sezimin payda etti. Bular xalıqtıń ǵayrat-mártligin hám belsendiligin hawij aldırdı.

1961-jılı 12-aprelde dýnyada birinshi kosmonavt **Yuriy Gagarinniń** kosmosqa párwazı adamlardı sovet xalqınıń orınlay almaytuǵın wazıypası joq ekenligine isendirdi.

Biraq 1960-jıllar baslarında mámlekет ekonomikalıq qıynshılıqlar, aldı menen ažıq-awqat jetispewshılıgi menen baylanıslı mashqala júzege keldi. 1963-jıldan baslap SSSR sırt mámleketterden gólle satıp alıwdı basladı. Bul dáwirde bir qatar demonstraciyalar bolıp, olardıń bárshesi ayawsız bastırıldı. Mámlekettegi jaǵday N. Xrushchayovtıń abırayın túśirdi. 1964-jılı oktyabrde bolǵan KPSS Oraylıq Komiteti plenumı onı barlıq lawazımlarınan azat etti. KPSS OK Birinshi sekretarı etip **Leonid Brejnev**, SSSR Ministrler Soveti Baslıǵı etip **Aleksey Kosigin** tayınlındı.

ESTE SAQLAŃ

1948–1952-jılları "Marshall rejesi" boyinsha járdem alǵan Batıs mámleketerinen pariqli túrde SSSR ekonomikasın tolıq ishki resursslар esabına, óz kúshi menen tikledi.

1961-jıl 12-aprelde kosmonavt Yuriy Gagarin kosmosqa párwaz etti.

Hákimiyatqa kelgen L. Brejnev jámááti birden-bir háreket baǵdarlamasına iye emes edi. Olar jámiyet hám partiyani demokratizaciyalaw ushin qılıńǵan háreketlerdi, bunnan bilay shaxsqa sıyınıwǵa sıń kózqaras penen qarawdı toqtatiwǵa umtildi. Sebebi Stalindi jáne de áshkaralaw totalitarlıq dúzimniń tiykarların jemirer edi. L. Brejnev adminstraciyası teoriyalıq jobasınıń tiykarǵı mánisi hám nátiyjesi 1977-jılı qabillanǵan SSSRdín jańa - rawajlanǵan socializm konstituciysında óz kórinisin taptı. Onda Kommunistlik partiya jámiyettiń baǵdarlawshi hám bassı kúshi, siyasiy dúzimniń yadrosı delingen bolıp, bul KPSSníń siyasiy dúzimdegi jeke húkimdarlıǵın bek kemledi. Bunday statya hárte 1937-jilǵı konsituciyada da joq edi. 1980-jıllarǵa SSSR jámiyettiń tereń krisizi jaǵdayında kirip keldi. Bul dáwırde jámiyettiń ádepsizlik buzılıw procesi júz berdi. Protekcionizm, ruw-aymaqshılıq, korrupciya siyaqlı illetler dúzimniń tırnaǵın jemirip, onıń joq bolıwin jaqınlastırdı. 1980-jılları kommunizm quriw haqqındaǵı reje joq bolıp, adamlar endi kommunizm jalǵanına isenbey qoydı. Xaliqtıń basım kóphıligı “barına bereket” dep shúkir etip jasar edi.

*Birinshi kosmonavt
Yuriy Gagarin*

Leonid Brejnev

TARIYXÍY PIKIRLEW

Brejnev jámááti birden-bir háreket baǵdarlamasınıń joq ekenligi, jámiyet hám partiyani demokratizaciyalaw ushin qılıńǵan háreketleri, bunnan bilay, shaxsqa sıyınıwǵa sıń kózqaras penen qarawdı toqtatiwǵa umtılıwlari ne sebepten mámlekette totalitarlıq dúzim tiykarlarınıń jemiriliwin támiyinlegen? Pikirińizdi qosımsa derekler járdeminde dálilleń.

SSSRda islep shıǵarılıp atırǵan ónimlerdiń sapası júdá tómen bolıp, kárhanalarda olardıń túrlerin jańalaw ushin qárejet jetispeytugıń edi. Deficit ónimler dizimi jıldan-jılǵa asıp, alıpsatarlıq ta hágwíne shıqıtı. Sonday ónimlerdi “jasırın islep shıǵarıw” hám “qara bazar”da satıw rawajlanıp ketti. Sovet ekonomikasınıń neft qorına “otırıp qalıwi” xaliqtıń úlken bóleginiń ishiwshilikke beriliwi menen qosılıp ketti. Usınday sharayatta úy-jay qurılısı, bilimlendiriw, densawlıqtı saqlaw tarawlarına ajiratilaǵıń qárejetler jıl sayın kemeyip bardı. Jámiyyete biyparwaliq, ilajsızlıq keypiyatı qarar taptı. Zıyalılardıń bir bólegenin basqa derlik kóphılık xalıq tek tamashagóyge aylanıp, awhaldıń jaqsı tárepke ózgeriwinen úmitlerin úzip bolǵan edi.

1982-jılı L. Brejnev qaytıs boldı. Sovet jámiyetiniń krisisi tereńlesken shrarayatta saylangan jańa Bas sekretar Yuriy Andropov bul illetlerge qarsı jedel gúres basladı. Biraq Yu. Andropov sol sistemaniń, bar bolǵan ortańıqtı “ónimi” edi. Ol basqarıwda qattıqollıq, avtoritarlıq, buyrıqpazlıq usıllarınan paydalandi. 1984-jıl fevralda Yu. Andropov qaytıs bolǵannan soń hákimiyatqa kelgen Konstantin Chernenko kekse hám kesel adam bolıp, onıń saylanıwı úlken qáte, joq bolıp baratırǵan SSSRdín tımsalı boldı.

KPSStiň XXVIII-syezdi.
Moskva, 2-13-iyul

ması “jańa administraciya hám pútkil sovet jámiyetiniň maqseti” dep járiyalandı. Sol jılı may ayınan ishiwshilikke qarsı keń kampaniya baslanıp, adminstrativlik sheklew hám ideologiyalıq jollar menen qısqa waqıt ishinde rus xalqınıň ásirler dawamında qáliplesken dástúrin hám onıň basqa sovet xalıqlarına kórsetken unamsız tásırın joq qılıw kózde tutıldı.

KPSS Oraylıq Komitetiniň 1987-jıl yanvar plenumında M. Gorbachyov “Qayta quriw hám partianıň kadrlar siyasati” temasında sóz sýyledi. Onda jámiyetlik turmisti demokratizaciyalaw waziypasın qoydı hám áshkaralıq kursın járiyaladı.

Qayta quriwdıń krizisi

Jámiyette birinshi jámiyetlik-siyasiy shólkemler payda boldı. Demokratiyalıq awqam ózin KPSSke oppoziciyadağı partiya dep járiyaladı. Ğalabalıq siyasiy shólkemler-xalıq frontları payda boldı. Dáslep Baltik boyı respublikalarında payda bolǵan bunday shólkemler keyin basqa respublikalarda da dúzildi. Bul demokratiyalıq procesler tásirinde kommunistlik partiya hám onıň bassısı bolıp turǵan M. Gorbachyovtıň abırayı túsip bardı. Bul abıräysızlanıwdıń ornın qaplaw ushın SSSRda

QAYTA QURÍW

1985-jılı 10-martta K. Chernenko qaytıs boldı. Bul waqtqa kelip, partiya hám mámleket basqarıwındağı eń konservativlik kúshler de “intelektual hám siyasiy tárępten ázzi, zamanagóy kózqaraslarǵa iye emes jáne bir Chernenkoǵa mámleket tózim bere almaydi” degen birdey juwmaqqa keldi. Bir kúnnen soń bolıp ótken KPSS OK Plenumı **Mixail Gorbachyovtı** Bas sekretar etip sayladı. 1980-jillardırıń ortasında SSSR sırttan qaraǵanda júdá qúdiretli mámleket bolıp kórinetuǵın edi. Mámleket salistirmalı túrde, kúshli ekonomika, sheksiz tábiyyiy baylıqlar hám álbette, bekkem qorǵanıw qúdiretine iye edi. Haqiyqatında bolsa mámlekette kóplegen sheshilmegen mashqalalar toplanıp qalǵan bolıp, ekonomikalıq rawajlanıwdıń sapa kórsetkishteleri jıl sayın tómenlep bardı. Miynet ónimdarlığı ámelde ósıwden toqtaǵan edi. KPSS OK nıň 1985-jıl aprel plenumında mámleketti social-ekonomikalıq rawajlandırıwdı jedellestiriw baǵdarla-

prezidentlik lawazimин еңгизиже qarar etiledi. Xalıq arasında partiya iskerligine qarsi ǵalaba narazılıqlar, kárxanalarda is taslawlar baslanıp ketti. Bunıń ústine awqamlas respublikalar óz ǵárezsizligin talap ete basladı. M. Gorbachyov basshilígındağı topar jańa awqam shártnaması ústinde islewdi dawam etti. Biraq jámiyyette demokratiyalıq háreketler hám liberallar kúsheyip barǵan sayın olarǵa qarsı konservativlik kúshlerdiń birigiwi júz berdi. Olar 19-avgustqa óter aqsham **Ayrıqsha jaǵdaylar mámlekетlik komiteti (GKCHP)** dúzilgenligi haqqında járiyaladi. GKCHP mámlekettiń bir qatar aymaqlarında ayrıqsha jaǵday járiyaladi.

1977-jilǵı konstituciyaǵa qayshı keletugın tárizde iskerligin júritip atırǵan hákimiyat sistemaları tarqatıp jiberildi, oppoziciyadaǵı partiya hám háreketler iskerligi toqtatıldı, ǵalaba xabar quralları ústinen qattı qadaǵalaw ornatılıp, Moskvaǵa armiya kirdizildi. GKCHPǵa qarsı háreketke demokratiyalıq kúshler jetekshilik qıldı. Olar 19-avgust kúni Rossiya puqaralarına müráját etip, GKCHP háreketi konstituciyaǵa qarsı awdarıspaq, olardıń qararların nızamsız dep járiyaladi. Mámlekettiń bir qatar aymaqları GKCHP qararların orınlawdan bas tarttı. 21-avgust kúni Rossiya Joqarı Sovetiniń ayrıqsha sessiyası ashıldı. Erteńine GKCHP aǵzaları qamaqqa alındı. Avgust waqıylarınan keyin abırayı túsip ketken KPSS iskerligi toqtatıldı.

Avguttaǵı mámlekет awdarıspaǵının keyin kóplegen respublikalar Awqam shárt-namasına qol qoyıwdan bas tarttı. 8-dekabr kúni Minsk qalasında Rossiya, Ukraina, Belorussiya basshilari (SSSRdı dúzgen mámlekетler) 1922-jilǵı Awqam shártnamasın biykarlap, **ǵárezsiz Mámlekетler Doslıq Awqamın (GMDA)** dúzilgenligin járiyaladi.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Decentralizaciyalaw – oraylasqan sistemadan oraylaspaǵan sistemaǵa ótiw yamasa ótkeriw

Demokratizaciyalaw – demokratiyalıq prınciplerdi siyasıy sistemaǵa, mádeniyatqa, turmıs tárizi hám basqalarǵa eñgiziw.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısı sovet xalıqları ushın qalay juwmaqlандı?
2. Stalinniń qaytıs bolıwı mámlekette qanday proceslerdiń baslıniwına sebep boldı?
3. 1977-jılı qabil etilgen SSSRdıń jańa-rawajlanǵan socializm konstituciyasında qanday tárepler óz kórinisin tapqan?
4. Ne sebepten qayta quriw siyasatı mámlekettiń krizisi menen juwmaqlандı?

**23-
tema**

Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетleri totalitarizm hám demokratiya aralığında

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Oraylıq Evropa ellerine qaysı mámlekетler kirgen?
2. Shıǵıs Evropa ellerine qaysı mámlekетler kirgen?
3. Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетleri rawajlanıwı Batıs Evropa mámlekетleri rawajlanıwınan qaysı tárepleri menen ajıralıp turadı?

ESKE TÚSIRÍN

*Geografiya páninen alǵan
bilimleriňizge súyenip,
Oraylıq hám Shıgıs Evropa
mámlekетlerin kartadan
tabıń.*

Ekinshi jáhán urısı Oraylıq hám Shıgıs Evropa (OSHE) mámlekетlerine júdá úlken azap-aqiretler, ekonomikalıq hám demografiyalıq joǵaltıwlar alıp keldi. Urıstan keyin bolsa koaliciyalıq húkimetler düzilip, olardıń quramına kommunistlik, social-demokratıyalıq partiyalar, sonday-aq urıstan aldınǵı burjuazıyalıq hám diyqanlar partiyalarınıń óz abırayıń saqlap qalǵan wákilleri kirdi.

Urıstan keyingi jıllarda Varshavadaǵı jolları ońlaw jumısları

Urıstan aldınǵı siyasiy liderlerden okkupantlar rejimi menen sherikshilik qılmaǵan hám antifashistlik kúshler tárepinde gúreskenleri urıstan keyingi dáslepki jıllarda da tásırı siyasiy lawazımlarıdy iyeledi. Biraq húkimetler koaliciyalarına birlesken siyasiy kúshler óz mámlekетleriniń keleshegi hám rawajlanıw jolları haqqında bir-birinen parıqlı, kóp jaǵınan qarama-qarsı kózqaraslarǵa iye edi. Olardan bir bólimi bolsa urıstan aldınǵı rejimlerdi tiklew tárepdarı bolsa, basqaları Batıs Evropanıń demokratıyalıq modeline háwes penen qarar edi. Úshinshileri sovet úlgisine eliklep, proletariat diktaturası mámlekетin quriwdı qáler edi. Urıstan keyin Oraylıq hám Shıgıs Evropa mámlekетleriniń ekonomikalıq hám jámiyetlik tiykarları qáliplesip barǵan sayın, bul kúshler ortasında gúreste keskinlesip bardı. 1947–1948-jıllar bul kúshler ortasında gúrestiń sheshiwshi jılları boldı. Tariyxıly kóz-qarastan júdá qısqa waqt ishinde kóphilik Oraylıq hám Shıgıs Evropa mámlekетlerinde hákimiyat communistler qolına ótti. Bul communistlerdiń hújim etiwshi taktikası hám Sovet Awqamı tárepinen olarǵa kórsetilip atırǵan járdemniń nátiyjesi edi. Sol jılları SSSR sırtqı siyasatınıń tiykarǵı baǵdarı urıstan keiyn OSHEda qáliplesken mámlekетler menen múnásibetlerin rawajlandırıw boldı. Polshada sol kúshler jeńisiniń anıqlıǵına qaramastan, jańa

hákimiyatti quriw procesi ayawsız gúresler astında ótti hám kóplep qurbanlarǵa alıp keldi.

Mámlekette úlken antikommunistlik kúshler, burınǵı **Krayo-va Armiyası (Watan Armiyası)** tárepdarı bolǵan qurallı topalar da iskerlik júrgizip atırǵan edi. **Chexoslavakiyada** túpkilikli burılıs 1948-jılı fevralda júz berdi. Bul waqtqa kelip kommunistler menen olardıń siyasiy qarsılasları ortasında kelispew-shilikler eń keskin dárejege jetti. Kommunistlik partiya wákili **Klement Gotvald** basqarıp turǵan húkimet quramında burjuaziya partiyaları wákilleri otstavkaǵa shıqtı. Jańa húkimette tiykarǵı bassıń orınlardı kommunistler iyeledi. Solay etip tınısh jol menen hákimiyat almasıwı ámelge asırıldı. 1948-jılı iyunde K. Gotvald prezident etip saylandı. 1949-jılǵa kelip Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Polsha, Rumınıya, Chexoslavakiya, Yugoslaviyada kommunistlik partiyalar tolıq hákimiyatti iyeledi. 1949-jılı oktyabrde dúzilgen Germaniya Demokratiyalıq Respublikası (GDR)da sol qatarǵa qosıldı.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Tariyxıń kózqarastan júdá qısqa waqt ishinde kóphsilik OSHE mámleketerinde hákimiyat communistler qolına ótti. Bul communistlerdiń hújim etiwshi taktikası hám Sovet Awqami tárepinen olarǵa kórsetilip atırǵan járdemniń nátiyjesi edi. Sizińshe, Sovet Awqami sırtqı siyasatındań bul ózgerislerge sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat edi?

Bul mámleketerde communistlerdiń jeńiske erisiwinde olar aymaǵında (Albaniya hám Yugoslaviyadan basqa) Sovet Armiyası áskerleriniń jaylasqanlıǵı hám sovet máslahátshileriniń járdemi sheshiwshi rol atqardi. 1940-jıllar aqırında OSHE mámleketerinde ornatılǵan dúzim xalıq-demokratiyalıq, keyin bolsa socialistlik dep ataldi. Bir qatar mámleketerde kóp partiyalı sistema bar bolsa, Albaniya, Rumınıya hám Yugoslaviyada bir partiya iskerlik alıp barar edi. Olardıń baǵdarlamarında jámiyettiń barlıq tarawların-ekonomikanı, jámiyetlik múnásibetlerdi, bilimlendiriw hám mádeniyattı rawajlandırıw belgilep beriler edi. Sovet úlgisi boyınsha industriyalastırıw, awıl xojalıǵıń kollektivlestiriw hám mádeniy revolyuciyanı ámelge asırıw belgilep alındı. Modernizaciya procesi de SSSRda birinshi bes jıllıqta ámelge asırılgan procesti kóshiriw arqalı, socialistlik metodlar menen ámelge asırıldı. OSHEniń urıstan keyingi tariyxı SSSRdınıń qollap-quwatlawına súyengen rejimlerden azat bolıw ushın, socializmniń ideologiyalıq tiykarların qayta kórip shıǵıw ushın gúresler dáwiri boldı. 1956-jılı SSSRda Stalin shaxsına sıyıniwdıń qaralanıwı kóplegen Shiǵıs Evropa mámleketerinde Stalin dáwirinde hákimiyatqa kelgen hám ol tárepinen qollap-quwatlanǵan basshilardıń almasıwına alıp keldi.

MIA JOWA

ESTE SAQLAŃ

1949-jılda Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Polsha, Rumınıya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya mámleketlerinde kommunistlik partiyalar tolıq hákimiyattı iyeledi.

1956-jılı Shıǵıs Evropa mámleketleri tariyxında Stalin dáwirinde hákimiyatqa kelgen hám ol tárepinen qollap-quwatlanǵan basshilardıń almasıw procesi gúzetildi.

“Watan armiyası” áskerlerine atap qurılǵan háykeller

I.Stalinniń qaytıs bolıwı sebepli “socialistlik lager”diń jańalanıwına payda bolǵan úmit sebepli GDRda demonstraciylar baslanıp ketti. Demonstraciylar bastırılıp, birneshshe onlaǵan adamlar nabit boldı.

Poznanda jumısshılar jumıs normalarınıń asırılıwı hám is haqınıń kemeytiliwine qarsı is taslawǵa shıǵadı. Bul jerge jiberilgen policiya hám áskerler menen soqlıǵısıwlarda birneshshe adam nabit boldı. 1956-jılı Vengriyada Imre Nad basshılıǵındaǵı jańa húkimet tárepinen hákimiyattıń totalitarlıq dúzimin buzıw, kóp partiyalıq dúzime ótiw ushın qılınǵan háreket totalitarlıq rejimge qarsı demokratıyalıq revolyuciyaǵa aylanıp ketti. Sovet basshilari qozǵalańdı bastırıw ushın keń kólemde áskeriy operaciya ótkiziwge qarar qıldı. Bul qarardı kópshilik Shıǵıs Evropa mámleketleriniń basshilari qollap-quwatladı. Tiykarǵı sawashlar Budapeshtte bolip ótti. Onda mińlap qozǵalańshılar nabit boldı hám jaraqtlandı. Qozǵalań bastırılǵannan soń I. Nad hám onıń tárepdarları sud qılınıp, ólim jazasına húkim etildi.

Venger siyasatshısı
Imre Nad

TARIYXÍY PIKIRLEW

1956-jılı Vengriyada Imre Nad basshılıǵındaǵı jańa húkimet tárepinen hákimiyattıń totalitarlıq dúzimin buzıw, kóp partiyalıq dúzime ótiw ushın qılınǵan háreket totalitarlıq rejimge qarsı demokratıyalıq revolyuciyaǵa aylanıp ketti. Bul gúresler Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámleketleriniń keyingi rawajlanıwı ushın qanday áhmiyetli orın iyeledi?

Aleksandr Dubcek

Bul “qáwipli bağdar”dín aldın alıw ushın Varshava Shárt-naması qatnasiwshısı mámlekетlerdiń áskerleri Chexoslovakıyağa kırızıldı. Áskeriy operaciyanıń birinshi kúninde **Aleksandr Dubcek** bassılıǵındağı **Chexoslovakıya kommunistlik partiyası (CHKP)** bassıları qamaqqa alınıp, Moskvaǵa alıp ketildi. Qozǵalańdı bastırıw waqtında júzge jaqın Chexoslovakıya puqaraları nabıt boldı. “Praga báhári” atın algan revolyuciyalıq háraket usılay bastırıldı.

Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетleri ekonomikası ekstensiv xarakterde edi. 1970-jıllardıń birinshi yarımında sanaat islep shıǵarıwdıń ósiwi bir qálipte jılına 6-8% dárejesinde saqlanıp qaldı. Biraq 1980-jıllarda socialistlik mámlekетlerdiń ekonomikasınıń awhalı jáne de jamanlastı. SSSR, Rumınıya hám basqa birqatar mámlekетlerde azaq-awqat mashqalası júdá keskinlesip, barlıq socialistlik mámlekетlerde xalıqtıń jasaw dárejesi sezilerli dárejede páseydi. Ásirese, Polshada awhal awır bolıp, jumısshılar “Birlik”

gárezsiz ógalaba kásiplik awqamın dúzdi. Mámlekette siyasiy krisis tereńlesip bardı. Mámlekette ayriqsha áskeriy jaǵday járiyalandı.

1989-jılı Polshada “Birlik” hárketi hákilleri hákimiyatqa keldi. Vengriyada da hákimiyatqa kelgen jańa kúshler ekonomikalıq reformalar hám siyasiy sistemani jetilistiriw jolların tańladı. **1990-jılı** Vengriya Xalıq Respublikası atı **Vengriya Respublikası** dep ózgertildi. **Bolgariyada** da **1991-jılı** oppoziciyalıq kúshler hákimiyatqa keldi. Ruminiyada kommunistlik rejimniń qulawı qozǵalań hám áskeriy soqlıǵısıw nátiyje-sinde júz berdi. Qozǵalań Ruminiyada uzaq jıllar bassılıq etken diktator **Nikolaye Chauchesku** hám onıń hayalın sud qılıw, sudtın húkimine góre atıp taslaw procesi televídeniede tuwrıdan-tuwrı kórsetiliwi menen juwmaqlandi. Qozǵalań procesinde mińnan aslam adam nabıt boldı. **Albaniyanı** demokratıyalıq tolqın tásirinen saqlap qalıwdıń ilajı bolmadı. Antikommunistlik keypiyattıń kórinisi 1989-jılı dúzilgen Albaniya demokratıyalıq partiyası boldı. 1992-jılı saylawlarda lider **Sali Berisha** Albaniya prezidenti etip saylandı.

Nikolaye Chauchesku Sovet áskerleriniń Chexoslovakıyaǵa kiriwine qarsi mitingde.

Nikolayev Chaushesku

Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетlerindegi ózgerislerdiń Yugoslaviyaǵa tásiri az boldı. Biraq jámiyetlik dúzimniń tiykarlarında júz bergen ózgerisler milliy múnási-betlerge de tásır etpesten qalmadı. Ilgeri hárbir mámleketti qatań oraylasqan dúzimler birden-bir mámlekет tárizinde birlestirip turǵan edi. Bul dúzimlerdiń qulawı tek millet-lerdiń óz táǵdirin belgilewi ushın emes, milletshi hám ayırmashı kúshlerdiń jedellesiwi ushın da imkaniyat jarattı. Socialistlik mámlekетler arasındań ekonomikalıq hám siya-siy baylanıslar barǵan sayın quramalı bolıp bardı. 1991-jılı Óz ara ekonomikalıq járdem keńesi, keyin bolsa Varshava shártnaması shólkemi de tarqalıp ketti. Qullası 40 jıldan aslam óz iskerligin ámelge asırǵan socialistlik birádarlıq óz juwmaǵına jetti.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

1. Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетleriniń social-ekonomikalıq rawajlanıwı Batıs Evropadan artta qalıwınıń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat bolǵan?
2. Vengriyada Imre Nad, Polshada "Bırılık" háreketi wákilleri iskerliginiń ulıwmalıq hám ózgeshelik täreplerin analiz qılıń.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетlerinen birin tańlap, usı mámlekette kommunistlik rejimniń qulaw proceslerin qamtıp alǵan kishi esse jazıń

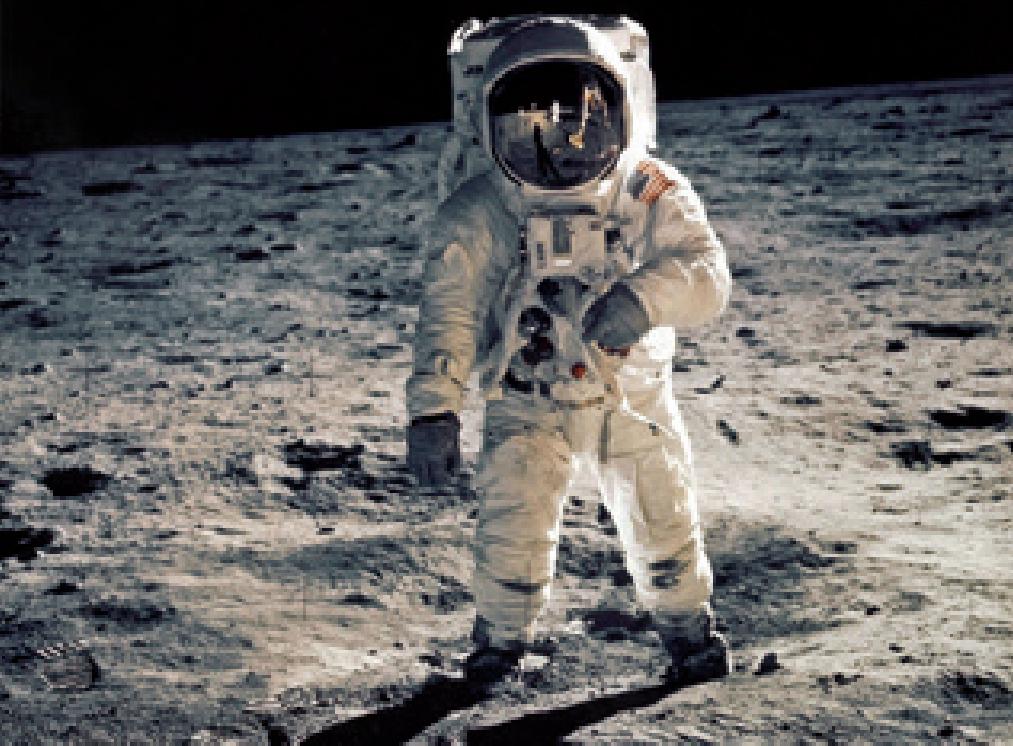
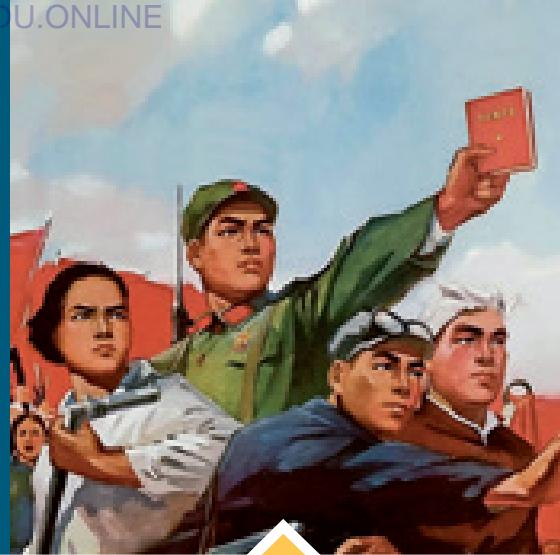
SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısı Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетleriniń keyin-gi rawajlanıwına qanday tásır kórsetken?
2. Chexoslovakiyada túpkilikli burılıs dáwirinde qanday tariyxıw waqıyalar júz berdi?
3. Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámlekетlerinde totalitarlıq rejimlerdiń úzil-kesil ornawınıń sebeplerin analizleń.
4. Ne sebepten Óz ara ekonomikalıq járdem keńesi hám Varshava shártnaması shólkemi tarqalıp ketti?

Ayǵa qoyılǵan dáslepki qádem

Amerikalı astronavt Nil Armstrong 1969-jıl iyulda “Apollon-11” kosmik kemesinde Ay ekspedisiyasına ketedi. 1969-jılı 21-iyulda Nil Armstrong Ayǵa qádem qoyǵan birinshi adam sıpatında tariyxta qaldı. Nil Armstrong sonda bilay degen edi: “Bul - insan ushın kishi bir qádem, biraq insaniyat ushın úlken sekiriw”.

Qıtaydaǵı mádeniy revolyuciya

“Mádeniy revolyuciya”, tolıq atı “Ulli proletar mádeniy revolyuciyası” - 1966-1967-jillarda Qıtayda Mao Szedun tárepinen baslańgan siyasiy kompaniya. Onıń maq-seti QXRda júzege keliwi mümkin bolǵan “kapitalizmiń tikleniwi”ne qarsi gúres bánesinde siyasiy oppoziciyalıq kúshlerdi abıraysiazlandırıw hám joq qılıw edi.

Afrikadaǵı aparteid

Aparteid rasalıq kemsitiwdiń ekstremal kórinisi. Bul xalıqtıń pútkil toparların rasalıq jaqtan aymaqlıq izolyaciyaǵa shekem bolǵan siyasiy hám puqaralıq huqıqlarınan ayırıwdan ibarat. Zamanagóy xalıqaralıq huqıq tárepinen insaniyatqa qarsi jınayat sıpatında kórip shıǵıladı.

OYANÍP ATÍRĞAN DÚNYA: 1945–1991-JÍLLARDA AZIYA, AFRIKA HÁM LATÍN AMERIKASÍ MÁMLEKETLERİ

24- tema

Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетleri rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетleriniń hárbinen kemin-de on mámleketti dúnya siyasiy kartasınan tabıń.
2. Birinshi jáhán urısı Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетleri ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlандı?
3. Ekinshi jáhán urısı Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетleri ushın qanday nátiyjeler menen juwmaqlандı? Bul mámlekетler jáhán urıslarınan qanday juwmaq shígardı?

ESKE TÚSIRÍN

Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniň górezsizlikke erisiw basqıshi qanday faktorlar arqalı payda bolǵan edi?

AZATLÍQ HÁM RAWAJLANÍW MASHQALALARÍ

Ekinshi jáhán urısınan soń burınǵı koloniyalıq aymaqlar ornında dúzilgen onlap mámleketler ushın modernizaciya hám rawajlanıw sıyaqlı óz ara baylanıslı mashqalalar aktual bolıp qaldı. Bul mashqalalar hám olardı sheshiw usıllarında birqatar uqsas tárepleri bar bolıp, olar Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketlerin birden-bir birlik sıpatında qaraw imkanın beredi.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Sizińshe, koloniallıq sistemaniň jemiriliwiniň tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat edi.

Konflikt hám krizisler

Aziya, Afrika hám Latin Amerikasında payda bolǵan kóplegen mámleketlerdiń ishegaraları etnikalıq, diniy shegaralar menen say kelmedi. Bul bolsa kóplegen ishki hám mámleketler aralıq konfliktlerge sebep boldı. Hindistan górezsizlikke eriskennen soń ol diniy belgi tiykarında **1947-jılı** eki mámleketke – **Hindistan Awqamı** hám **Pakistanǵa** ajıralıp ketti. Millionlap adamlar qashqınlarǵa aylanıp, eki mámleket ortasında birneshshe ret áskeriy konfliktler bolıp ótti. 1947-jılı Palestinanıń arab hám evrey mámleketlerine bólınıwi Jaqın Shıǵısta turaqlı krizis oshaǵın payda etti.

Qubla-Shıǵıs Aziyadağı **Filippin**, **Koreya**, **Vyetnam** sıyaqlı mámleketler de górezsizliktiń dáslepki dáwırlerinde ishki hám sirtqi ırıslardı bastan keshirdi. Qıtayda puqaralar urısı **1949-jılı 1-oktyabrde Qıtay Xalıq Respublikası** járiyalanıwı menen juwmaqlандı.

1950-jilları Latin Amerikası mámleketleriniń kóphshiliginde demokratiyalıq baǵdar-daǵı húkimetler óz iskerligin basladı. Bul húkimetler sırt el, dáslep AQSH kapitalınıń tásırın kemeytiw ushın gúresti. Biraq 1960–1970-jilları kóphshilik Latin Amerikası elle-rinde mámleket awdarispaǵı júz berip, hákimiyatqa áskeriy xuntalar keldi.

MODERNIZACIYANÍ QURAMALÍ JOLÍ

Gárezsiz rawajlanıw jolına kirgen mámleketlerde modernizaciya jolın tańlaw quramalı proceske aylandı. Bir qatar mámleketler keshegi kolonizatordıń izinen júriwdi qálemedi hám gárezsiz modernizaciya jolın tańladı. Olardıń kópshiliginde ele júdá artta qalǵan jámiyetlik múnásibetler ústem edi. Jumısqa jaramlı xalıqtıń júdá úlken (bazıbir mámleketlerde 90%ǵa shekem) bólegi awıl xojalığında bánt edi. Texnika menen támiyinlengenlik dárejesi júdá tómen edi. Xalıq sanınıń kópligi hám jedel ósiwi, arzan jumısshi kúshi de modernizaciya ushın úlken járdem bermedi. Solay boliwına qaramastan, burınǵı koloniyalardıń gárezsizlikke erisiwi, yarım gárezsiz mámleketlerde milliy rejimlerdiń hákimiyatqa keliwi nátiyjesinde qalaqlıqtı jeńip ótiw, jedel rawajlanıw jolın tańlaw ideyaları tiykarǵı ideyaǵa aylandı. Rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń ayırımları júdá úlken ekonomikalıq jetiskenliklerge eristi.

ESTE SAQLAŃ

1947-jılı Hindistan awqamı hám Pakistan payda boldı.

1947-jılı Palestinanıń arab hám evrey mámleketlerine bóliniwi Jaqın Shıǵısta turaqlı krizis oshaǵın payda etti.

1949-jılı 1-oktyabrde Qıtay Xalıq Respublikası düzildi.
Portugaliya koloniya imperiyası 1975-jılı quladı.

Islam mámleketlerinde modernizaciyaniń ózine tán jolları

Jaqın hám Orta Shıǵıs hámde Arqa Afrika mámleketlerinde islam dini ayriqsha jorınǵa iye edi. Usı mámleketler xalıqları tariyxında olardıń jámiyetlik-ekonomikalıq hám siyasiy turmısında islam dini áhmiyetli orın iyelegen. Dáslepki milliy-azatlıq háreketleri de islam bayraǵı astında ámelge asırılǵan. Sol sebepli islam dini bul mámleketlerdegi modernizaciya proceslerine de úlken tásir kórsetedi. Kópshilik musılmán mámleketlerinde modernizaciya procesi diniy úrp-ádetlerdi esapqa alǵan halda ámelge asırılǵanlıǵı ushın xalıq tárepinen úlken qarsılıqlarsız qabil etildi hám unamlı nátiyjelerge alıp keldi.

Ayırımlı islam mámleketlerinde ótkerilgen reformalar procesinde sol faktordı inabatqa almaw aqıbetlerin Irandaǵı modernizaciya procesi ayqın kórsetip berdi. 1979-jılı islam qádiriyalarına hám turmıs tárizine qayıtw uranı astında baslanǵan háreket pútkıl mámleketti qamtıp aldı. Shah **Muhammed Rizo Pahlaviy** sırt elge qashiwǵa

májbür boldı, hákimiyat islam dini bassıları qolına ótti.

Sol sebepli islam dini tásiri kúshli bolǵan birqatar mámleketlerde hákimiyat xalıqtıń turmıs tárizi hám dástúrlerin ózgertiwge háreket qılmaydı. Olar jámiyyette fanatizm keypiyatınıń ósiwine qarsılıq qılmastan, islam birligi ideyasına súyenedi. Bunday birlikke imkaniyatları sheklengen mámleketlerde házırshe jámiyyetti modernizaciyalaw hám ishki tınıshlıqtı támiyinlewdiń birden-bir joli sıpatında qaralmaqta.

*Muhammed
Rizo Pahlaviy*

Avtoritarlıq rejimler: modernizaciya tájiriybesi

Avtoritarizm-bir shaxs (yaki topar) hákimiyatınıń almaspawına tiykarlanǵan demokratıyalıq bolmaǵan siyasiy rejim. Onda puqaralardıń belgili bir ekonomikalıq, siyasiy hám basqa huqıqları saqlanıp qaladı. Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniń kópshılıgideń óarezsizlik jılları avtoritarlıq rejimler ornatıldı. Bul kópshilik jaǵdaylarda usı mámleketlerde qáliplesken rawajlanıw modeli hám diniy isenimler menen baylanıslı. Birqatar mámleketlerde avtoritarlıq rejimler modernizaciya procesin tabıslı ámelge asırıw múmkinligin kórsetti. Braziliya, Argentina, Chili ortasha rawajlanıw dárejesine jetti. Biraq Aziya hám Afrikadaǵı kópshilik avtoritarlıq rejimler jámiyyettiń krizisine, ekonomikalıq hálsirewine, kóplegen xalıqtıń nabit bolıwına alıp keldi.

TARIYXÍY PIKIRLEW

*Usı dáwirde ayırım
mámleketler rawajlanǵan
mámleketler izinen júriwdi
qálemedi hám modernizaciya
jolın tańladı.*

Sizińshe, bunday bolıwińiń tiykarǵı sebebi nelerden ibarat bolǵan. Klasta kishi toparlarǵa bólinip, pikirińizdi dálilleń hám IKTdan paydalıp prezentaciya tayarlań.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

- Óz betińiszhe ekinshi jáhán urısınan keyin Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniń ekonomikalıq rawajlanıwı menen tanısıń.
- Geografiya páninen alǵan bilimlerińizge súyenip, Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketleriniń paytaxtı, pul birligi, klimati hám basqa hámme biliwi lazım bolǵan maǵlıwmatlardı keste kórinisinde dápterinizge jazıń.

Uliwma aytqanda, XX ásirdiň ekinshi yarımında Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетleriniň kóphılıgi ushın rawajlanıw baǵdarın tańlaw dawiri boldı. Usı dawirde siyasiy ǵárezsizlikke erisken mámlekетlerdiň bir bólümünde tańlaw dawiri elege shekem dawam etpekte.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

“Meniň názerimde, Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń eń maqul joli” temasında esse jazıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Imperiya – 1.imperator, patsha, korol basqaratuğın mámlekет. 2. birqansha koloniyalara iye bolǵan, totalitarlıq sistemaǵa tiykarlańgan mámlekет.

Áskeriy xunta – mámlekет awdarıspaǵı arqalı hákimiyatqa kelgen, ádette zorlıq hám diktatorlıq usılları menen mámleketti basqaratuğın áskeriy adamlar hákimiyatı.

Modernizaciya, modernizaciyalaw (francuzsha moderne – “eń jańa”, “zamanagóy”) qandayda bir nárseni jańalaw, zamanagóy talaplar hám ólshemlerge muwapiq ózgertiw.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısınan keyin Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетlerinde júz bergen konflikt hám krizislerdiň sebepleri nelerden ibarat esaplanadı?
2. Aziya hám Afrika mámlekетlerinde modernizaciyanıń quramalı joli qaysı tareplerinde kózge taslanadı?
3. Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámlekетlerinde avtoritarlıq rejimler sharayatında modernizaciya tájiriýbesiniń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat edi?
4. Aziya hám Afrikadaǵı ekonomikalıq hálsirewdiń tiykarǵı sebepleri nelerden ibarat bolǵan?

25- tema

Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya: Aziya civilizaciya qádiriyatları hám Batıs işlep shıǵarıw usılıınıń uyqaslılıǵı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya mámlekетлерин dúnya siyasiy kar-tasınan tabiń.
2. Orta ásirler hám jańa dáwir tariyxında Aziya mámlekетleri civilizaci-yası qádiriyatlarınıń tiykarǵı tárepleri nelerden ibarat edi?
3. Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya mámlekетleri birinshi hám ekinshi jáhán urıslarınan qanday juwmaq shıǵardı?

BAZAR EKONOMIKASÍNA ÓTIW. “YAPON EKONOMIKALÍQ ÁJAYÍBATÍ”

ESKE TÚSIRÍN

Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya mámlekетleriniń jańa dáwir tariyxında júz bergen eń áhmiyetli qaysı waqiyaların bilesiz?

Yaponiyada hákimiyat general **Duglas Makartur** bassılıǵındağı AQSH okkupaciyalıq armiyaları shtabına ótti. Yaponiyada demokratiyalıq proceslerdi baslaǵan amerikalılar eki maqsetti: birinshiden, Yaponyanıń demokratiyalıq mámlekетke aylanıwi hám heshqashan basqalarǵa qáwip salmawın; ekinshiden, yaponlarda óziniń mıń jıllıq áskeriý dástúrlarına iye bolǵan jawingerlik ruwxın sindiriwdı gózlegen edi. D. Makartur Yaponiyada agrar reformalardı ótkeriw haqqında direktiva shıgardi. Öz jer mülkinde jasamaytuǵın iri jer iyeleri sol mulkke iyelik qılıwdan ayırlıp, jer onda isleytuǵınlارǵa berildi. Xalıqtıń tiykarǵı qatlami fermerler bolıp qaldı.

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sizińshe, búgingi Yaponiya rawajlanıwınıń haqıyqıy sebepleri nelerden ibarat edi.

Biraq sanaatta tikleniw júdá ásten júz berdi. Aziyasha oylaw hám miynet dástúrlarına iye bolǵan yaponlardı batıstıń miynet usıllarına kónıktırıw ańsat bolmadı. Amerikalılar yaponlardı eń zamanagóy biznes usılları menen tanıstırıp, kadrlar tayarlawdınıń amerikansha standartı járiya etildi. 1950-jıllar ortalarına kelip Yaponiyada bazar ekonomikası infrastrukturasi qáliplesti. Pútkıl dúnýada “yapon ekonomikalıq ájayıbatı” degen dáwir baslandı. Bul dáwirde sanaattıń ósiwi de júdá joqarı bolıp, tiykarınan awır industriya hám ximiya islep shıgariw esesine júz berdi. Bunday nátiyjege dáslep miynet ónimdarlıǵınıń tez pátler menen ósiwi sebepli erisildi. 1960-jillardıń aqırına kelip Yaponiya jalpi ishki ónimniń kólemi boyınsha dúnýada AQSHtan keyin ekinshi orıńga shıgıp aldı.

Postindustrial modeldiń qáliplesiwi

1970 –1980-jıllardaǵı siasiy rawajlanıw nátiyjesinde Yaponiyada qáliplesken ekonomikalıq model postindustrial civilizaciyaǵa tiykar boldı.

Jańa ekonomikalıq sistemada úshinshi sektor dep atalıwshi tarawlar-sawda, xızmet kórsetiw, finans, sociallıq taraw, ilim, informatika, infrastrukturalar tiykarǵı orın iyeledi. Bul tarawlardıń tiykarın ilimiý jańalıqlar, dizayn, nou-xou hám sol sıyaqlılar quradı.

1980-jillardan Yaponiyada 26 texnopolisler dúzildi. Bul zamanagóy infrastruktura, transport hám informaciyalıq dúzimge iye bolǵan úlgili qalalar edi. Nátiyjede Yaponiya jáhán bazarına jańa túrdegi ónimler – mikroprocessorlar, personal kompyuterler, sanaat robotları hám tez ózgeriwsheń islep shıǵarıw sisteması menen shıqtı. Eksporṭtın úlken bólimin xalıq tutınıw ónimleri – televizorlar, video-magnitofonlar, mikserler, mikrotolqınlı pechler hám sol sıyaqlılar quradı.

Juwmaqlap aytqanda, Yaponiya jańalıqlar menen dástúrlerin ájayıp tárizde birlestiriwge uqıplı ekenligin kórsete aldı. Bul mámlekettiń eń jańa tariyxı Batistıń texnikalıq jetiskenlikleri menen Shiǵıstıń gumanistik etikasın tabıslı birlestiriwge ayqın mísal bola aladı.

ESTE SAQLAŃ

*1960-jillardıń
aqırına kelip
Yaponiya jalrı iš-
ki ónim boyınsıha
dúnyada AQSHtan
keyin ekinshi
orıńga shıǵıp aldı.*

QÍTAYDA PUQARALAR URÍSÍ

- 1 “Júz gúl” siyasati: pikir hám sóz erkinligi birinshi bes jıllıq (1953–1957)
- 2 “Úlken sekiriw” ekinshi bes jıllıq: 1958–1962
- 3 SSSR menen qatnasiqlarda shiyelenisi.
- 4 “Mádeniy revolyuciya” (1966–1976): xunveybinler hám czaofanlar
- 5 AQSH penen jaqınlasıw - Prezident Niksonniń QXRǵa keliwi

Qıtay Xalıq Respublikası Mao Szedun dáwirinde

1945-jılı avgustta SSSR hám AQSH dáldalshılığında Qıtay Kommunist-lik partiyası (QKP) hám Gomindan óz ara dushpanlıq háreketlerin toqtatiwǵa kelisti. QKP óz baqlawı astındaǵı aymaqlarǵa agrar reforma ótkeřip, jerdi qayta bólístiriwdi ámelge asırdı. Gomindan bolsa tıňıshlıq haqqındaǵı kelisimdi bu-zıp, óz áskerlerin jiynay basladı. 1946-jılı iyunda kúilmegende Qıtayda kommunistler menen gomindansıhilar ortasında puqaralar urısı qayta baslandı.

1949-jılı sentyabrde Qubla Qıtaydıń derlik barlıq aymaqları kommunistler qadaǵa-lawına ótti. 1-oktyabr kúni Qıtay Xalıq Respublikası (QXR) járiyalandi. Gomindan administraciyası Tayvan atawı aymaǵına kóship ótti. Solay etip pútkıl mámlekет oraylas-tırıldı, birden-bir mámlekет boldı. Hákimiyatqa kommunistler kelip, Mao Szedun QXR basshısı lawazımın iyeledi – ol joqarı hákimiyat tımsalına aylandı.

Siyasiy sistemaniń qáliplesiwi. “Úlken sekiriw” hám “mádeniy revolyuciya”

1950-jılı Qıtayda SSSR járdeminde socializm quriw baslandı. Biraq 1956-jıl-dan baslap eki mámlekет ortasında múnásibetler buzıldı. **1958-jılı** qabillanǵan reje Qıtayda müddetinen burın socializm quriwdı názerde tutqan edi. Bul reje sanaat islep shıǵarıwı hám awıl xojalığıniń jedel ósiwin názerde tuttı. OI “Úlken sekiriw” dep atalıp, onıń quramılıq bólegi “texnikalıq revolyuciya” boldı. Miynet ónimdarlıǵın asırıw “úsh jıl shıdamlı miynet-úsh mıń jıl baxit hám iǵbal” uranı astında alıp barıldı. 12 saatlıq is kúni ornatıldı, adamlar dem alıs kúnleride tınbay, hátteki miynet demalısın da almay miynet qıldı. Bul hám usıǵan uqsas kóplegen ilajlardan maqset “Úlken sekiriw” arqalı kommunizm quriw bolıp, júdá úlken shólkemlestiriwshilik ruwxına qaramastan, bul rejeler tiykarınan qaǵazda qalıp ketti. Usılay etip “Úlken sekiriw” siyasatı tabıssız juwmaqlandı. **1966-jılı** Qıtayda byurokratiyaǵa qarsı gúres procesi “Mádeniy revolyuciya” atın aldı. OI mámlekette Mao Szedunniń jeke hákimiyatın ornatıw, oppoziciyalıq kúshlerdi saplastırıw ushın alıp barılǵan siyasiy process edi. “Mádeniy revolyuciya” ziyalılarǵa qarsı keń túrdegi repressiyalarǵa aylanıp ketip, mádeniyat hám bilimlendi-riwge úlken ziyan jetkizdi, feodal úrp-ádetler hám dástúrlerge qarsı gúres uranı astında kóplep mádeniyat estelikleri joq qılındı, sırtqı siyasiy kurs keskin ózgerip, mámlekette antisovetizm kúsheydi.

ESTE SAQLAŃ

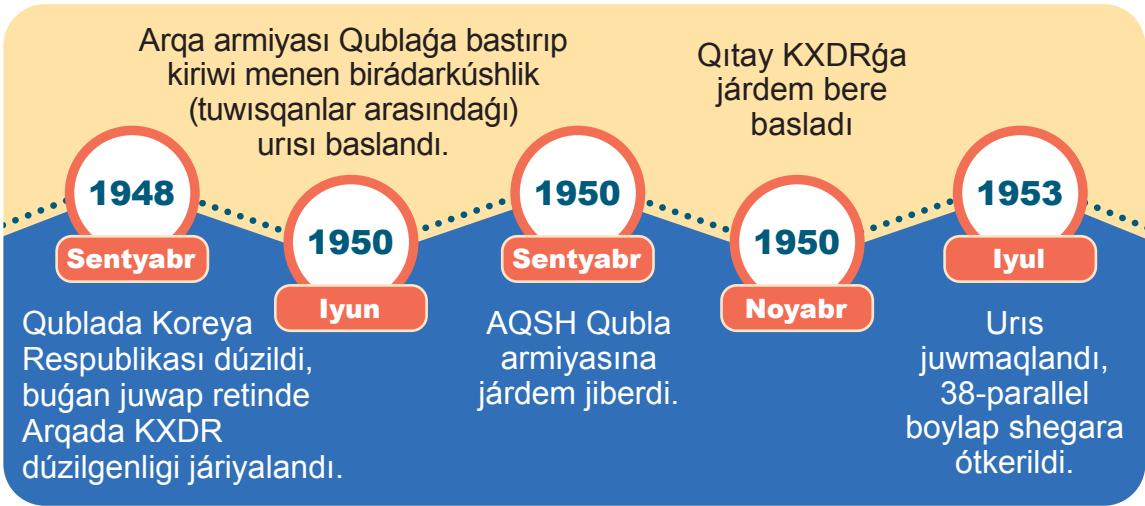

Sizińshe, Qıtayda “Úlken sekiriw”, “Mádeniy revolyuciya” hám “úsh jıl shıdamlı miynet-úsh mıń jıl baxit hám iǵbal” uranı astında ótkizilgen reformalardıń nátiyjeleri qanday juwmaqlanǵan. Pikirińizdi dállillegen halda klasta kishi to-parlarǵa bólınıp, ilimiý klasterden payдалanıp, prezantaciya tayarlań.

Den Syaopin reformalarınıń baslanıwı

1976-jılı **9-sentyabrde** Mao Szedun qaytıs boldı hám “Mádeniy revolyuciya” rásmiy túrde juwmaqlandı. Hákimiyatqa kelgen **Den Syaopin** pragmatikalıq reformalardıń jańa koncepciyasın islep shıqtı. Koncepciyada “tórt modernizaciya” reformaları-awıl xojalığı, sanaat, pán-texnika hám áskeriy tarawdi reformalaw belgilep alındı. Qıtay ekonomikasına sırt el investiciyaları da aǵıp kele basladı. Ásirese sırt ellerde jasap atırǵan qıtayıllar belseñdilik penen investiciyalar kirgizdi. Sırt el kapitalın tartıw ushın Qıtay qublasında 4 erkin ekonomikalıq zonalar düzildi. Qospa kárxanalar hám sırt el qarızları haqqında nızam qabil etildi. 1980-jıllar aqırına kelip Qıtay rawajlanıwdıń jańa basqışhına shıǵıp aldı.

KOREYA RESPUBLIKASI: EKONOMIKALIQ RAWAJLANIW BASQISHLARI HAM SIASIY HAKIMIYAT MASHQALALARI

1945-jıl avgustta Yaponiyaniń Koreyadaǵı áskerleri baǵındı. Olardı quralsızlandırıw bánesinde SSSR hám AQSH Koreya aymaǵın waqtinsha ekige bólip aldı. Solay etip Koreya ekige bólünip ketti: qubla bólimine – AQSH, arqa bólimine – SSSR óz armiyasın kirkizdi.

Qubla Koreya rawajlanıwı birneshe basqıشتı óz ishine aladı. Dáslep agrar reforma ótkeriliп, onıń nátiyjesinde jer diyqanlarǵa jeke múlk etip berildi. 1960-jıllar dawamında mámlekette industriyalastırıw siyasatı ámelge asırıldı. 1970-jıllardı óz ishine alǵan úshinshi basqıshta awır sanaat, metallur-

Qubla hám Arqa Koreya

BILIP ALÍN

- D. Makartur Yaponiyada...
- 1950-jıllar ortalarında...
- 1956-jıldan...
- “Úlken sekiriw” bul ...
- “Mádeniy revolyuciya” bul ...
- Mao Szedunniń qaytıs bolowi...
- Miynet ónimdarlıǵın asırıw ...

giya, mashinasazlıq, ximiya sanaatı rawajlandırıldı. Iri metallurgiya kombinatlari qurılıp, mámlekет polat quyıw boyınsha Aziyada Yaponiyadan keyin - ekinshi orıńga shıǵıp aldı.

Koreya Respublikasınıń siyasiy rawajlanıwı da júdá quramalı boldı. Mámlekette birneshshe áskeriy awdarıspaqlar ámelge asırıldı. Solay bolsada Koreya Respublikası 1980-jıllar aqırına kelip dýnyanıń eń rawajlanǵan mámleketterinen biri bolıp qaldı.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

Geografiya páninen alıngan bilimleriňizge súyenip, Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya hám Qubla-Shıgıs Aziya mámleketele-riniň paytaxtı, pul birligi hámde huqıq páninen alǵan bilimleriňizge súyenip, mámlekет basqarıwı hám siyasiy partiyalardıń jámiyettegi ornın belgilewshi maǵlıwmatlardı keste kórinisinde dápteriňzge jazıń.

ÁDEBIY SHÍGARMA MENEN ISLEWGE TIYISLI TAPSÍRMA

Daron Ajemoğlu hám Jeyms Alan Robinson qálemine tiyisli "Mámlekетler hásirewi sebepleri: qúdiret, párawanlıq hám kámbaǵallıq derekleri" shıgarmasın oqırı.

"Meniń názerimde mámleketler hásirewi sebepleri" temasında esse jazıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Direktiva – joqarı bassı organlar tárepinen berilgen hám orınlarıwı májbúriy sanalǵan baǵdarlama, kórsetpe.

Postindustrial civilizaciya – rawajlanǵan mámleketerde XX ásirdıń ekinshi yarımindan jámiyetlik rawajlanıwda payda bolǵan jańa basqısh.

Antisovetizm – sovet hákimiyyati, sovet turmıs tárızine yamasa Sovet Awqamına qarsi qaratılǵan kózqaraslar sistemasi bolıp, 1920-jıllardan baslap qálipesken.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qanday faktorlar sebepli Yaponiyada bazar ekonomikası infrastrukturasi qálipesip, dúnýada “yapon ekonomikalıq ájayıbatı” dáwiri baslandı?
2. Qıtayda puqaralar urısı qanday nátiyjeler menen juwmaqlандı?
3. Qıtay tariyxında Mao Szedun hám Den Syaopin sıyaqlı tariyxı shaxs-lar qanday orın iyeleydi?
4. Koreya Respublikasınıń ózine tán rawajlanıw jolı hám ekonomikalıq rawajlanıw basqıshları haqqında aytıp beriń.

26-
tema

Hindistan hám Pakistanда ǵárezsizliktiń quramalı jolı

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Hindistan hám Pakistan mámlekетлерин dúnya siyasiy kartasınan tabiń.
2. Hindistan hám Pakistan aymaqlarında bar bolǵan orta ásir mámlekетlerinen qaysıların bilesiz?
3. Kartadan Baburiyler dinastiyasınıń Akbarshah dáwirindegi aymaqların tabiń.

ГÁРЕЗСИЗЛИКТИН JÁRIYALANÍWÍ

ESKE TÚSIRÍN

"Ost-Indiya" kompaniyası qashan hám qanday maqsette dúzilgen edi?

15-avgust kúni eki górezsiz mámleket – **Hindistan** hám **Pakistan** dúzilgenligi járiyalandı. Hindistan húkimetin **Jawaharlal Neru**, Pakistan húkimetin bolsa **Liakat Alixon** basqardi. Biraq Hindistannıń bóliniwi waqtındaǵı jánjellerde adamlardıń ǵalaba óltırılıwi uzaq jıllar dawam etken Hindistan hám Pakistan ortasındaǵı óz ara dushpanlıq sezimniń payda bolıwına alıp keldi. Óz watanın taslap, basqa aymaqlarǵa kóshiw de millionlap adamlardıń turmısına tásir qıldı.

Zamanagóy siyasiy sistemaniń qálipllesiwi

XX ásirde górezsizlikke erisen Aziya hám Afrika mámleketleri ishinde Hindistan áhmiyetli **parlament demokratiyasın** qáliplestire algan birden-bir mámleket boldı. 1949-jılı Hindistannıń jańa Konstituciysi qabil etildi. Jańa konstituciyaǵa góre Hindistan dýnyalıq respublika dep járiyalandı. Konstituciya tiykarǵı demokratıyalıq erkinlikler, insan huqıqları, kastalar teńligi, hákimiyattıń bóliniw principlerin járiyaladı. Hindistan avtomom huqıqlarǵa iye bolǵan úlken shtatlar hám aymaqlar awqamı federaciyasına aylandı. Hárbir shtat óziniń nızam shıǵarıwshi májilisi hám húkimetine iye boldı. Koloniya dáwirinen Hindistanǵa awır ekonomika miyras bolıp qaldı. J. Neru húkimeti ekonomikalıq mashqalalardı sheshiw, modernizaciyanı ámelge asırıwdıń joli sıpatında ekonomikada mámlekettiń ornın asırıw jolın tańladı. Mámleket finans siyasati, ulıwma milliy kólemdegi iri kárhanalar hám infrastrukturalıq obektler, sırtqi siyasat, qorǵanıw hám sol sıyaqlılar oraylıq hákimiyat iyeligine óttii. Hindistan lingvistikaliq belgilerge qarap shtatlarǵa bólindi. 1964-jılı Jawaharlal Neru dýnyadan ótkennen keyin onıń ornın **Lal Baxadur Shastri** iyeledi. **1966-jılı yanvarda Tashkentte** Hindistan hám Pakistan ortasındaǵı sóy-lesiwlerden keyin **"Tashkent dekläraciyası"**na qol qoyıldı. Usı múnásibet penen Tashkentke kelgen L. B. Shastri tosattan qaytıs boldı.

Ekinshi jáhán urısı tamamlanıwi menen Hindistandaǵı hind hám musılmán diniy jámáátleri ortasında kelispewshilikler jáne de keskinlesti. Buniń ústine urıstan keyingi azıq-awqat krizisi Hindistandı derlik asharshılıq jaǵdayına alıp kelip, awhaldı júdá quramalılastırdı. Usınday quramalı sharayatta **1947-jılı**

Jawaharlal Neru

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABILLAŃ

Sizińshe, usı dáwirde Hindistandaǵı azıq-awqat krizisi hámde asharshılıq jaǵdayınıń haqıyqı sebepleri nelerden ibarat edi?

ESTE SAQLAŃ

1947-jıl 15-avgust kúni eki górezsiz mámlekет-Hindistan hám Pakistan dúzildi.

1949-jılı Hindistanniń jańa Konstituciysi qabil etildi.

1966-jılı yanvarda Tashkente Hindistan hám Pakistan ortasındaǵı sóylesiwlerden soń “Tashkent deklaraciysi”na qol qoyıldı.

Hákimiyatqa J. Nerudíń qızı **Indira Gandhi** keldi. Ol mámlekette “jasıl revolyuciya” dep atalǵan jańa agrar siyasattı ámelge asırdı. Nátiyjede 1970-jılı górelle hám salı hasıldarlıǵı keskin ósti. Górelle, salı hám qanttıń kótere satıw sawdası tolıq naciona- lizaciyalandı. Nacionalizaciya procesi sanaatta da ámelge asırıldı. Biraq mámlekette I. Gandhi siyasatınan narazılıq kúsheyip bardi. Biraq Hindistan ele de ógalaba kámbaǵallıq mámleketi edi. Húkimet kámbaǵallıq dárejesin páseytiw ushın birqatar ilajlardı ámelge asırdı. Nátiyjede kámbaǵallıq dárejesiniń keskin kemeyiwine erisildi. 1990-jıllar baslarında Hindistanniń ekonomikalıq awnalı tómenledi. Hákimiyatqa kelgen **Narasimxa Rao** húkimetti bazar reformalarınıń jańa basqışhın baslawǵa májbür qıldı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Sizińshe, mámlekette nacionalizaciya procesi nátiyjeleri qanday juwmaqlanǵan. Pikirińizdi dálillegen halda klasta kishi toparlarǵa bólínip, T-sızılma grafikalıq organayzerinen paydalaniп prezantaciya tayarlań hám pikirińizdi tiykarlań.

PAKISTAN

1947-jılı Hindistanniń bóliniwi nátiyjesinde atına óana Ulli Britaniya qadaǵalawi astında bolǵan jańa mámlekет-Pakistan dominionı dúzildi. Jańa mámlekет quramına búgingi Pakistan aymaǵınan tısqarı **Shígis Bengaliya** da kirip, ol jańa mámlekет –**Bangladesh** sıpatında 1971-jılı ajıralıp shıqtı. Pakistan tiykarınan musıłman xalıq jasaytuǵın, bir-biri menen baylanıspaǵan birqansha aymaqlarǵa iye boldı. Bunday bóliniw eki mámlekет ortasında turaqlı shegaralıq mashqalalardı keltirip shıǵardı.

1951-jılı Pakistan óz górezsizligin járiyaladı. 1956-jılı Shólkemlestiriwshi májilisi Konstituciyanı qabilladı. Oǵan góre **Pakistan Respublikası** dúzilgenligin járiyaladı. Biraq mámlekette siyasiy kúshler ortasında awızbirshilik joq edi. Aqıbetinde siyasiy qarama-qarsılıq birneshshe áskeriy awdarispaqlarǵa alıp keldi.

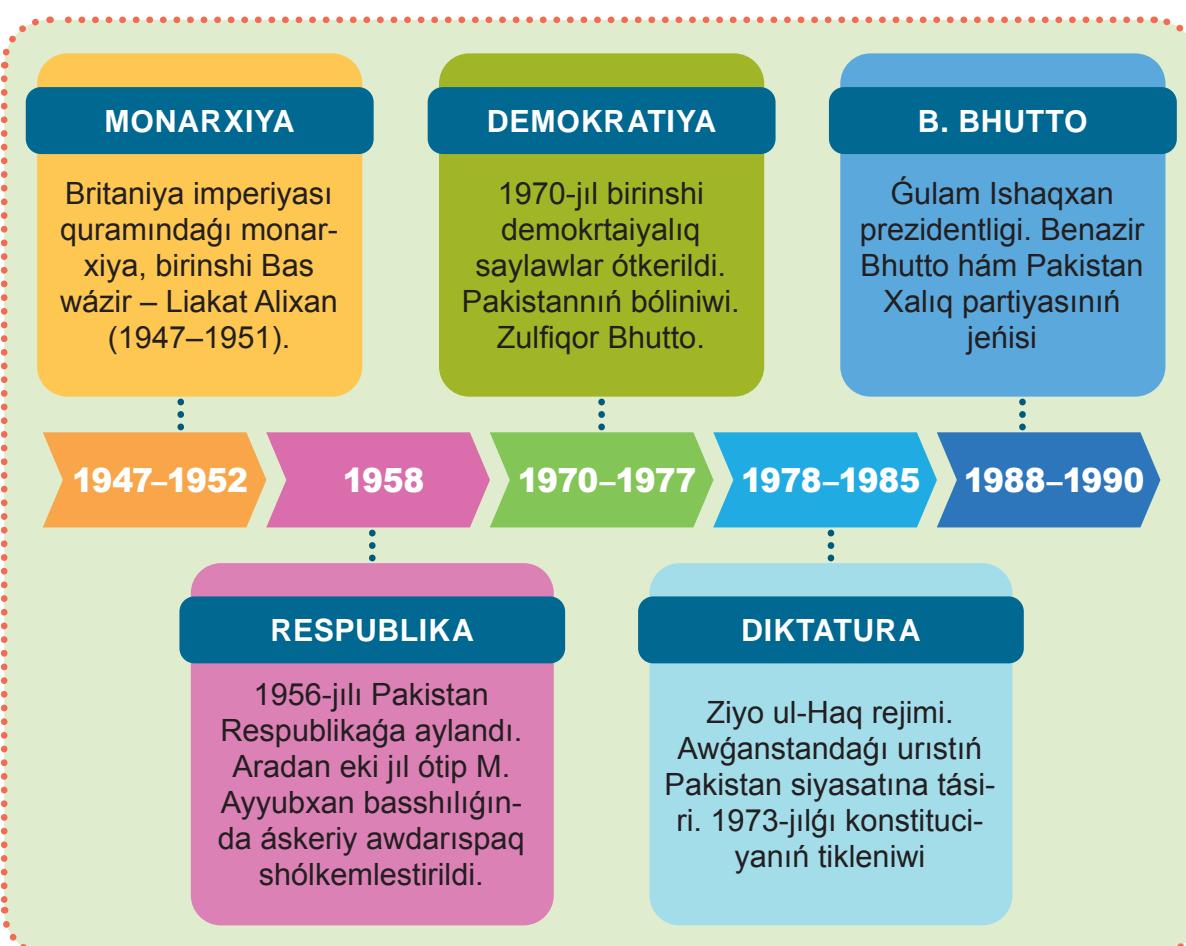

BILIP ALÍN

1964-jılı ...
1951-jılı ...
1980-jillardın
eginshi yarımında ...
1977-jılı ...
1990-jillar baslarında ...
general Ziyo ul-Haq
iskerligi ...

Pakistanda turaqsız siyasi jaǵday saqlanıp qaldı. 1977-jılı gezektegi áskeri awdarispaqtan soń áskerler jámiyetti islamlastırıw arqalı ulıwma teńlik hám párawan mámleketti quriwǵa urındı. Sháriyat sudı dúzilip, ol qabil etilip atırǵan nızamlardıń Quran hám sháriyatqa sáykesligi ústinen qadaǵalaw ornattı. Ekonomikani da islamlastırıw baslandı. Mámlekette ayriqsha jaǵday járiyalanıp, pútkıl aymaq 5 zonaǵa bólínip, olarǵa áskeri basshılar tayınlандı. Tártip saqlaw ushın tribunallar dúzildi.

1988-jılı áskeri diktator – general **Ziyo ul-Haq** parlamentti tarqatıp jiberdi, bas wázirdi waziyapasınan azat etip, erkin saylawlar tayınladı. Biraq sol jılı ol aviaapat aqıbetinde qaytıs boldı. Usınnan keyin bolıp ótken saylawlar nátiyjesine góre **Benazir Bhutto** mámlekет bas wáziri boldı. Ol tárepinen áskeri rejim dáwirinde qamaqqa alıńǵan siyasi ýayratkerlerge amnistiya berildi. Pakistandaǵı turaqsız siyasi jaǵday mámlekет ekonomikasınada keri tásır kórsetti. Pakistan rawajlanıp atırǵan agrar-industrial mámlekет bolıp, xalqınıń úlken bólegi awıl xojalığı menen shuǵıllanadı. Eksport qılınatuǵın tiykarǵı ónimlerge tekstil, teri ónimleri, sport buyımları, ximiyalıq zatlar hám gilemler kiredi.

Pakistandaǵı siyasiý gúres jılnaması

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

- Óz betińzshe ekinshi jáhán urısınan keyin Hindistan hám Pakistanniń ekonomikalıq rawajlanıwı menen tanısıń.
- Geografiya páninen alıńǵan bilimlerińizge súyenip, Hindistan hám Pakistanniń geografiyalıq jaylasqan ornı, paytaxtı, pul birlikleri hámde huqıqtanıw páninen alıǵan bilimlerińizge súyenip, mámlekет basqarıwı hám siyasiy partiyalar yaki hákimiyat basqarıwına kelgen shaxslardıń ámelge asırǵan islerin keste kórinisinde dápterińizge jazıń.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

Ekinshi jáhán urısınan keyingi quramalı sharayatta dúzilgen Hindistan hám Pakistan mámlekетleri ekonomikalıq-jámiyetlik rawajlanıwınıń áhmiyetli tárep-lerin analizleń.

“Meniń názerimde Hindistan hám Pakistan rawajlanıwı hám de mashqalaları” temasında esse jazıń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Kastalar – quramalı sociallıq dúzim bolıp, qatlamlasıwdı bildiredi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Ekinshi jáhán urısı juwmaqlanıwı menen Hindistandaǵı hind hám musılmın diniy jámáátleri ortasında kelispewshiliklerdiń jáne de kes-kinlesiwi qanday nátiyjeler menen juwmaqlandı?
- 1949-jılı qabıllanǵan Hindistanniń jańa konstituciyasına muwariq mámlekette qanday ózgerisler júz berdi?
- Pakistan óz górezsizligi haqqında járiyalaǵannan keyin, 1956-jılı Shólkemlestiriwshi májilis qabıllaǵan konstituciya mámlekette nelerdi támiyinley almadı?
- Pakistan tariyxında general Ziyo ul-Haq hámde Benazir Bxuttolardıń basqarıw dáwiri neler menen túsindiriledi?

27- tema

Turkiya, Iran hám Awǵanstan: diniy qádiriyatlar hám zamanagóy civilizaciya mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Turkiya ekinshi jáhán urısında qaysı mámleketler menen awqamlas sıpatında urısqə kirgen?
2. Ekinshi jáhán urısı Iran ekonomikasına qay dárejede tásir kórsetti?
3. Kartadan Awǵanstan menen shegaralas mámleketlerdi kórsetiń.

1945–1980-JÍLLARDA TURKIYA

Turkiya prezidenti **Ismet Inyonyu** ekinshi jáhán urısınan keyin Ataturktıń jolın dawam ettirip, mámlekette bir partiyalıq diktatura saqlanıp qaldı.

“Salqın urıs” jıllarında Turkiya Batıs mámlekетleri menen birge boldı. Ulli Britaniya, keyin AQSH Turkiyaǵa finanslıq hám ekonomikalıq járdem kórsetti. Turkiya “Marshal rejesi” ne kírgizilip, NATOǵa aǵza boldı. Batıs mámlekетleri menen birge islesiwge, olardıń járdemine qaramastan 1980-jıllarǵa shekem Turkiyada ekonomikalıq ósiw pátleri tómen boldı. Demokratıyalıq procesler ásten rawajlanıp, siyasatta armiyaniń roli joqarılıǵıñsha qaldı. Bul birqatar áskeriy awdarıspaqtı paqlarǵa alıp keldi.

1980-jılı sentyabrde general **Kenan Evren** náwbettegi áskeriy awdarıspaqtı ámelge asırıp, jáne áskerler húkimetti qolǵa aldı. Júdá qatań, hátte qorqınıshlı usıllar menen bolsa da, mámlekette tártip ornatıldı. **1982-jıl noyabrde** ótkerilgen referendum jańa konstituciyanı tastıyıqladı. 1983-jılı Turkiya bas wáziri bolǵan **Turgut Özol** Turkiyada XX ásirdıń aqırlarında ámelge asırılgan reformalarda júdá úlken rol oynadı. OI Turkiyada tezlik penen ekonomikalıq reformalardı baslap jiberdi. Ekonomikada mámlekettiń roli tómenledi, mámlekетlik sektordı keń menshiklestiriw baslandı, eksporttı xoshamelew hám erkin ekonomikalıq zonalardı dúziw haqqında nızamlar qabil etildi. Nátiyjede Turkiya jedel rawajlanıw jolına tústi. Ekonomikada mámlekет sektorınıń ústinligi urıstan keyingi Turkiyaniń xarakterli tárepı edi. Tek gana T. Özol reformaları oǵan shek qoypı, mámlekette siyasiy jaǵdaydıń da unamlı tárepke ózgerisi júz berdi. **1989-jılı** saylawarda T. Özol Turkiya Respublikası prezidenti etip saylandı. 1990-jıldan bas wázir lawazımın basqa bir tájiriybeli siyasatshı – **Sulaymon Demirel** iyeledi.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Usmaniy türkler mámleketi haqqında nelerdibilesiz?

IRAN

1946-jılı inglis hám sovet áskerleri Irannan alıp shıgıldı. 1950-jıllardıń birinshi yarımında Iran siyasatı tiykarınan neft sanaatın nacionalizaciya etiwe baǵışhlandı.

Iran shahı **Muhammed Riza Pahlaviy** zamanagóy, oqımıslı adam edi. OI mámlekette korrupciyaǵa qarsı, ekonomikanı modernizaciya qılıw ushın birqatar is-ilajlardı ámelge asırdı. 1963-jılı referendum ótkerilip, onda shah mámlekette reformalar ótkerıw usınısın kiritti. Referendumda xalıq shah usınısın qollap-quwatladı. Bul reformalar ulıwmalıq at penen “**Aq revolyuciya**” dep ataldı. “Aq revolyuciya”nın on jılında Iran ekonomikalıq ósiw dárejesi boyınsha dúnyada eń joqarı kórsetkishlerge eristi. Iranniń neftten alatuǵın dáramatları da keskin ósti. Sanaattıń mashinasazlıq, stanok-sazlıq hám basqa da tarawlari jedel rawajlandı.

Shah hákimiyatınıń awdarılıwı

Reformalardıń tabislı bolıwına qaramastan, shah rejiminen narazılar barshılıq edi. Bul jaǵday narazılıqlarǵa alıp keldi. Aqıbetinde **1979-jılı fevralda** húkimet otstavkaǵa shıqtı. Shah rejimi awdarılıp, Iran Islam Respublikası dep daǵazalandı. Dinshil adamlardan dúzilgen Keńes jańa konstituciyanı islep shıǵıwǵa kiristi. Tezlik penen minez-qulqtıń diniy normaları eńgizildi: alkogollı ishimlik ishiw qadaǵan etildi. Hayallar islam dástúrleri boyınsha kiyiniwge májbúr etildi. Batıs mámlekетteleri tárepinen Iranǵa qarsı sankciyalar daǵazalandı. Mámlekettiń ekonomikalıq awhalı awırlasıp bardı. Usınday jaǵdayda **1980-jılı** Irak áskerleri Iranǵa bastırıp kirdi. Bul Iran-Irak urısı 1988-jılǵa shekem dawam etti. Iranda azıq-awqat qıyıñshılıǵı baslańıp, kartochka sisteması engiziliп, ekonomikanıń tómenlewi júz berdi. 1990-jıllarda ekonomika turaqlasıp, JIÓniń ósiw pátleri jedellesti.

AWĞANSTAN

Sovet armiyasınıń Awǵanstanǵa kirip keliwi

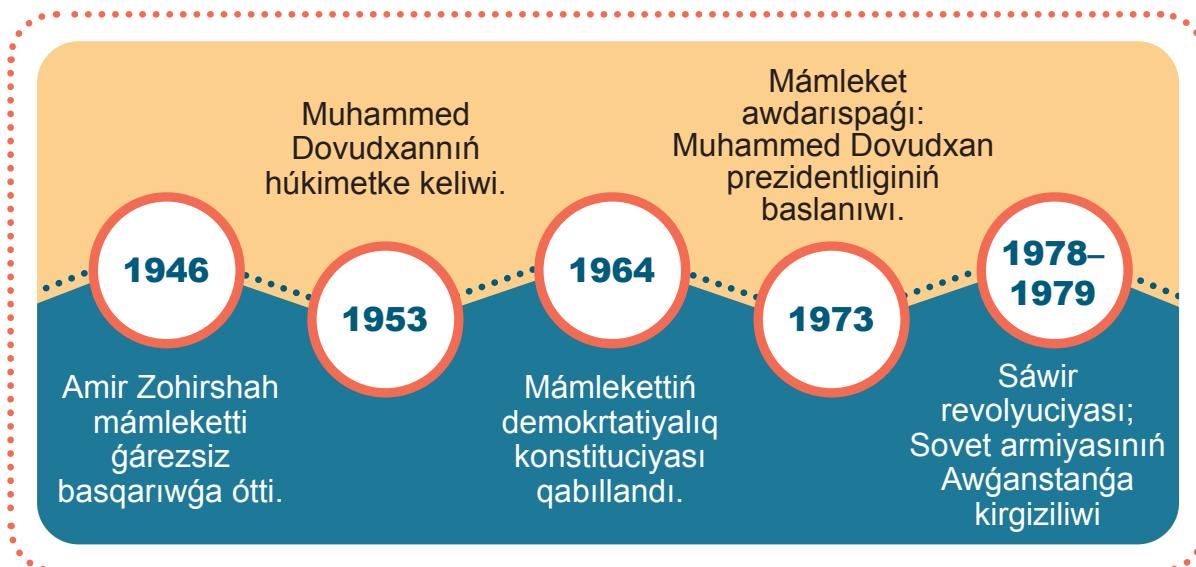
Awǵanstan shahı **Muhammed Zohirshah** ilimli adam bolıp, awǵan jámiyetin jaqsı biler edi hám modernizaciyalawdıń áhmiyetliliğin tereń sezindi.

Bul dáwirde jámiyetlik turmısta ózgerisler ásten keshti, keskin reformalar ámelge asırılmadı. Bul ózgerisler shahtı awdarıp taslaw tárepdarların jellestirip jiberdi. Shah **1973-jılı** taxttan awdarıldı. **Muhammed Dovud** prezident dep járiyalandı.

M. Dovud birqatar reformalardı ámelge asırıdı. Biraq bul awǵan xalqınıń júdá az bólimeńe óana tásir etti. Eń áhmiyetli is-ilajlardıń biri sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha mámlekет basqarmasın dúziw boldı. **1977-jılı** jańa konstituciya qabil etilip, onda M. Dovud ómirlık prezident dep daǵazalandı. Biraq M. Dovud armiya ústinen óz húkimdarlıǵıń ornata almadı.

1978-jılı 27-aprelde Awǵanstanda áskerler mámlekет awdarıspaǵın ámelge asırıp, M. Dovudtı hákimiyyattan shetletti. Revolyuciyalıq keńes dúzildi. Keńeske **Nur Muhammed Taraki** basshılıq etti. Hákimiyyatqa kelgen topar ishinde de birlik joq edi. Nátiyjede N. M. Taraki óltirildi. Hákimiyyattı **Hafizullo Amin** óz qolına aldı. OI SSSR-ǵa müráját qılıp, Awǵanstanǵa sovet áskerlerin kírgiziwdi soradı. Usınday sharayatta **1979-jılı dekaberde** Awǵanstanǵa sovet áskerleri kírgizildi. H. Amin óltirilip, mámlekette awhal awırlasti. Millionlaǵan adamlar mámleketti taslap shıǵıp, qońsı mámlekette qashqıńga aylandı. Awǵanstan Xalıq Demokrtaiyalıq Partiyası (AXDP)na qarsı bolǵan jawinger mujohidler mámlekettiń úlken bólimin qadaǵalawǵa aldi.

1986-jılı hákimiyyatqa **Muhammed Najibulla** keldi. Onıń siyasıti birqansha nátiyjeli boldı. **1989-jılı** SSSR óz áskerlerin alıp shıǵıp ketti. AQSH hám Pakistan bolsa kóteri-lısshilerge qural jetkizip beriwdi toqtatti. M. Najibulla hákimiyyattı saqlap qaldı.

Awǵanstanniń “salqın urıs” dawiri jılnaması

INTERNET PENEN ISLEW

Internet dereklerinen Aziz Nesinniń “Ájayıp balalar” romanın tawıp oqıń, tiykar boyinsha kishi oqıw joybarın tayarlap, dógerek shınıǵıwlarında prezentaciya ótkeriń.

ATAMALAR MAZMUNI

“Aq revolyuciya” – 1963–1979-jıllarda shah Mahammed Rizo Pahlaviy tárepinen Iranda ámelge asırılǵan siyasiy hám sociallıq reformalar jiynaǵı. Olar mädeniyat hám agrar sektordaǵı ózgerisler, xalıqtıń saylaw huqıqların keńeytiw hám mämleketti sanaatlastırıwdı óz ishine aladi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Turkiyada 1945–1980- jıllarda ámelge asırılǵan reformalar qanday nátiyjelerge alıp keldi?
2. Turkiyanı jedel rawajlanıw jolına túsırgen T. Ózol reformaları hám olardıń nátiyjeleri haqqında aytıp beriń.
3. Irandaǵı “Aq revolyuciya” qanday maqsetlerdi gózlegen edi hám ol qanday nátiyjelerge alıp keldi?
4. 1979-jılı Iranda shah rejiminiń awdarılıwi hám Iran Islam Respublikasınıń düziliwine qanday faktorlar sebep boldı?
5. Awǵanstanda 1979-jılı ámelge asırılǵan “revolyuciya” awǵan jámiyetinde qanday ózgerislerdi alıp keldi?

28- tema

Siriya, Irak hám Qubla-Batıs Aziya mámlekетleri

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Siriya, Irak mámlekетlerin dўnya siyasiy kartasınan tabíoń.
2. Birinshi jáhán urısına shekem Siriya, Irak qaysı mámlekет(ler)diń koloniyası esaplanǵan?
3. Qubla-Batıs Aziya mámlekетlerinen qaysılarım bilesiz?

SIRIYA

Siriya ekinshi jáhán urısınan aldın Franciyaniń mandatı astında edi. **1943-jılı** de Golldın qarsılığına qaramastan, Siriya óz górezsizligin járiyaladı. Biraq haqıqıy górezsizlikke 1946-jılı sırt el áskerleri mámlekет aymaǵınan alıp shıgilǵannan soń erisildi. Rásmyi parliament respublikası dep járiyalanǵanına qaramastan, Siriyada turaqlı demokratiyalıq dástúrlar qáliplespedi, hákimiyat ushın keskin gúres baslandı.

1940-jıllardırıń ekinshi yarımında Siriyyada burjuaziyalıq-demokratiyalıq mámleketti quriw maqsetin óz aldına qoyǵan milliy burjuaziya húkimetleri bir-birin almastırdı.

Jámiyet siyasiy turmısında jetekshi rol atqarıp turǵan Arab socialistlik oyanıw partiyası 1957-jılı mámlekетke Mısır armiyasın alıp keliw tárepdarı bolıp shıqtı. **1958-jılı fevralda** Siriya menen Mısır awqamǵa birlesip, **Birlesken Arab Respublikası (BAR)** dep járiyalandı.

Birqatar narazılıq mitinglerinen soń 1961-jılı sentyabrde armiya oficerleri áskeriy awdarıspaqtı ámelge asırdı. Sol kúni áskeriy bassıhalar Siriyanıń BAR quramınan shıqqanlıǵı hám **Siriya Arab Respublikası** dúzilgenligin járiyalaydı.

1970-jıl noyabrde áskeriy awdarıspaqtan soń mámlekette hákimiyat qorǵanıw wáziri general **Hafız Asad** qolına ótti. Keyingi jılı ótkizilgen referendumda H. Asad Siriya prezidenti etip saylandı. Siriyyada uzaq jıllarǵa H. Asadtıń jeke húkimranlıǵı ornatıldı. 1980–1990-jılları Siriya socializm quriw kursın dawam ettirdi. 1980-jıllar aqırına ke-lij JIÓniń tiykarǵı bólegen mámlekет sektorı berer edi. Sırtqi siyasatta Siriya Izrailǵa qarsı qatań poziciyanı iyeledi. Liviya menen jaqınlasti. 1980–1988-jıllardaǵı Irak-Iran urısında Iraktı qollap-quwatladı. 1990-jılı Iraktıń Kuveytke qarsı agressiyasında Siriya Kuveyt tárepinde bolıp, oǵan diplomatiyalıq, materiallıq hám ruwxıy járdem kórsetti.

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sizińshe, usı dáwirde Siriyyada júz bergen áskeriy awdarıspaqlardıń sebepleri nelerden ibarat edi?

IRAK

1932-jılı óz górezsizligin járiyalagań **Irak** kóp tárepinen Ulli Britaniyaǵa baǵınıshlı bolıp qala berdi. **1958-jılı Abdul Karim Qosim** hám **Abdul Salim Aref** bassılıǵında mámlekет awdarıspaǵı shólkemlestirilip, korol Feysal, bas wázir hám korol shańaraǵı aǵzaları óltirildi. Biraq óz ara jánjeller sebepli Abdul Karim Qosim hám Abdul Salim Aref ta óltirildi. Mámlekette hákimiyat ushın gúres, awdarıspaqlar dawam etti. **1968-jılıǵı** náwbettegi mámlekет awdarıspaǵınan keyin real hákimiyat qorǵanıw wáziri **Saddam Husayn** qolına ótti.

Ekonomikada reformalar ótkerilip, xalıq párawanlığın asırıwǵa erisildi. Ekonomikalıq siyasatta mámlekет sektorın beklemewge ayrıqsha itibar berildi. 1973-jılǵa kelip eksporttan túsetuǵın dáramattıń tiykarǵı bólegin neft hám neft ónimleri dáramatı quradı.

1979-jılı Saddam Husayn rásmiy túrde Irak prezidenti etip saylandı. 1980-jılı 22-sentyabrde Irak Iranǵa qarsı urıs basladı. Iran-Irak urısı XX ásirdiń eń uzaq dawam etken aymaqlıq soqlıǵısıwi boldı. Urıs 1988-jılǵa shekem dawam etti.

1990-jılı Irak Kuveytke bastırıp kirip, onıń aymaǵın iyelep aldı. BMSH Qáwipsizlik keńesi Kuveytten Irak armiyasınıń tezlik penen shıǵıp ketiwin talap etti. 1991-jılı yanvarda xalıqaralıq kúshler Kuveytti azat etiw boyınsha "Sahradaǵı boran" operaciyasın basladı. Qısqa müddetde Irak armiyası tolıq qıyratıldı.

TARIYXÍY PIKIRLEW

Sizińshe, mámlekette "Sahradaǵı boran" operaciyasınan keyin sırtqı siyasatta qanday ózgerisler boldı. Pikińizdi tiykarlap, IKTdan paydalangan halda prezantaciya tayarlań.

Qubla-Batıs Aziya mámlekетleri

Qubla-Batıs Aziya aymaǵında 16 górezsiz mámlekетler jaylasqan bolıp, biz olardıń ayırımları menen tanısıp shıǵamız.

LIVAN

Ekinshi jáhán urısınan keyin Batıs mámlekетleriniń siyasıy húkimdarlıǵınıń saplastırılıwı, sırt el áskerleri mámleketten alıp shıǵıp ketiliwine qaramastan, sırt el monopoliyaları Livanda óz ornın saqlap qaldı. 1948-jılı Livan "erkin mámlekет" dep járiyalındı. 1958-jılı mayda mámlekette puqaralar urısı baslanıp, 3 mıń adamnıń nabıt bolıwına alıp keldi. Usınnan keyin hákimiyatqa kelgen hám górezsiz siyasat alıp barǵan Livanniń jańa húkimetin xalıq keńnen qollap-quwatladı. 1960-jılları Livan ekonomikası tiykarınan xızmet kórsetiw tarawına baǵdarlangan edi. Biraq Izrail agressiyası Livanda jámiyetlik, siyasıy hám etnokonfessionalıq kelispewshiliklerdi kúsheytip

“Sahradağı boran” operaciyası

jiberdi. 1975-jılı Beyrutta palestinalı jawingerler menen xristianlar ortasındağı soqlığısıw Livanda puqaralar urısın baslap berip, bul urıs 1990-jılğa shekem dawam etti.

IORDANIYA

1946-jıl 22-martta Londonda Transiordaniyanyň ýárezsizligi járiyalanıp, sol jılı may ayında mámlekettiň atı lordaniya dep ózgertildi. **Amir Abdulloh I ibn Husayn** mámleket patshası (maligi) boldı. 1967-jılğı urısta lordaniya Izraildan jeñiliske ushırap, Órdun dáryasınıń batıs jaǵalawı tartıp alıngannan soń lordaniya aymaǵına júz miňlap palestinalı qashqınlar kelip ornalasadi. Korol lordaniyanıń Batıs jaǵalawına bolǵan huqıqınan palestinalılar ushın waz keshedi. Biraq Izraildin tásırı astında 1988-jılı lordaniya Batıs jaǵa menen hárqanday baylanıslardı úzedi. Aqibetinde arab mámlekетleriniň finanslıq járdeminен ayrırladı. Tek Evropa Awqamı hám xalıqaralıq finanslıq shólkemler kómeginde lordaniya 1991-jıl aqırına kelip finanslıq krizisten shıǵa aldı.

SAUDIYA ARABIYASÍ

1950-Amerikanıń “Aramko” kompaniyası menen neft qazıp alıw tuvrısında kelisiwge eriskennen soń mámleket baylıqtıń tımsalına aylandı. Tez arada neft kánnerleri iske túsip, mámleket kelbeti ózgerip ketti. 1960-jıllarda musılmankınlıq dúnýasında Saudiya patshası **Feysaldıń** abırayı asıp bardı. Ol Iran menen múnásibetlerin jaqsılay basladı, Mekkede Iran shahın qabilladı. Rabotta bolǵan Arab mámlekетleri bassılları keňesinde Feysaldıń usınısı menen “Islam konferenciyası” shólkemi düzildi. 1973-jıldan baslap neft bahasınıń keskin kóteriliwi nátiyjesinde Saudiya Arabiyasınıń baylığı júdá asıp ketti. 1990-jılga kelip saudiyalılar jáhán finans resursınıń 1/3 bólegin óz qollarına topladı. Jáhánde anıqlanǵan neft qorlarınıń 1/4 bólegi usı jerde jaylasqan edi. Bulardıń hámmesi patshalıqtıń musılmankınlıq mámlekетleri arasında abırayı asıwına alıp keldi.

BAĞDARLAWSHÍ SORAWLAR

Geografiya páninen alǵan bilimlerińge súyenip, Qubla-Batıs Aziya regiонında jaylasqan mámlekетlerdiń orni, paytaxtı, pul birligi hám de huqıq páninen alǵan bilimlerińge súyenip, mámleket basqarıwı hám siyasiy partiyalar yaki hákimiyat basqarıwına kelgen shaxslardıń ámelge asırğan islerin keste kórinishinde dápterińizge jazıń.

BIRLESKEN ARAB ÁMIRLIKLERİ

1971-jılı inglís áskerleri shıgıp ketkennen soń Arabiya yarım atawınıń shıǵısında **Birlesken Arab Ámirlikleri (BAÁ)** federaciyası dúzildi. Oğan 7 ámirlik – Abu Dabi, Dubay, Sharja, Ajman, Umm ul-Qayvayn, Al-Fujayra hám Ras ul-Xayma kirdi. Bul ámirlikler ishindegi eń úlkenleri Abu-Dabi hám Dubay esaplanadı. Neftten alınatuǵın úlken payda esabına mámleket xalqı jan basına dáramat boyinsha dýnyada aldınıǵı orılardan birin iyeledi. Sırt el kapitalın tartıw ushın erkin industrial zonalar dúzilgen. BAÁ Jaqın Shıǵıstaǵı eń úlken finanslıq hám tranzit sawda orayı esaplanadı.

INTERNET PENEN ISLEWGE TIYISLI TAPSÍRMA

Internet járdeminde Birlesken Arab Ámirlikleri (BAÁ) federaciyasına virtual sayaxat shólkemlestiriń hám temada úyrenilgen materiallar tiykarında tariyxiy waqıyanı analizleń.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Sankciya – xalıqaralıq minnetlemelerge yaki xalıqaralıq ólshemlerge ámel et-pegen, olardı buzǵan mámleketlerge bir mámleket (yaki mámleketler toparı)tiń qollanılatuǵın (ekonomikalıq, finanslıq yaki áskeriy) jaza yamasa tásir etiw ilaji.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. 1940-jillardıń ekinshi yarımında Siriya tariyxında qanday siyasiy processler güzetildi?
2. 1932-jılı óz górezsizligin járiyalaǵan Irak ne sebepten kóp tárepleri menen Ullı Britaniyaǵa baǵınıshlı bolıp qalǵan edi?
3. Saudiya Arabiyasında mámleket kelbetiniń ózgerip ketiwine ne sebep boldı?
4. Qaysı waqıyadan keyin Arabiya yarım atawınıń shıǵısında Birlesken Arab Ámirlikleri (BAÁ) federaciyası dúzildi?

**29-
tema**

Latin Amerikasında milliy reformalaw hám rawajlanıwdıń basqa jolları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Latin Amerikası mámlekетlerine qaysı mámlekетler kiredi?
2. Ekinshi jáhán urısına shekem Latin Amerikası qaysı mámlekет koloniyası esaplanǵan?

ESKE TÚSIRÍN

Ekinshi jáhán urısında Latin Amerikası mámleketleriniň qatnasiwi haqqında nelerdi bilesiz?

Ekinshi jáhán urısınan soń Latin Amerikası mámleketlerine ekonomikalıq reformalar ótkeriw ushın qolay sharayat júzege keldi: olar úlken valyuta qorına iye boldı, jáhán sawdasında olardıń ülesi asıp bardı. Bul jaǵday Latin Amerikası mámleketlerinde en jayǵan, biraq avtoritarlıq rejimlerdiń qáliplesiwi ushın sharayat jarattı. 1970-jıllar aqırı – 1980-jıllar baslarında Latin Amerikası mámleketlerinde diktatorlıq rejimlerge

qarsı gúres jedellesti. Bul 1979-jılı Nikaragua revolyuciyaǵa, Salvador hám Gvatemala kóterilis háreketleriniň kúsheyiwine alıp keldi. Qubla Amerika mámleketleri- Ekvador, Peru, Boliviya, Argentina, Braziliya hám Urugvayda áskeiy rejimler puqaralıq húkimetler menen almastırıldı. XX ásirde Latin Amerikası mámleketleri ushın ulıwma bolǵan modernizaciyalawdınıń úsh-revolyuciyalıq, neokoncervativlik hám reformalıq variantları anıq kózge taslanadı. Bul variantlardı úsh mámleket misalında kórip shıǵamız.

*Kuba basshısı
Fidel Castro*

KUBA – MODERNIZACIYALAWDÍN REVOLYUCIYALÍQ VARIANTÍ

1950-jıllar aqırında Karib teñizinde kishkene ataw – Kubada júz bergen waqıyalar pútkıl dýnyanıń itibarin ózine tarttı. Kuba jámiyetti modernizaciyalawdınıń revolyuciyalıq jolın tańladı. **1959-jılı 1-yanvar** kúni Fidel Castro basshılıǵındaǵı qozǵalańshılar Gavanaǵa kirip kelip, revolyuciya jeńiske eristi. F.Kastro húkimetti tek keskin sıpat ózgeriwi Kubanı qalaqlıqtan alıp shıǵadı, jámiyetti rawajlanıwdıń zamanagóy dárejesine kóteredi dep oylap, keskin social-ekonomikalıq siyasattı ámelge asırdı. AQSHTıń Kubadaǵı jańa húkimetke dushpanlarsha múnásibeti anıq bolgannan soń, F. Castro húkimeti SSSR menen kelisiw arqalı mámlekettiń qorǵanıw qúdiretin bek kemley basladı. Bul bolsa **1962-jılı “Karib krizisine”** alıp keldi. Kuba dáslepki dáwirde jámiyet turmısınıń derlik barlıq tarawların modernizaciyalawda úlken tabıslarǵa eristi. Sap agrar mámleket bolǵan Kubanı agrar-industrial mámleketke aylandırıw kursı tańlandı. Biraq 1980-jıllardan jámiyetti modernizaciyalawdınıń Kuba variantında málım kemshilikler kózge taslana basladı. Ekonomikalıq ósiw pátleri, xalıqtıń jasaw dárejesi tómenledi. SSSRdıń idírawı Kuba ushın júdá úlken soqqı boldı. 1990-jıllarda kóphsilik F.Kastro rejiminiń qulawın boljaǵan bolsada, biraq onday bolmadı.

CHILI – MODERNIZACIYANÍN NEOKONSERVATIVLIK VARIANTÍ

Ekinshi jáhán urısınan keyin Latin Amerikası mámlekетleri jámiyetti modernizaciyalawdını optimal variantın izledi. **1960-jılları** Chili húkimetи mámleketti modernizaciyalawda rawajlanǵan mámlekетlerde sınavdan ótken reformashılıq sistemalarına súyendi. Biraq baslanǵan reformalar barǵan sayın jámiyettegi bóliniwdi kúsheytti, mámlekет turmısınıń jámiyetlik-siyasiy tarawlarında keskinlikti júzege keltirdi. Prezidentlik saylawlarından aldın shólkemlestirilgen Xalıq birligi blogında kommunuistler, socalistler, radikallar hám “Xalıq iskerligi jeke háreketi” kirdi. **1970-jılı** usı blok kandidatı – **Salvador Alyende** prezident bolıp saylandı. S. Alyende húkimetи reformaları hám mámlekette hár túrli kózqaraslar, qarsılıqlardı keltirip shıǵardı. **1973-jılı** mámlekет awdarıspaǵı ámelge asırılıp, hákimiyatqa general **Augusto Pinochet** basshılıǵındaǵı áskerıy xunta keldi. Konstituciya hám derlik barlıq demokratiyalıq erkinlikler biykar etildi. Pinochet húkimetи tańlaǵan modernizaciyalawdını neokonserativlik variantı úlken sociallıq mashqalalarǵa alıp keldi. Aldı menen is haqı, ásirese reformalardıń dáslepki jıllarında sezilerli dárejede azaydı, jumissızlıq keskin ósti. 1989-jılı ótkerilgen prezidentlik saylawlarda Xristian-demokratiyalıq partiyası (XDP) jetekshisi Patricio Eylvin jeńip shıqtı. Sonıń menen diktatura dáwiri tamamlandı.

MEKSİKA – MODERNİZACIYALAWDÍN REFORMALIQ VARIANTÍ

1958-jılı Meksika sanaat ónimleriniń ulıwma kólemi boyınsha Latin Amerikasında birinshi orıńga shıqtı. Mámlekettiń nátiyjeli ekonomikalıq rawajlanıwında mámlekет sektorı tiykarǵı rol oynadı. Latin Amerikasında úlken shawqıımǵa sebep bolǵan Kuba revolyuciyası Meksika basshıllarında sociallıq tarawǵa qatań itibar qaratıwǵa májbür etti. Biraq Meksika ústem sheńberdegiler rawajlanıwdını liberal-reformalıq jolınan sheginbedi.

ESTE SAQLAŃ

Salvador Alyende

1959-jılı 1-yanvar kúni F. Castro basshılıǵındaǵı qozǵalańshıllar revolyuciyası jeńiske eristi.

1970-jılı xalıq frontı kandidatı Salvador Alyende Chili prezidenti etip saylandı.

1958-jılda Meksika sanaat ónimleriniń ulıwma kólemi boyınsha Latin Amerikasında birinshi orıńga shıqtı.

1980-jıllardaǵı jáhán ekonomikalıq krizisi Meksika ushın úlken sınav boldı. Krizis jeńip ótilgen bolsada, jumissızlıq, sırtqı qarız keskin astı, sırtqı dúnyada, birinshi náwbette AQSHqa górezlilik te kúsheydi.

DÓRETIWSHILIK JUMÍS TAPSÍRMASÍ

1963-jılda Kuba basshısı Fidel Kastroniň Ózbekstanǵa saparı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı izlep tabıń hám “Sharaf Rashidov hám Fidel Castro” temasında prezentaciya tayarlań.

ÁDEBIY SHÍĞARMA MENEN ISLEWGE TIYISLI TAPSÍRMA

Alvaro Yunkeniń “Muǵallim ushın átirgúl” gúrrińin oqıń hám talqılań.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Áskeriy rejim – mámleketti basqarıw forması bolıp, onda pútkıl hákimiyat áskeriy adamlarǵa tiyisli boladı. Ádette, áskeriy rejimler áskeriy awdarıspaqlar arqalı ornatılıdı.

Agrar-industrial mámlekет – tiykarǵı baylıǵın awıl xojalıq ónimleri quraytuǵın, sanaatı awıl xojalıq ónimleri hám tábiyyiy baylıqlardı qayta islewge baǵdarlangan mámlekет.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. 1950–1980-jıllarda Latin amerikası mámlekelerinde júz bergen siyasıy ózgerisler haqqında aytıp beriń.
2. Modernizaciyalawdını Kuba variantı ózin aqladı ma? 1980-jıllarda bul varianttını qanday kemshilikleri kózge taslandı?
3. Chilide S. Alyende húkimetiniń reformaları aytarlıqtay jetiskenliklerge erisiwine qaramastan ne ushın ǵalabalaspadı?
4. Pinochet diktaturası dáwirinde reformalar Chilidiń keyingi rawajlanıwında qanday rol oynadı?
5. Meksikada modernizaciyawdını reformalıq variantı Kuba hám Chili variantlarının nesi menen ajıraladı?

30- tema

Afrikada górezsizlik, kámbaǵallıq hám rawajlanıw mashqalaları

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Afrika materigi geografiyalıq jaqtan qaysı bólimgere bóniniwin karta járdeminde aniqlań.
2. Jańa dáwirde Afrika mámlekетleri qaysı mámlekетlerdiń koloniyları edi?
3. Birinshi hám ekinshi jáhán urıslarında Afrika mámlekетleriniń qatnası qanday bolǵan?

ARQA AFRIKA MÁMLEKETLERİ

Arqa Afrikadağı arab mámleketterine Mısır, Sudan, Liviya keyin Mağrib mámleketteri: Aljir, Tunis, Marokko hám Mavritaniya kiredi. Bul mámleketterde xalıq tiykarınan islam dinine sıynıadı. Sol sebepli region arab-islam civilizaciyası mámleketteri esaplanadı.

MÍSÍR

Uristan keyingi jıllarda Mısırda siyasiy hám ekonomikalıq ortalıq júdá turaqsız edi. 1952-jılı mámlekette revolyuciya ámelge asırılıp, hákimiyatqa **Jamol Abdul Nasır** basshılıǵındaǵı “Jas oficerler” keldi. Dáslep bul ádettegi áskeriy awdarıspaqtı esletti. Biraq waqıyalardıń keyingi rawajlanıwı bul antiimperialistik hám antifeodallıq revolyuciya ekenligin kórsetti. Revolyuciya uzaq dawam etken milliy azatlıq háreketine juwmaq jasap, Mısırıń haqıqıy óárezsizlik dáwirin baslap berdi.

Jańa húkimet Mısırda birqatar reformalardı ámelge asırdı. Mámlekette barlıq siyasiy partiyalar tarqatıp jiberildi. Jalǵız rásmiy siyasiy shólkem – **Azatlıq shólkemi** dúzildi hám ol jańa rejimniń tayanışhına aylandı. Jer reforması nátiyjesinde kóplegen diyqanlar jerge iye boldı. Biraq húkimet iskerligine qarsı “Musılmán birádarlar” diniy-fanatistlik shólkemi qarsı shıqtı. Xalıqtıń úlken bólegi sawatsız bolǵan mámlekette olar kúshlı tásirge iye edi. Nátiyjede 1954-jılı “Musılmán birádarlar” tárepdarları menen Azatlıq shólkemi tárepdarları ortasında qanlı soqlıǵısıwdan sofı “Musılmán birádarlar” shólkemi joq etildi. J. A. Nasır húkimetı Mısırı rawajlandırıwda SSSRdını járdemine súyendi. 1970-jılı J. A. Nasır qaytıs bolǵannan keyin Mısır prezidenti etip saylanǵan **Anvar Sadat** SSSR mene barlıq bayanıslardı úzip, AQSH penen jaqınlıstı hám onıń járdeminde ekonomikalıq rawajlanıwdı basladı. 1981-jılı 6-oktyabrde Anvar Sadattıń óltiriliwi de jańa ekonomikalıq kurstı ózgertire almadı. **Husni Muborak** prezident etip saylanǵannan keyin pútkil 80- hám 90-jıllar baslarında Mısır jedel rawajlanıwın dawam etti.

SUDAN

OYLAP KÓRIŃ HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAN

Sizińshe, búgingi Afrika rawajlanıwınıń mashqalaları nelerden ibarat.

1956-jılı óárezsiz bolǵan Sudan unitar demokratıyalıq respublika dep járiyalandı. Bunnan keyin rawajlanıwdıń dúnyalıq hám diniy joli tárepdarları ortasında birqatar soqlıǵısıwlar bolıp ótti. Nátiyjede Sudan rawajlanıwdıń islamiy jolın tańladı. Islam – mámlekетlik din, arab tili – mámlekет tili, sháriyat-barlıq nízamlarıń tiykarı dep járiyalandı.

1969-jılı “Azat oficerler” shólkemi bul rejimdi awdarıp tasladı. Hákimiyat polkovnik Jafar Nimeyri basshilígındağı Revolyuciyalıq keňeske ótti.

Mámleket **Sudan Demokratiyalıq Respublikası** dep járiyalandı. J. Nimeyridiń jeke rejimi ornatıldı. Mámlekette insan huqıqları ayaq astı etildi.

Uzaq háreketlerden soń 1985-jılı J. Nimeyri rejimi awdarıp taslandı. Sonnan keyin mámleket qublasındağı islamiy mámleket tárepdarları menen húkimet ortasında urıs baslandı. Aqıbetinde Sudan XX ásır aqırında da regionniń eń qlalaq mámleketi bolıp qaldı.

LIVIYA

1 XX ásır basında Turkiya koloniyası edi; Turkiya-Italiya urısınan keyin Italiyaǵa górezlilik baslandı.

2 II jáhán urısı dáwirinde inglés hám francuzlar iyeledi. 1952-jılı BMSH Liviyaǵa górezsizlik berdi.

3 Liviya Qospa patshalığı awdarılıp, Liviya Arab Respublikası dúzildi (1969); “Islam socializmi”.

4 1977-jıl LAR ornına Liviya Arab Socialistlik Xalıq Jamahiriyesi járiyalandı.

**Muammar
Kaddafiy**

XX ásır jılnaması: Liviya górezsizlikten diktaturaǵa qaray

1949-jıl İtalyanıń burıńı koloniyaları – **Fessan**, **Kirenaika** hám **Tripoli-taniya** birlestirilip, Liviya patshalığı dúzildi. Liviya **1951-jılı** górezsiz mámleket dep járiyalandı. 1950-jılı Liviya aymaǵında neft hám gazdıń úlken qorları anıqlandı. Bul baylıqlar sırt el, birinshi orında AQSH kompaniyaları tárepinen ózlestirildi. Keyingi jıllarda neft qazıp alıw sanaatı júdá jedel rawajlandı. Neft sanaatınıń jedel ósiwi menen Liviya social-ekonomikalıq turmısında da túpkilikli ózgerisler baslandı. Bul process tek awıl xojalığınıń keskin kemeyiwine alıp kelmesten, sol waqıtta mámlekettegi monarxiya dúziminiń tayanıshı bolǵan dástúriy-diniy turmıs tárizi de buzılıp, ástelik penen armiyanıń roli artıp bardı. Nátiyjede 1969-jılı 29 jaslı Muammar Kaddafiy basshilígındağı “Jas oficerler” shólkemi monarxiyanı awdarıp tasladı hám mámleketti **Liviya Arab Respublikası** dep járiyaladı. M.Kaddafiy húkimdarlığı dáwirinde mámleket ekonomikalıq rawajlanıw hám sociallıq qorǵawda úlken tabıslarǵa erisen bolsada, puqaralar huqıqları támiyinlenbedi. Xalıqtıń bir bólüminiń narazılıǵı asıp bardı.

TROPIKALÍQ HÁM QUBLA AFRIKA MÁMLEKETLERİ

1945-jılı oktyabrde Angliyanıň Manchester qalasında V Panafrika kongresi boldı. Onda antikoloniyalıq, antiimperialistlik ruwx ústem boldı. Kongress pútkil materikke hám barlıq úlken aymaqlar hám mámleketlerge qaratılǵan jańa revolyuciyalıq talaplardı alǵa qoydı. Kóplegen Afrika mámleketleri ushın urıstan keyingi jıllar siyasi partiyaları dúziw dáwiri boldı. Olar endi xalıqqa tikkeley müráját qılatuǵın boldı. Mitingler, boysınbawshılıq kampaniyaları ótkiziliп, sırt el tovarların boykot qıldı. 1940-jıllar aqırı – 1950-jıllar baslarında ǵalaba xalıq narazılıqları hám policiya menen qanlı soqlıǵısıwlar dáwirdiń xarakterli tárepi bolıp qaldı. Qurallı shıǵıwlар: **Madagaskar, Pil Súyegi Jaǵası, Keniya** hám **Kamerun** xalıqlarınıń kolonizatorlarǵa qarsı qurallı qozǵalańı háwij aldı. 1950-jıllardıń ekinshi yarımi koloniyalıq rejimdi qulatiw ushın gúresler dáwiri boldı. Ulli Britaniya koloniyası **Altın Jaǵa** óz ǵárezsizligin járiyaladı hám ózin **Gana** mámleketi dep atadi. Fransıya koloniyası Gvineya da óz ǵárezsizligin járiyaladı. Bul dáslepki qádemler pútkil Afrika tárepinen materikiň koloniallıqtan azat bolıw tımsalı sıpatında qabil etildi.

Koloniallıqtan azat bolıw procesiniń eń joqarı shegi 1960-jılǵa tuwra keldi. OI tariyxqa “**Afrika jılı**” sıpatında kirdi. Jáhán kartasında 17 jańa Afrika mámleketleri payda boldı. Keyingi jıllarda Ulli Britaniyaǵa baǵınıshlı derlik barlıq mámleketler óz ǵárezsizligin daǵazaladı.

Panafrika kongresi

TARIYXÝY PIKIRLEW

Siziňshe, Afrika xalıqları tariyxında V Panafrika kongresi hámde “Afrika jılı” qanday áhmiyetli orın iyeleydi. Pikirińizdi tiykarlaǵan halda T-sızılma grafikalıq organayzerinen payдалanıp prezantaciya tayarlań hám pikirińizdi tiykarlań.

Óárezsizlikten keyin birden turmıs túpten jaqsılanadı degen isenim keń tarqalǵan edi. Biraq kóphshilik jaǵdaylarda kapitalistik emes rawajlanıw jolın tańlaǵan mámleketlerde qayın jaǵdaylar júzege keldi. Óárezsizlik ushın gúresken keshegi liderler hám ústem partiyalar hákimiyatqa kelgennen soń, zalım hám diktatorlarǵa aylandı. Puqaralar urısları bolsa kóplegen qan tóispelerge alıp keldi. Kapitalistik joldı durıs dep bilgen basqa birqatar mámleketlerde de derlik birdey mashqalalar payda boldı.

Birqatar Afrika mámleketlerinde kóp sanlı, tájiriybesiz hám nátiyjesiz, qulaǵına shekem korrupciyaǵa batqan, mámleket baylıǵın talan-taraj etiwshi hám sol tiykarda bir-birin qollap-quwatlawshı byurokratiyalıq apparat júzege keldi. Bunday sharayatta birden-bir tártip hám kúshke iye bolǵan shólkem armiya bolıp qaldı. Nátiyjede toqtawsız áskeriy awdarıspaqlar júz berdi. Kámbaǵallıqtan, urıs hám genocidten, sanaattıń joqlığı sebepli, jumissızlıq hám ilajsızlıqtan qutılıw ushın millionlap afrikalılar óz materigin taslap kettwge májbür boldı.

APARTEID REJIMINE QARSÍ GÚRES

Afrikanıń qublasında rasalıq rejimine tiykarlanǵan **Qubla Afrika Respublikası** (QAR) bar edi. Bul rejim túrli rasadaǵı adamlar qosılmastan bólek-bólek jasawi, aralaspawı, turmis tárizi hám miynet procesinde bir-biri menen kem qatnasta bolıwın talap eter edi. Bunday kózqaras aq deneli adamlardıń ústınlığı haqqındaǵı ideyaǵa tiykarlanǵan edi. Qara deneliler saylawlarda qatnasıw huqıqına iye emes edi. Hátte baslawısh bilim beriw sistemasyda olar ushın ayrıqsha, kemirek bilim beriwge baǵdarlanǵan edi. Bunday tártiplerge qarsı shıǵıwshı siyasıy shólkemler quwǵın qılındı.

Aparteid rejimine qarsı tek huqıqları ayaq astı etilgen qara deneli xalıq hám bul jaǵdayǵa qarsı narazılıq bildirip atırǵan bir topar aq deneliler gúrespesten, bálki xalıqaralıq jámáátshilik hám BMSHda bul ádalatsızlıqqa qarsı gúresti. BMSH aparteid rejimin boykot qılıwǵa qaratılǵan birqatar is-ilajlardı ámelge asırdı. Nátiyjede QAR húkimeti demokratıyalıq is-ilajlardı ámelge asırıwǵa májbür bolıp, barlıq siyasıy partıyalarǵa erkinlik berilip, siyasıy tutqınlar azat etildi. 1994-jılı bolıp ótken saylawlardan soń QAR tariyxında birinshi qara deneli jolbassı – **Nelson Mandela** mámlekет prezidenti boldı.

Aparteid rejiminiń awdarılıwı menen Afrikada koloniallıq tolıq juwmaqlındı.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Genocid – xalıqaralıq jinayatlardıń bir túri: rasası, milleti, dini, etnikalıq quramına góre xalıq toparların ulıwma yamasa bir bólimin qırıp jiberiwge qaratılǵan háreket.

Aparteid – rasalıq kemsitiwdiń eń jawız kórinisi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ekinshi jáhán urısınan keyingi jıllarda Mısırdı siyasıy hám ekonomikalıq jaǵday júdá turaqsız ekenligi sebepleri nelerden ibarat edi?
2. XX ásirdiń 40-jıllarında Liviya patshalıǵınıń düziliwi hám keyingi rawajlanıwı haqqında nelerdi bilesiz?
3. 1945-jılı oktyabrde Angliyanıń Manchester qalasında bolıp ótken V Panafrika kongresi materik tariyxında qanday orın iyeledi?
4. 1940-jıllar aqrı – 1950-jıllar baslarında ógalaba demonstraciylar hám policiya menen qanlı soqlıǵısıwlardıń xarakterli tárepleri nelerden ibarat?

31- tema

XX ásirdiń ekinshi yarımında ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwi

BELSENDILIKTI ASÍRÍWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. XX ásirdiń ekinshi yarımına shekem aniq pánler tarawında qanday oylap tabılıwlar ámelge asırıldı?
2. Birinshi hám ekinshi jáhán urıslarında dúnya mámlekетleri qanday qurallardan paydalangan?
3. XX ásir baslarında qanday ádebiy baǵdarlarda shıgarmalar jazılǵan?

ILIMIY-TEXNIKALÍQ REVOLYUCIYA HÁM ONÍN NÁTIYJELERI

Sońgi júz jıl dawamında ilimniń rawajlanıwı XX ásirdiń ekinshi yarımında ilimiy-texnikalıq revolyuciyaǵa alıp keldi. Bul revolyuciyanıń tiykarǵı belgileri tábiyyiy hám sintetikalıq materiallardan tovarlardı gólabı islep shıǵarıw, mashinalardan keń paydalaniw, islep shıǵarıwdıń konveyerli liniyaların hám sanaat robotların jaratıw boldı. Ilimiy-texnikalıq revolyuciya jáhán ekonomikasın kapitalizmniń postindustrial dáwirine alıp shıqtı.

Soniń menen birge ilimiy-texnikalıq revolyuciya birqatar unamsız aqıbetlerge de alıp keldi. Atap aytqanda, islep shıǵarıwdı avtomatlastırıw hám kompyuterlestırıw nátiyjesinde jumıs orınları kemeyip, jumıssızlıq hawij aldı. Energiyanıń jańa túrleri, jasalma materiallardı qollanıw tábiyyiy resurslardan paydalaniw imkaniyatın keńeytti, biraq bunıń tábiyatqa ziyanı da artıp bardı.

Ilim-pán jetiskenlikleri

XIX ásır aqırı – XX ásır baslarına kelip ilimiypikirlew tiykarında úlken ózgerisler boldı. Isaak Nyutonnan baslańgan hám mehanikaǵa tiykarlańgan kózqaras óz imkaniyatların juwmaqladı hám bul Jańa dáwir iliminiń krizisine alıp keldi. Bunda **elektron** hám **radioaktivliktiń** oylap tabılıwi túrtki boldı. Pándezgi krizisti saplastırıw procesinde fizikadan baslańgan hám pánnıń barlıǵın qamtip alǵan ilimiy-texnikalıq revolyuciya júz berdi. Bul dáslep Maks Plank hám Albert Eynshteyn sıyaqlı alımlardıń atı menen baylanıslı. **Elektron** hám **radiydiń** oylap tabılıwi, ximiyalıq elementlerdiń transformaciyası, **salıstırmalı teoriya** hám **kvant teoriyasınıń** jaratılıwi mikro álem hám úlken tezlik tarawında aytarlıqtay jańalıq boldı. Kvant teoriyası ximiyalıq baylanıslarıń tábiyatın túsındırıp, ilim hám islep shıǵarıwaldında **zatlardıń ximiyalıq transformaciyası** ushın keń imkaniyatlar esigin ashti. Genetika nızamları tarawına kirip barıw baslańıp, **genetika** páni rawajlandı, **xromosoma** teoriyası qáliplesti.

ESKE TÚSIRIŃ

Dúnyada birinshi temir jol qashan qu-rılğan hám ol nege xızmet etken?

OYLAP KÓRÍN HÁM LOGIKALÍQ SHESHIM QABÍLLAŃ

Sizińshe, XIX ásır aqırı – XX ásır baslarında ilim-pánnıń jańa basqıshqa kóteriliwine sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat bolǵan.

“SALQÍN URÍS” DÁWIRINIŃ TOP-7 JAŃALÍGÍ

Jáne qaysı ashılıw hám oylap tabılıwlardı dizimge kirgizgen bolar edińiz? Pikirińizdi dáliller menen túśindiriwge háreket qılıń.

KOMPYUTER

ENIAC
(AQSH, Pensilvaniya universiteti, 1946)

PLASTIK

plastik sanaatınıń júzege keliwi (1950-jıllar)

KOSMONAVTIKA

Insanniń kosmosqa birinshi párwazı (1961)

UYALI TELEFON

“Motorola” (1984)

INTERNET

ARPANET (1969)

ATOM TEXNOLOGIYALARI

Obninsk AES (1954)

GEN INJENERIYASI

Stenli Kohen,
Herbert Boyer (1973)

Bul dáwirde anıq pánler erisenken úlken jetiskenliklerdiń biri lazerdiń oylap tabılıwi boldı. Bul ashılıw XX ásır fizika iliminde eń áhmiyetli ashılıwlardan biri sıpatında tán alınǵan. 1960-jılı sovet fizikleri N. G. Basov, A. M. Proxorov hám amerikalı alım Ch. Tauns *lazer* (*bul inglishe Light Amplification bu Stimulated Emission of Radiation* – májbúriy nurlanıw nátiyjesinde jaqtılıqtıń kúsheytiliwi sóz dizbeginiń bas häríplerinen alınǵan) – nurdıń pútkeley jańa túrin jaratti. Bul úsh alımǵa fizika tarawında **Nobel sıyılıǵı** berildi.

Jańa texnika hám texnologiyalar dan paydalaniw menen baylanıslı jáne bir jańalıq kompyuterdiń oylap tabılıwi boldı. Kompyuter (inglishe computer-esaplaǵısh) dáslep maǵlıwmattı qayta islew hám esaplaw ushın jaratıldı. Elektron esaplaw mashinası – EEM dep júritildi hám júdá úlken kólemge iye boldı. 1959-jılı amerikalı injenerler D. Kilbi hám R. Noys tárepinen yarım ótkizgishli integral mikrosxemalar din jaratılıwi kompyuter hám ásbaplar kóleminiń keskin qısqarıwına, xızmet tarawınıń keskin keńeyiwine alıp keldi. Integral mikrosxemalardıń jaratılıwin alımlar sońğı 50 jıl ishinde islengen eń belgili oylap tabılıw dep atadı. Házirgi derlik hämmemiz paydalananatuǵın uyalı telefonlar da XX ásır oylap tabılıwi. Shveciyanıń Televerket kompaniyası 1940-jıllar aqırında – aq uyalı telefonlardı jaratiw ústinde jumıs baslaǵan edi. Shvedler tárepinen usınıs etilgen birinshi gólabı uyalı telefon baylanısı **UTB – Mobil telefon sistem** (mobil telefon sistemi) dep atıldı. 1970–1980-jılları **Ericsson**, **Philips** hám basqa da kóplegen belgili kompaniyalar tárepinen uyalı telefon apparatlarınıń jańa túrleri jaratıldı. Usı jılları zamanagóy kóriniske jaqın apparatlar payda boldı. Massachuset texnologiya instituti xızmetkerleri uzaq aralıqtan turıp kompyuter arqalı

baylanış ornatıw mümkinligin tiykarladı hám internettiń jaratılıwın jaqınlastırıldı. 1969-jılı internettiń ótmishtegi kórinisi **ARPANET** jaratıldı.

Ekinshi jáhán urısınan keyin baslanıp ketken "Salqın urıs", AQSH hám SSSR ortasındaǵı qurallanıw báygisi kosmos tarawına da kóshti. **1957-jılı 4-oktyabr** kúni Sovet Awqamında birinshi Jerdiń jasalma joldası ushırıldı. Akademik **S. P. Korolyov** basshılıǵındaǵı topar tárepinen Ayga kosmikalıq keme ushırıw boyınsha izertlewlər alıp barıldı. Olar nátiyjesinde **1961-jılı 12-aprel** kúni dúnyada birinshi márte **Yu. A. Gagarin** "Vostok" kosmikalıq kemesinde kosmosqa párwaz etti. Kosmonavтика dawiri baslanıp, ol kosmos haqqındaǵı bilimlerdi keńeytti.

Ekonomikalıq teoriya tarawında da salmaqlı ózgerisler júz berdi. Ekonomikalıq teoriyadaǵı eń áhmiyetli ózgeristi XX ásirdiń birinshi yarımında inglese ekonomisti **Jon Keynes** ámelge asırıdı. Ol ámelde ekonomikalıq teoriyaǵa jańa jónelis-makro-ekonomikanı kirgizdi. J. Keynes teoriyası pández **Keynsshilik** atın aldı. Ekinshi jáhán urısınan keyin keynsshilik tiykarında jaratılǵan ekonomikalıq teoriya **neokeynsshilik** atın aldı. Bul teoriya ekonomikanı jańa dawir talabına iykemlestiriwge qaratılǵan edi.

Qádiriyatlar sistemasındaǵı ózgerisler

XX ásirdiń ekinshi yarımında ilimiý-texnikalıq revolyuciya hám onıń menen baylanıslı ózgerisler insan ómiriniń hámme iskerlik tarawlarına tásir kórsitti. Qádiriyatlar sistemasındaǵı ózgerisler dáslep kórkem óner hám ádebiyatta óz sáwleleniwin taptı.

Kórkem ónerde **abstrakcionizm** (ajıratıw) baǵdarı keń en jaydırıldı. Abstrakcionizm fotografiyanıń rawajlaniwına ózine tán juwap tárizde payda boldı. Abstrakcionizm wákilleri endi súwretleniwde háreketti, sezimlerdi ańlatıwǵa umtilar, olardıń pikirinshe, tap usı táreplerin fotografiyada sáwlelendirip kórsetiwdiń ilajı joq edi. Abstrakcionizmge qarama-qarsı túrde **pop-art** (ǵalaba kórkem óner) payda boldı hám tezlik penen Evropaǵa tarqaldı. Pop-art iqlasbentleriniń pikirinshe dúnyadaǵı hárqanday buyım óziniń dáslepki tutınıwshılıq áhmiyetin joǵaltıp, kórkemlik, estetikalıq sıpat payda etiwi mümkin.

Kórkem ónerdiń bul baǵdarlarında álem kórinisindegi logika hám anıqlıqtıń joqlığı kórkem ónerdegi modernizm basqıshı óz imkaniyatların juwmaqlap atırǵanlığının kórinisi edi. Endi Batıs hám Shıǵıs kórkem óneri, ótmish hám zamanagóy stiller, folklor hám ǵalabalıq mádeniyat elementlerin ózinde jámlegen **postmodernizm** stili payda boldı.

Ádebiyat

Uristan keyin birqatar jazıwshıllardıń romanları urısti kórkem usıllar menen ań lawǵa baǵışlandı. Bul dáwirde kóphılık shıǵarmalar antifashistlik, pacifistlik ruwxta jazılǵan bolsa, 1960-jillardan keyin realizm jámiyettegi jańa eń áhmiyetli mashqalalardı sáwlelendirip quralına aylandı. Olarda insan hám tábiyat ortasındaǵı ajıralmas baylanıslılıq, tábiyattaǵı apatshılıqlar insan hám jámiyetti de tubalawshılıqqa alıp keliwi haqqında tásirli kórkem obrazlar arqalı anıq súwretlenedi.

Bayan etiwdiń realistik forması XX ásirdiń jańa ádebiy baǵdarı – **ǵalabalıq ádebiyatta** ózine jol taptı. Bul ádebiyat ǵalaba oqıwshıǵa mólscherlenip, anıq úlgiler tiyka-

rında jazılğan, ideologiyalıq jaqtan bar tártiplerdi qollap-quwatlawǵa baǵdarlaydı. Bul baǵdarda jazılğan shıgarma bazardıń barlıq nızamlarına baǵınatuǵın, tutınıwshılardıń túrli qatlamlarına mólshe rlengen ádebiy tovar bolıp esaplanadı. Bul óziniń ashıq kommercionalıq xarakteri, kewilashar funkciyası hám waqıyalar rawajlanıwınıń aldınnan belgili bolǵanlıǵı menen XX ásır birinshi yarımindagı ádebiyattan ayriqshaliqqa iye.

ÁDEBIY SHÍGARMA MENEN ISLEWGE TIYISLI TAPSÍRMA

“Jáhán ádebiyati” jurnalında basıp shıgarılǵan kórkem-tariyxıy shıgarmalardı tawıp, demalıs waqtında “Demalıs hám kitap oqıw” temasında oqıw portfoliosın tayarlań.

ATAMALAR MAZMUNÍ

Konveyer – júk tasıw, mashinanı pútinlep jiynaw yaki islenip atırǵan zatlardı bir jumis orninan ekinshi jumis ornına jetkizip beri w ushın toqtamastan yamasa belgili müddette aylanıp islep turatuǵın lenta sıyaqlı arnawlı transport qurılması.

Postmodenizm – XX ásır ortaları hám aqırılarında rawajlanıǵan baǵdar bolıp, ol tiykarınan filosofiya, kórkem óner, arxitektura hám ádebiy sın tarawlarında modernizm dástúrlerinen sheginiwdi ózinde sáwlelendiredi. Atama tiykarınan modernizmnen keyin kelgen tariyxıy dáwirdi súwretlew ushın qollanılıdı.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kapitalizmniń postindustrial dáwirinde ilimiy-texnikalıq rawajlanıw qanday basqıshlardı óz ishine aladı?
2. Zamanagóy EEMler, kompyuterler hám uyalı baylanıs tarmaqlarınıń jaratılıwında integral mikrosxemalardıń oylap tabılıwı qanday rol oynadı?
3. Internet tarmağınıń payda bolıwına qanday teoriya tiykar boldı?
4. XX ásır ádebiyat hám kórkem ónerdegi qanday baǵdarlardı táriyiplep bere alasız? Ádebiyat hám kórkem ónerdiń jámiyetlik turmısqa tásiri nelerde kórinedi?
5. XX ásirdiń ekinshi yarımindagı dúnýada ilimiy ashılıwlardıń payda bolıwına qanday faktorlar sebep boldı?

MAZMUNÍ

Kirişiw	3
---------------	---

I BAP

XIX ÁSIR AQÍRÍ – XX ÁSIRDIÝ BASLARÍNDA JÁHÁN MÁMLEKETLERİ: INDUSTRIAL CIVILIZACIYANÍN PAYDA BOLÍWÍ

1-tema. Industrial civilizaciyanıň payda bolıwı	6
2-tema. “Jánede Ulli Britaniya” ushın: jaňa ekonomikalıq hám ideologiyalıq sistemanıň payda bolıwı.....	11
3-tema. Franciya hám Germaniya: Evropada jetekshilik ushın gúres.....	16
4-tema. Shıgıs Evropa hám Rossiya: jámiyetti reformalaw mashqalaları.....	22
5-tema. Eki túrli Amerika: Arqa hám Qubla Amerikada rawajlanıw bağdarları.....	27
6-tema. Yaponiya, Qıtay hám Hindistan: reformalardıň aziyalıq joli	32
7-tema. Islam civilizaciyası mámleketlerinde dástúriylik hám reformashılıq arasındaǵı gúres	38
8-tema. Afrika mámleketlerinde koloniallıq hám rawajlanıw mashqalaları	43

II BAP

JÁHÁN URÍSLARI ARALÍGÍNDA CIVILIZACIYA RAWAJLANIWÍNÍN EKI BAĞDARÍ: LIBERAL- DEMOKRATIYALIQ HÁM TOTALITARLÍQ- AVTORITARLÍQ DIKTATURA

9-tema. Birinshi jáhán urısınıň kelip shıgıw sebepleri hám aqıbetleri	50
10-tema. Liberal-demokratiyalıq mámleketlerde rawajlanıwdıń jaňa mashqalaları	56
11-tema. Totalitarlıq hám avtoritarlıq diktatura mámleketleri: jaňa urıs oshaǵınıň payda bolıwı	61
12-tema. Aziya mámleketlerinde óárezsizlik hám rawajlanıw mashqalaları	67
13-tema. Afrikada milliy oyanıw hám óárezsizlik ideyalarınıň payda bolıwı.....	73
14-tema. Ekinshi jáhán urısınıň kelip shıgıw sebepleri hám aqıbetleri	77

III BAP

1945–1991-JÍLLARDA EVROPA HÁM ARQA AMERIKA MÁMLEKETLERİ

15-tema. Batıs Evropa hám Arqa Amerika mámleketleri rawajlanıwınıň tiykarǵı baǵdarları	86
16-tema. SSSR hám Shıǵıs Evropa mámleketleri rawajlanıwınıň tiykarǵı baǵdarları	91
17-tema. AQSH: jańa liderdiń payda bolıwı	95
18-tema. Ullı Britaniya hám Franciya: Jańa Evropanı quriw	100
19-tema. Germaniya va Italiya: jeńilisten keyingi rawajlanıw.....	106
20-tema. Batıs Evropada ekonomikalıq hám siyasiy integraciya procesleri	112
21-tema. Qubla hám Arqa Evropa mámleketleri: diktatura va demokratiya	118
22-tema. Sovet Awqamında reformalar hám krizis: imperiyanıň saplastırılıwi.....	124
23-tema. Oraylıq hám Shıǵıs Evropa mámleketleri totalitarizm hám demokratiya aralığında	130

IV BAP

OYANÍP ATÍRGÁN DÚNYA: 1945–1991-JÍLLARDA AZIYA, AFRIKA HÁM LATÍN AMERIKASÍ MÁMLEKETLERİ

24-tema. Aziya, Afrika hám Latin Amerikası mámleketleri rawajlanıwınıň tiykarǵı baǵdarları	138
25-tema. Yaponiya, Qıtay hám Qubla Koreya: Aziya civilizaciya qádiriyatları hám Batıs islep shıǵarıw usılıniň uyqaslılığı.....	143
26-tema. Hindistan hám Pakistanda górezsizliktiň quramalı joli	149
27-tema. Turkiya, Iran hám Awǵanstan: diniy qádiriyatlar hám zamanagóy civilizaciya mashqalaları	154
28-tema. Siriya, Irak hám Qubla-Batıs Aziya mámleketleri.....	158
29-tema. Latin Amerikasında milliy reformalaw hám rawajlanıwdıń basqa jolları... 163	
30-tema. Afrikada górezsizlik, kámباǵallıq hám rawajlanıw mashqalaları. Aparteid hám oǵan qarsı gúres	167
31-tema. XX ásirdiń ekinshi yarımında ilim-pán hám mádeniyattıń rawajlanıwi.... 172	

Jáhán tariyxı 10 [Tekst]: 10-klass ushın sabaqlıq / Sh. Ergashev [hám basqalar]
– Tashkent: Respublikalıq bilimlendirilw orayı, 2022.-180 b

ISBN 978-9943-8457-0-1

UOK 94(100)(075.3)

KBK 63.3(0)ya72

O‘quv nashri

JAHON TARIXI

*Umumiy o‘rta ta’lim
maktablarining 10-sinfi uchun darslik
(Qaraqalpaq tilinde)*

Awdarmashi Shukirjan Torebaeva

Redaktor Dilaram Yakiyaeva

Korrektor Bahadir Iskenderov

Texnikalıq redaktor Akmal Suleymanov

Xudojnik Oybek Abdusamatov

Betlewshi-dizayner Artur Nurullayev

Basıwǵa ruqsat etildi 10.08.2022. Pishimi 60x84 1/8.

“Arial” garniturası. Kegli 12 shponli. Ofset baspa.

Shártli baspa kólemi 20,93. Baspa-esap kólemi 15,30.

Nusxasi _____. Buyırtpa №_____

**Ijaraǵa beriletuǵın sabaqlıq jaǵdayın
kórsetiwshi keste**

No	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshisınıń qoli	Sabaqlıqtıń tapsırılǵan-daǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qoli
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						

**Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı juwmaǵında qaytarıp alınganda
joqarıdaǵı keste klass bassħıları tárepinen tómendegi bahalaw
ólshemlerine tiykarlanıp toltırlıdı:**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendiǵi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóleginen ajıratılmagan. Barlıq betleri bar, jırtılmagan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırıralı	Muqaba jelingen, anaǵurlım sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bólimnen ajıralıp qalıw jaǵdayı bar, lekin qanaatlandırıralı qálpine keltirilgen. Alıngan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaat-landırırsız	Muqaba jırtılǵan, ústine sızılǵan, tiykarǵı bóleginen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırırsız remontlanǵan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslańgan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkın emes.